

**STUDIE NÁRODOHOSPODÁŘSKÉHO ÚSTAVU
JOSEFA HLÁVKY**

**SOCIÁLNÍ STRUKTURA
A STŘEDNÍ TŘÍDA
V ČESKÉ REPUBLICE
A STŘEDNÍ EVROPĚ**
Koncepty, historie a analýza

Jiří Večerník

4/2025

Národohospodářský ústav Josefa Hlávky

Obnovení činnosti

Správa Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových dne 24. října 1994 obnovila činnost Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky (NÚJH) jako jednu z forem své nadační činnosti. Ústav neprovádí vlastní vědecký výzkum. Jeho posláním je stimulovat a podporovat samostatnou badatelskou činnost v oblasti českého národního hospodářství. K tomu slouží nadační dary v podobě stipendia. Ústav se může podílet finančně a organizačně na vydání úspěšných studií.

Hlavní tematické zaměření

Národohospodářský ústav považuje za ústřední téma své činnosti studium těch stránek české společnosti, zejména národního hospodářství, o nichž se domnívá, že ležely na srdci zakladateli ústavu – Josefu Hlávkovi. Jde o rozvoj českého národního hospodářství z hlediska lidí, kteří jsou tvůrci, uživateli i spotřebiteli hodnot. Jedná se o studium české ekonomie v závislosti na civilizačních a kulturních potřebách moderní společnosti v prostředí obnoveného českého státu, popř. ekonomie jeho předchůdců. Tyto problémy je nutné studovat s přihlédnutím k dlouhodobým sociálně ekonomickým trendům českých zemí a v jejich evropských ekonomických souvislostech. K realizaci jsou radou NÚJH přijímána především témata, která nejsou v centru zájmu oficiálních vědeckých a odborných institucí přesto, že se jedná o témata společensky aktuální a závažná.

Veřejná soutěž o získání stipendia

Správní rada NÚJH vypsalá soutěž o získání individuální finanční podpory k vytvoření nebo k dokončení původních badatelských prací o českém národním hospodářství a jeho společenských souvislostech. Přihlášky i odevzdané studie posuzuje správní rada ústavu, podle potřeby i za účasti žadatele.

Rada Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky

prof. JUDr. Václav Pavlíček, CSc., předseda rady
prof. Ing. Milan Žák, CSc., místopředseda rady
prof. Ing. Ivana Boháčková, CSc., členka rady
doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc., člen rady
prof. JUDr. Jakub Handrlica, Ph.D., člen rady
prof. PhDr. Michal Lošťák, Ph.D., člen rady
prof. Ing. Petr Konvalinka, CSc., člen rady
doc. Ing. Karel Müller, CSc., člen rady
PhDr. Dagmar Rýdlová, CSc., člen rady
doc. PhDr. Michal Šobr, CSc., člen rady
doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., člen rady
prof. MUDr. Josef Syka, DrSc., člen rady
prof. Ing. Karel Zeman, CSc., člen rady

Praha, květen, 2025

Text © Jiří Večerník, 2025

ISBN 978-80-88018-69-8

Poděkování

Děkuji Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových a jmenovitě profesoru Milanu Žákovi, členu jeho Správní rady, za příležitost a motivaci k napsání této studie. Děkuji také oběma oponentům, docentům Vladimíru Benáčkovi a Milanu Tučkovi za vlídné posouzení studie a cenné připomínky. Mé díky rovněž patří profesoru Zdeňkovi R. Nešporovi za odbornou a morální podporu při psaní studie.

Kapitola 1

Úvodem: střední třída a její výzkum

Tato studie se zaměřuje na výzkum sociální struktury v Česku, se zvláštní pozorností věnovanou postavení a dynamice střední třídy. Její motivací je nastínit konceptuální zázemí a historické kořeny empirického výzkumu sociální stratifikace, spolu s jeho četnými výsledky u nás a ve světě. Zatímco největší pozornost věnujeme sociální struktuře a střední třídě u nás, v obecných kapitolách se těmto tématům věnujeme v kontextu výzkumu produkovaného ve vyspělých zemích. V empirických kapitolách a datových odkazech pak referujeme k zemím visegrádské čtyřky, k zemím Evropské unie, popř. k dalším zemím sledovaným v rámci komparativních výzkumů – to se konkrétně týká použití evropských statistických šetření (zejména *European Union Statistics on Income and Living Conditions-EU-SILC*) a sociologických výzkumů (realizovaných hlavně v rámci programu *International Social Survey Programme-ISSP*).

Historie stratifikačního výzkumu v postkomunistických střeoevropských zemích je dlouhá. V současné době nás dělí již 60 let od dvou důležitých událostí proběhlých v dané oblasti: v roce 1963 vyšla v Anglii předtím již dlouho připravená kniha Stanisława Ossowského o různých přístupech k sociální struktuře, která deklarovala připravenost polské sociologie zapojit se do mezinárodního výzkumu v sociologii. V témže roce byl v Maďarsku proveden velký reprezentativní výzkum sociální stratifikace a mobility, který byl první v rámci komunistických zemí. V tehdejší Československu si ovšem „sociologové in spe“ museli ještě pár let počkat. Ačkoliv již v roce 1959 Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý (tehdy institucionálně etablovaní marxisté) publikovali první poválečné pojednání o západní sociologii, počátky sociologických institucí, výuky a výzkumů u nás se vážou až k roku 1965.

Připomeňme, že výzkum socioekonomických nerovností a sociálně třídních/statusových struktur patří mezi základní oblasti popisu a pochopení moderních společností. Studium zděděných a získaných charakteristik jedinců a jejich mobility je jednou z klíčových oblastí empirické sociologie přinejmenším od třicátých let minulého století.¹ Hluboké ekonomické a sociální přeměny vyvolané industrializací byly následovány změnami ve struktuře odvětví, profesí a kvalifikací. Vznik, vzestup a slábnutí dělnické třídy (tak jako předtím rolníků) vedly k potřebě reflexe sociální struktury moderních společností. Rozšiřující se – technické a finanční – možnosti terénního dotazovacího výzkumu, prohlubování jeho metodologie a uplatnění pokročilých statistických nástrojů, to vše usnadnilo využití sociologické empirie v oblasti sociální stratifikace a mobility. Po dělnictvu a rolnictvu se přitom do centra pozornosti dostával výzkum střední třídy.

Úvahy o střední třídě obvykle začínají odkazem na Aristotela, podle kterého je existence střední třídy podmínkou politicky stabilní a dobře spravované společnosti. Otázka úlohy a dynamiky střední třídy je však kontroverzní, a to od samého počátku až po dnešní dobu, i v dalším výhledu. Střední třída je sice vědecky

1) V dalším textu již upouštíme od zatěžujícího dodatku „minulého století“. Laskavý čtenář z kontextu pochopí, ke které dekádě či jinému časovému určení se každé jednotlivé zjištění vztahuje. V těchto případech používáme slovního určení dekády (např. devadesátá léta).

relevantním tématem, avšak současně dosti vágním fenoménem a částečně také hříčkou ideologií. V postmoderní době se přitom rovněž stala nástrojem politického marketingu. Líčení jejích osudů záleží na úhlu pohledu. Připomeňme, že již v polovině předminulého století ji ke zbídačení a zániku „vědecky“ odsoudili Marx s Engelsem. Oproti nim Gustav Schmoller (2022 [1897]) poukazoval na expanzi velkých státních a soukromých, technických a manažerských byrokracií, které formují vzdělaný a dobře situovaný „nový střední stav“, stojící proti „staré střední třídě“ rolníků a živnostníků.

Po Druhé světové válce se úpadek střední třídy stal častým výzkumu. Kniha C. Wrighta Millse o bílých límečcích (1951) a článek Roberta Nisbeta o vzestupu a úpadku sociálních tříd (1959) se staly jakýmsi milníky uvažování o střední třídě, jež však bylo značně skeptické k jejím osudům a zejména pak k její budoucnosti. Stále chmurnější prognózy byly spojovány s válcem globalizace, který střední třídu tlačí ke dnu společenského žebříčku, v kontrastu s extrémní kumulací bohatství a majetku v rukou hrstky „majitelů planety“. Podle mnohých kritiků tu už dávno střední třída vlastně neměla být, popřípadě její brzký zánik je neodvratný. S nadcházejícím koncem globalizace jsou vyhlídky střední třídy ještě chmurnější, neboť pokles civilizačního blahobytu (či přinejmenším utlumení dynamiky jeho růstu) se kříží s obrovskou polarizací v příjmech a majetku a v důsledku pak s trvalým stlačováním sociálního středu.

Navzdory temným předpovědím však střední třída doposud nezmizela ze společenské reality, myslí lidí a vědeckého diskursu. Je sice pravda, že lze těžko zpochybňovat vývoj jdoucí proti zájmům střední třídy a že se – z hlediska příjmů – do značné míry oprávněně hovoří o „vyprazdňování středu“ či „scvrkávání střední třídy“ ve prospěch nižších vrstev a uzounké horní třídy. Hlasy hovořící o zániku středního stavu však nejsou jedinými, které můžeme slyšet. Zatímco v nejvyspělejších zemích světa – v první řadě v USA – se střední třída zmenšuje, v globálním měřítku se naopak zvětšuje, a to zejména z hlediska profesní struktury a příjmů. Jde o výsledek ekonomického vzestupu takových obřích zemí jako je Indie nebo Čína, a proto se hovoří o rostoucí „globální střední třídě“ (Sala-i-Martin 2002, Kharas 2010, Milanović 2005, Milanović 2016). Avšak ani v postkomunistických zemích nezmizela střední třída ze sociální reality a z očekávání lidí. Měli bychom tedy spíše hovořit o proměnách podoby, velikosti a pozice střední třídy, než (v Marxových šlépějích) o jejím domněle zákonitém zániku.

Oproti tvrzení ekonomů, že střední třída upadá (Pressman 2007), eroduje (Vaughan-Whitehead 2020) či vyprazdňuje se z hlediska mezd a zaměstnanosti (Jaimovich & Siu 2020), ukázal švýcarský sociolog Daniel Oesch (spolu s dalšími) na základě vývoje v šesti západoevropských zemích, že v posledních čtyřech desetiletích střední třída dlouhodobě zaznamenala nárůsty v zaměstnanosti i v příjmech. Z hlediska zaměstnanosti nabyla na velikosti v souvislosti s tím, jak se rozšiřovaly pracovní příležitosti pro manažery, odborníky a techniky. Pracovní příjem domácností náležejících ke střední a vyšší střední třídě se ve Francii, Spojeném království a USA zvyšoval v průměru o jedno procento ročně, což odpovídá celkovému nárůstu příjmů o 33 % za uplynulých třicet let. Ve Francii a dalších zemích včetně USA se tak naplnil příslib, že dnešní příslušníci střední a vyšší střední třídy se budou mít ekonomicky lépe než jejich rodiče a prarodiče. Oproti tomu v Německu životní úroveň střední třídy mezigeneračně stagnovala (Oesch & Piccitto 2019, Moawad & Oesch 2023).

Jak dále ukazuje Oesch, oproti spíše pozitivnímu vývoji střední třídy v posledních desetiletích naopak dělnická třída ztratila svůj většinový podíl a prohrála jak

z hlediska zaměstnanosti, tak z hlediska příjmů. Příčinou byly technologické změny a s nimi spojené požadavky na dovednosti, dále pak globalizace a neoliberální obrat v politice, což vše zhoršilo příležitosti na trhu práce pro dělníky. Tezi o stlačování střední třídy je tak možno obhájit pouze argumentem, že vlastně nic takového jako dělnická třída neexistuje, neboť střední třída začíná tam, kde končí chudoba (jak tvrdí Ravallion, 2010). Teoreticky je tedy polarizační teze v rozporu se všemi reálnými trendy, které formovaly strukturu práce v posledních desetiletích: technologické změny orientované na dovednosti, mezinárodní dělba práce a vzdělanostní expanze. Zatímco ve sledovaných vyspělých zemích dělníci a nižší úředníci ztráceli půdu pod nohama, zaměstnanost rostla na lépe odměňovaných manažerských a profesionálních pozicích.

Obecně vzato, v průběhu minulého století se v Evropě střídaly etapy energické modernizace s rozsáhlými destrukcemi materiálních a duchovních hodnot. Po zničujících válkách tato destrukce pokračovala v ujařmené středovýchodní Evropě násilným komunistickým sociálním inženýrstvím pod sovětsko-ruským područím se strašidelným horizontem „věčných časů“. V této epoše český střední stav zaznamenal svůj mírný vzestup, strmý pád a opětné oživení. Zatímco již od 19. století se české země vyvíjely jako silně středostavovská společnost, vláda komunistů nastolená v roce 1948 prosazovala proměnu své kořisti – zprvu důvěřivé, avšak záhy oklamané a poté destruované – v nivelizovanou dělnicko-zaměstnaneckou masu. Což se jí však, přes energické nakročení, tak úplně nepodařilo. V důsledku epizody Pražského jara ovšem nebylo Československu dopřáno užít si ani takového uvolnění komunistického režimu, jaké proběhlo od sedmdesátých let v Maďarsku a Polsku. Nadějná éra pro českou střední třídu započala až rokem 1990.

Výzkum střední třídy leží na pomezí několika společenskovedních disciplín – sociologie, ekonomie, politologie, popřípadě i psychologie. Potřeba její analýzy vcelku přirozeně pramení z potřeb sociologického poznání každé vyspělé společnosti. Jakkoli je optika střední třídy, středního stavu či středních vrstev pro zkoumání sociální struktury jen jednou z více možných, oproti jiným přístupům odolává proměnám teoretických paradigmat sociální struktury. Proto nezmizela ani ze sociologického výzkumu a posléze ani z veřejné debaty. Mezi argumentací o rostoucí polarizaci příjmů, majetku a moci na straně jedné a koncepty unifikované společnosti masové spotřeby na straně druhé zůstává „střední optika“ středního stavu zajímavou a důležitou výzvou i pro českou sociologii. Nutná je realistická analýza vývoje v oblasti sociálně-profesní struktury, ekonomických nerovností a postojů v sociálně-politické dimenzi, včetně velmi důležité sebereflexe ohledně sociálního postavení. Výhodou je, že v polistopadové éře k tomu máme mnohem víc dat než kdykoli předtím.

Zvláštní výzkumnou pozornost zasluhuje tedy střední třída nejen u nás, ale i v dalších postkomunistických zemích. Důvodem je fakt, že trajektorie komunistické modernizace – při svých četných neúspěších či navzdory svým cílům – vytvořila velkou třídu vzdělaných bílých límečků, kterým ale nebyl přiznán specifický sociální status, nýbrž byli naopak poníženi z hlediska příjmů i příležitostí. Jejich oprávněná nespokojenost významně přispěla ke konci komunistického režimu. Když se komunismus ve střední a východní Evropě zhroutil, zavládla všeobecná euforie ohledně demokratických vyhlídek regionu. Středním třídám těchto zemí – jak těm jejich příslušníkům, kteří přešli z komunistické éry, tak těm, kteří se vynořili po otevření tržní ekonomiky – byla přiznána ústřední role v přelomu politického a ekonomického režimu, se všemi jeho důsledky pro sociální strukturu. V tomto smyslu také dále v tomto textu hovoříme o hegemonii střední třídy.

V předložené studii se věnujeme vývojovým peripetiím střední třídy v širším konceptuálním rámci a komparativním kontextu. V polistopadové éře se česká sociologie mohla naplno zapojit do příslušného proudu světové sociologie a odpovídajících empirických analýz. Odborný zájem o tematiku sociální struktury a střední třídu byl nezanedbatelný, byť nikoli enormní. V časovém odstupu již počínající čtvrté dekády svobodného vývoje naší země je tudíž užitečné podívat se na dynamiku střední třídy v konceptu i v realitě. Pokud jde o její vymezení, můžeme porovnávat především ekonomický a sociologický koncept. Hlavně pak můžeme porovnávat – v historickém vývoji a mezinárodní komparaci – empirická data týkající se stavu střední třídy z hlediska jejích podob a velikosti, spolu s jejím obrazem v myslích lidí. K tomu je třeba využít maxima dostupných statistických a sociologických dat týkajících se naší společnosti a jejích specifik v širších geograficko-politických rámcích.

Studie je zamýšlena jako příspěvek k naplnění uvedených cílů. Dělí se do dvou velkých částí. Zatímco první část (kapitoly 2–5) je převážně teoretická a historická, druhá část (kapitoly 7–10) přináší analýzy dat z různých zdrojů, které jsou mezitím podrobně popsány v kapitole 6. Snažíme se ovšem obě roviny propojit, a to jak z hlediska vývoje a situace české společnosti, tak v komparaci nám blízkých zemí Visegrádu, popř. i v širším politicko-ekonomickém záběru Evropské unie.

Jednotlivé kapitoly jsou věnovány následujícím tématům:

Po této úvodní části se nejprve zabýváme vymezením středních tříd v sociologii a ekonomii, spolu s jejími dalšími narativy (kapitola 2). Dále ukazujeme předválečné a poválečné osudy české střední třídy (kapitola 3). Poté rozebíráme počátky a vývoj stratifikačního výzkumu v zemích V4 (kapitola 4). Dále se věnujeme společenské transformaci a zkoumáme „hodnotový obrát“ ve výzkumu sociální struktury (kapitola 5). Potom představujeme datové zdroje českého národního a evropského srovnávacího výzkumu (kapitola 6). V další kapitole se věnujeme dynamice stratifikačních dimenzí v zemích V4 (kapitola 7). Na empirických datech pak sledujeme vývoj střední třídy a sociální struktury v letech 1990–2020 u nás (kapitola 8). Poté se podrobněji zabýváme nerovností ve výtěžcích a příjmech domácností (kapitola 9). Komparativní vývojová perspektiva je uplatněna v kapitole o percepci sociální nerovnosti a subjektivním sociálním statusu (kapitola 10). V závěrečné části shrnujeme hlavní poznatky a ukazujeme souvislosti sociálního postavení s politickými orientacemi, zejména z hlediska politické role střední třídy jako opory demokracie (kapitola 11).

Kapitola 2

Varieta vymezení střední třídy

Neexistuje jednoznačná definice střední třídy, nýbrž její vymezení se liší podle disciplinárních přístupů, případně i podle společenských situací. Velmi záleží na tom, zda o ní hovoříme obecně, anebo zda chceme empiricky sledovat její velikost a charakteristiky. Různost vymezení střední třídy nakonec odpovídá složitosti sociální reality, specifčnosti výzkumných přístupů, a také autorským volbám a disponibilitě datových zdrojů. Také používané pojmosloví se různí v závislosti na konceptu, ale i na konkrétním jazyku. Zatímco ve středoevropských jazycích jsou k dispozici ekvivalenty českých termínů „střední třída“, „střední vrstvy“ či „střední stav“, v „lingua franca“ moderní sociologie tomu tak není. V angličtině se používá pouze termín „třída“, který může označovat jak společenskou třídu v marxistickém smyslu slova, tak společenskou vrstvu v gradualistickém, resp. weberovském pojetí. Pro zjednodušení se k uvedené volbě uchylujeme i v této studii, aniž bychom však opomenuli diskusi týkající se návratu marxistického přístupu do sociálně-strukturního výzkumu (Ost 2015).

Z hlediska společenskovědních disciplín můžeme definice střední třídy roztrždit na ekonomické (její určení podle příjmů či majetku), sociologické (určení podle povolání, vzdělání, ale také orientace spotřeby) či antropologické (určení podle kulturních zvyků a chování, resp. životního stylu). Možné definice se navzájem překrývají, přičemž středobodem tohoto překrytí je vzdělání. S úrovní a kvalitou vzdělanosti je nakonec spojeno i povolání (profesní status), ale také příjmy a další dosažené atributy jednotlivce. Na pomezí spektra uvedených disciplín se pak nacházejí subjektivní definice střední třídy, kdy dotazovaní pro své sebeznačení berou v různé míře v úvahu charakteristiky svého postavení (viz analýzy asociace objektivního a subjektivního statusu v kapitole 10). Lze předpokládat, že v myslích dotazovaných osob na vlastní zařazení ve společnosti jsou rovněž brány v úvahu rodinné tradice – tedy ohled na rodovou minulost – a vnímané příležitosti, tedy zřetel k budoucnosti a dalším generacím.

V této kapitole stručně představujeme různé přístupy k vymezení střední třídy. Jejich aplikace ve výzkumu je velmi nevyrovnaná, s prioritou ekonomických přístupů, ať již jde o (nejčastější) příjmovou definici, nebo definici majetkovou či konzumní. Oproti tomu ojedinělé jsou projekty zaměřující se na střední třídu z mnoha úhlů pohledu současně – tak jako především sociálně-politicky a mediálně zaměřený projekt amerického institutu *The Brookings Institutions* nazvaný „Future of the Middle Class Initiative“ (Reeves, Guyot & Krause 2018). Slavnostně jej otevřel prezident USA Joe Biden, který jej uvedl mj. těmito slovy: „vede-li se dobře střední třídě, vede se dobře všem“ či „střední třída není číslo, nýbrž je to sada hodnot“.² Vlastnosti potřebné pro životní úspěch jsou založeny již v rodině původu a zahrnují dlouhodobé plánování týkající se bydlení, vzdělání dětí a zajištění na stáří. Průběžný komfort ve spotřebě – včetně pravidelné výměny auta, nábytku a technického zařízení domácností – je toho samozřejmou součástí. Na tom je založena ideologie tzv. Amerického snu.

2) <https://www.brookings.edu/projects/future-of-the-middle-class-initiative/> a <https://www.brookings.edu/articles/vice-president-joe-biden-5-ideas-for-helping-middle-class/>

Odkaz na hodnoty je nanejvýš relevantní, přitom však na hodnoty orientovaný výzkum střední třídy není příliš frekventovaný. Ekonomické orientace jejich složek můžeme odvodit od jednoduchého členění na bohaté, chudé a ty uprostřed, kdy – ještě s větším zjednodušením řečeno – bohatí žijí z kapitálu a renty, chudí z dávek a charity, a ti uprostřed z výdělečné práce a podnikání. Dynamika střední třídy tedy závisí na specializovaných dovednostech a iniciativě, které jí dovolují dobře se uplatnit na trhu práce a dosahovat vysokých výdělků, resp. najít mezeru na trhu výrobků a služeb a úspěšně podnikat. Podmínkou úspěšných tržních aktivit je sociální smír založený na sociální spravedlnosti odměňování a efektivitě veřejných institucí omezujících neproduktivní přerozdělování, což je dalším zdrojem hodnot střední třídy. V politických orientacích to znamená preferenci umírněnosti, stability a evolučních inovací před revolučními změnami.

Ekonomické přístupy

Pokud jde o vymezení společenského středu, nejjednodušší (protože datově hojně sycený) a co do počtu publikací zřejmě nejčastěji používaný je přístup aplikovaného ekonomického výzkumu. Spíše bychom ale měli hovořit o ekonomicko-statistickém přístupu, neboť je založen na informacích o distribuci příjmů zjišťovaných ve statistických šetřeních mezd jednotlivců či příjmů hospodařících domácností. Konkrétních metod takového vymezení střední třídy je celá řada. Kromě přístupů založených na příjmové hierarchii se v poslední době rovněž prosazují definice založené na distribuci majetku, byť data za tuto oblast jsou doposud vzácná a v zásadě velmi nespolehlivá. Ostatně i obecněji platí to, co poznamenal jeden z největších badatelů moderní doby v oblasti sociální nerovnosti Sir Anthony B. Atkinson, totiž že „definice střední třídy se utvářejí v polostínu“ (Atkinson & Brandolini 2013).

Uvedme nejprve některé příklady příjmově-distribučního vymezení střední třídy, které sahají hluboko do historie. V roce 1985 definoval Lester C. Thurow střední třídu jako *populaci nacházející se ve středu příjmové distribuce*, konkrétně mezi 75 % a 125 % příjmového mediánu. Později pak Alan Krueger (2001) navrhl širší rozpětí, konkrétně mezi 50 % a 150 % příjmového mediánu. Často se rovněž používá rozdělení příjmů podle kvantilových rozmezí – kvintilů, decilů či percentilů. V případě kvintilů to mohou být tři střední (2–4, tj. středních 60 %) nebo dva střední (3–4, tj. středních 40 %). Například v případě percentilů navrhl Estache a Leipziger (2009) situovat střední třídu mezi 30. a 90. percentil příjmového rozdělení. Obdobně namísto příjmového mediánu může posloužit oficiální hranice chudoby, kdy se střední třída počítá od jejího určitého násobku, konkrétně typicky od 150 % této hranice. Samostatnou záležitostí je pak určení střední třídy absolutním příjmovým indikátorem, nejčastěji v dolarovém vyjádření podle parity kupní síly.³

Podmínkou pro uplatnění zmíněných definic je určení příjmového indikátoru. Pro dané účely se často používá průměrný příjem domácnosti (zejména v USA), anebo typická domácnost, popř. několik hlavních typů domácnosti podle kombinace počtu

3) Dlouhou dobu představoval hranici absolutní chudoby jeden americký dolar na osobu a den (v přepočtu podle parity kupní síly, PPP), ta se však postupně posunovala. Světová banka stanovila International Poverty Line (IPL) v roce 2017 na 1,90 USD (PPP) na osobu za den, přičemž v roce 2022 ji aktualizovala na 2,15 USD na osobu za den. Viz: <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2022/05/02/fact-sheet-an-adjustment-to-global-poverty-lines>

dospělých osob a dětí. Nejčastěji se však příjmy upravují (ekvivalizují) do jedné kontinuální škály, kdy je domácnost přepočtena podle své velikosti a složení z hlediska ekonomicky aktivních a závislých členů (popř. i podle jejich věku dětí) na jednoho „ekvivalentního dospělého“. Konstrukce ekvivalenčních škál pro daný účel je předmětem dlouhodobého výzkumného zájmu, a tedy tématem bezpočtu publikací (pro přehled viz Mysíková 2021). Pro přepočet příjmů různě velikých domácností se v evropském kontextu – i přes oprávněnou kritiku – nejčastěji používá tzv. redukovaná stupnice OECD.⁴

Rada publikací o střední třídě definované relativním příjmem podle rozmezí navrženého Thurowem či jeho různými variantami je velmi dlouhá (Engerman a Sokoloff 1997, Easterly 2000, Pressman 2001, 2007, Birdsall, Graham & Pettinato 2000, Dallingier 2013). Většinou se hovoří o střední třídě jako takové, teprve nedávno se setkáváme s už vymezeným označením „střední příjmová třída“, což je pochopitelně daleko přesnější a správnější (Fritsch & Liedl 2022).

Avšak oč více je příjmová definice používána, o to častěji vzbuzuje rozpaky a pochybnosti. Na jedné straně je její přitažlivost pro výzkumné účely pochopitelná, neboť jde o velmi jednoduchý indikátor, který umožňuje snadnou komparaci v čase jak v rámci jednotlivých zemí, tak i v jejich porovnání. Na druhé straně však má značné slabiny. Především pro určení střední třídy se povětšinou berou v úvahu pouze nominální příjmy domácností, nikoli však reálná kupní síla stejných příjmů podle zemí a času. Střední pozice jsou určeny pouze statisticky, bez nějakého bližšího vztahu ke společenské realitě, která se mezi zeměmi značně liší. Proto také i od ekonomů zaznívá zájem o sociologii bližší přístupy (zahrnující zejména profese), které ovšem už nejsou tak snadno uplatnitelné (zejména pro komparativní účely), jako tomu je v analýzách založených na relativních příjmech.

V návaznosti na širší sociologické přístupy se pozornost ekonomů začíná obracet k majetku. Je to přitom sociolog Louis Chauvel, který jako jeden z prvních hovoří o nadcházející „společnosti založené na majetku“ (Chauvel 2007, Chauvel et al. 2021). Zatímco vyprchávají dřívější nosníky expanze střední třídy spolu s charakteristikami „výdělečné společnosti“ (sociální homogenizace, vzestupná mobilita, sociální stát a ochrana práce), na scénu vstupují nové výzvy globalizovaného světa jako je heterogenita (rostoucí příjmová nerovnost a koncentrace bohatství), rizika sestupné mezigenerační mobility (spolu s převzdelaností a nedostatkem příležitostí pro graduované) a chmurné perspektivy (nejistota blahobytu). Podle Chauvela nyní přichází „paretovská společnost“, která je strukturovaná podle majetku rozděleného podle Paretova pravidla: 20 % populace vlastní 80 % majetku. Na rozdíl od komparativních analýz nerovnosti podle příjmové definice však problémy s daty o rozdělení majetku empirické uplatnění takového přístupu doposud příliš neumožňují (viz blíže kapitulu 7).

4) Podle této redukované stupnice OECD jsou váhy jednotlivých členů domácnosti definovány tak, že první dospělý v domácnosti = 1.0, každý další dospělý (osoba starší 13 let) = 0.7 a každé dítě (13leté nebo mladší) = 0.5.

Sociologické přístupy

Definice střední třídy podle příjmového středu je prvoplánová. Ačkoli je tou nejčastěji používanou, nesnoubí se příliš se společenskou realitou. Pro dosažení věrnějšího obrazu střední třídy je proto nutné přejít od jednoduché ekonomicko-statistické definice k širšímu pojetí formulovanému spíše ekonomicko-sociologicky. Potom ovšem nutně zjišťujeme, že koncept střední třídy je obecně dosti matný. Pokud opustíme čistě příjmové definice, ale držíme se ukotvení „ve středu“, pak není jasné, uprostřed čeho se tato třída či třídy (vrstva nebo vrstvy) vlastně nacházejí. Kromě změny konceptu jde totiž rovněž o změnu subjektu. Zatímco příjmové definice střední třídy se zpravidla opírají o charakteristiky domácností, sociologické definice se opírají o znaky jednotlivců, především o jejich profesi a vzdělání. Kompromis mezi oběma „jednotkami pozorování“ se dříve neřešil vůbec (nejčastěji byl status domácnosti indikován sociálními charakteristikami muže), nyní se problém spíše řeší výběrem „finančně dominantní“ profese či vzdělání v rámci domácností (Večerník & Mysíková 2019).

Podle klasických konceptů jde o *střed mezi prací a kapitálem* – konkrétně v marxistickém pojetí mezi námezdní prací (odměňované pouze na úrovni umožňující její reprodukci) a vykořisťujícím kapitálem (který si přivlastňuje nadhodnotu plynoucí z rozdílu mezi hodnotou produktu a zaplacenou mzdou). Poukažme zde jen na tu okolnost, že „reprodukční náklady“ pracovní síly mohou být definovány v širokém rozpětí v závislosti na kultuře země a moci tržních aktérů, což Marx bral v úvahu jen okrajově. Pominul i to, že mezi uvedenými opozitními skupinami se nacházejí osoby samostatně činné a drobní podnikatelé, kteří investují svůj kapitál i vlastní práci. Resp. věštil, že se tato skupina bude postupně proletarizovat. Protože k tomu v očekávané míře nedošlo, neomarxističtí sociologové se museli s tímto problémem nějak vypořádat. Eric Olin Wright (1979) to vyřešil tak, že živnostníci a další osoby samostatně činné, manažeři a další kategorie „privilegovaných dělníků“ zaujímají rozporné sociální postavení, a tudíž mají vnitřně neslučitelné ekonomické a politické zájmy.

Mnohem širše, méně konfliktně a diferencovaněji, než Karl Marx chápal sociální strukturu a status střední třídy Max Weber. Především rozlišoval výdělečné třídy“ (Erwerbsklassen) určené svým postavením na trhu, dále „sociální třídy“ (Soziale Klassen) v jeho vlastním specifickém chápání a „stav“ (Stände) definované životním stylem a prestiží. „Sociální třídy“ pak definoval snadnou vnitrogenerační a mezigenerační mobilitou a jako jejich příslušníky konkrétně jmenoval rolníky a živnostníky, maloburžoazii a inteligenci. Přitom ovšem „stav“, který Weber definoval podle životního stylu a prestiže, má v jeho chápání velmi blízko k „sociální třídě“ (Weber 1956:223–227). Podle Webera tedy k zařazení do střední třídy nestačí ani příjmy, ani profese, a dokonce ani rodový vklad (měřený nejčastěji vzděláním rodičů), neboť k němu patří také životní styl a zejména pak *životní šance či perspektivy*.

Weberův přístup doznal mnoha následovníků. Pro střední třídu jej například rozvinuli James Coleman a Lee Rainwater (1978), kteří do charakteristik uvedené sociální pozice zahrnuli vyšší vzdělání, typické profesní kategorie a sociální prestiž, spolu s určitým okruhem hodnot a postojů. Nicméně jejich výzkumná data (v kombinaci průzkumů ve třech lokalitách a reprezentativního šetření na americké populaci) ukázala, že příjem je lepším indikátorem sociálního postavení (social standing) než jiné charakteristiky. Podle uvedených autorů však platí, že s rostoucím příjmem jeho specifický přínos k sociálnímu statusu klesá. Weberovským slovníkem řečeno, jedná se posílení statusových prvků namísto třídních.

Marxův koncept (ekonomického) kapitálu sociologicky převratným způsobem rozvinul Pierre Bourdieu, který formuloval jeho paralely ve sféře sociální a symbolické, v oblasti vzdělání a kultury. Všechny jím pojmenované kapitály – z velké části se překrývající a prolínající – mají společné to, že zajišťují reprodukci třídní nerovnosti v mnohorozměrném sociálním prostoru. Nejen tedy bohatství a majetek, ale také vzdělanost, kultura chování a jazykové dovednosti, většinou zděděné či vypěstované v rodině, se přímo či nepřímo promítají do sociálního postavení potomků. Různými kanály, avšak v jednotném proudu, se tak sociální pozice rodičů mezigeneračně petrifikuje. V návaznosti na koncept kapitálů pak Bourdieu rovněž formuloval kategorii „habitu“, který funguje jako třídně vštípená „strukturující struktura“ zajišťující koherenci v denních praktikách životního stylu a hodnocení, současně sloužící jako „diferenční systém“ (Bourdieu 1979, s. 191).

S použitím bourdieuovské variety kapitálů přinesli Eyal, Szélenyi a Townsley (1998, s. 21) inovativní binární lokalizaci střední třídy: podle nich do ní patří ti, kdo mají buď pouze kulturní kapitál (rutinní odborníci a „bílé límečky“), anebo mají ekonomický kapitál a jen nemnoho kulturního kapitálu (samostatní drobní podnikatelé). Ákos Róna-Tas (1996, s. 31) zase hovoří o střední třídě jako „potpourri“ sociálních skupin, tedy že je to především „... stav mysli, identita a sada aspirací, které jsou sdíleny širším segmentem společnosti, než je ten, který se nachází uprostřed“. Podle uvedeného autora nálepka střední třídy je dána právě růzností zájmů, takže „střední třída je vždy špatně definována, s nejistými konceptuálními hranicemi, které slouží této sjednocující funkci“ (tamtéž, s. 42).

Empiricky byla koncepce kapitálů aplikována na konstrukci sociální struktury ve výzkumech provedených nejprve ve Velké Británii (Savage et al. 2013), poté v Maďarsku (Albert et al. 2018) a posléze dvakrát u nás (Český rozhlas 2019, Tungul a kol. 2019). Ve Velké Británii byl kombinován velký soubor dotázaných posluchačů BBC s malým, statisticky rigorózně vybraným souborem (s jehož pomocí byl upraven velký soubor do reprezentativní podoby). Pro analýzu byla použita metoda latentních tříd pro vyhledání shluků respondentů s podobnými charakteristikami na základě otázek vystihujících jejich sociální, kulturní a ekonomický kapitál. „Great British Class Survey“ byl realizován v roce 2011, kdy pomocí uvedené metody Savage a jeho spoluautoři identifikovali sedm sociálních tříd: elitu (6 %), zavedenou střední třídu (25 %), technickou střední třídu (6 %), nové zámožné dělníky (15 %), tradiční dělnickou třídu (14 %), etabloující se pracovníky služeb (19 %) a prekariát (15 %).

Podle Savage a jeho spoluautorů zjištěné členění odráží jak sociální polarizaci britské společnosti, tak třídní fragmentaci v rámci jejích středních vrstev. Vícenásobná korespondenční analýza kulturního vkusu odhalila dva druhy kulturního kapitálu: „Máme měřítko ‘vysokého’ (highbrow) kulturního kapitálu, které hodnotí zájem respondentů o klasickou hudbu, návštěvy honosných domů, muzeí, uměleckých galerií, jazzu, divadla a francouzských restaurací ... Druhé měřítko sleduje ‘rozvíjející se’ (emergent) kulturní kapitál, který je založen na míře zapojení respondenta do videoher, sociálních sítí, internetu, sportovních her, sledování sportovních utkání, trávení času s přáteli, návštěvy tělocvičny, návštěva koncerty s preferencí rapu a rocku“ (Savage et al. 2013, s. 227).

Harriet Bradley(ová) (2014) identifikovala tři slabiny uvedeného konceptu: přístup ke třídě je gradační, nikoli vztahový; markery kulturního kapitálu použité v modelu jsou vysoce selektivní, a proto zkreslují empirická zjištění; model latentních tříd vyplývající z analýzy není koherentní a neumožňuje identifikovat seskupení, jež by byla lépe identifikovatelná jako třídní fragmenty. Pokud jde o kulturní kapitál, Bradley

kritizuje Savageovu koncepci za to, že nebere v úvahu osobitou povahu dělnického kulturního života, takže dělnická třída je zobrazována negativně jakožto kulturní deficitní.

Později v Maďarsku Fruzsina Albert(ová) a další (2018) provedli v roce 2014 šetření rovněž kombinující velký online průzkum s malým reprezentativním výzkumem. Podobně jako v britském šetření dotazníky sledovaly ekonomický, kulturní a sociální kapitál dotázaných. Latentní třídění analýza odpovědí ukázala osm sociálních tříd: vyšší třídu (4 %), kulturní střední třídu (9 %), zámožnou střední třídu (9 %), mladé městské spotřebitele (25 %), v sítích ukotvené venkovské pracovníky (11 %), mladé flákače (22 %), deprivované osoby ve středním věku (10 %) a prekariát (10 %). „Maďarská společnost se zdá být značně hierarchická, ale je také roztržštěná v rámci vyšších a nižších vrstev. Statusová inkonzistence ve smyslu vlastnictví ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu silně platí i pro střední třídy. V našem třídícím modelu existuje jasný předěl mezi čtyřmi vyššími a čtyřmi nižšími třídami, pokud jde o vertikální a nevertikální aspekty sociální stratifikace“ (Albert et al. 2018, s. 544, viz rovněž Róbert 2021).

Pro měření kulturního kapitálu v Maďarsku bylo v dotazníku položeno 25 otázek, přičemž explorativní faktorová analýza odpovědí nastínila dva faktory, které byly nazvány „kulturou vysokého obočí“ a „emergentní kulturní aktivitou“. Označení vysokého kulturního kapitálu zahrnuje návštěvu divadla, opery, koncertů vážné hudby, muzeí a čtení knih. Označení nově vznikajícího faktoru kulturního kapitálu zahrnuje hraní počítačových her nebo videoher, surfování na internetu, používání sociálních sítí a setkávání s přáteli. Autoři si všímají specifické povahy „kulturní střední třídy“, která se velmi liší od vyšší třídy v tom, že má mnohem nižší příjem a mnohem menší bohatství, ale má velmi vysoký kulturní kapitál.

V Česku proběhl obdobný výzkum v roce 2019, a to ve spolupráci Českého rozhlasu a týmu sociologů z různých institucí. Dotazník inspirovaný průzkumem BBC odrážel – jak uvedli autoři výzkumu – některé specifické rysy české společnosti jakožto postkomunistické země: například důležitost znalosti cizích jazyků, vysoký a rostoucí význam místních sociálních sítí a menší odstup od vysoké kultury v kulturních preferencích lidí (Český rozhlas 2019). Analýza latentních tříd provedená na datech tohoto výzkumu ukázala šest sociálních tříd: zajištěnou střední třídu (22 %), nastupující kosmopolitní třídu (12 %), tradiční pracující třídu (14 %), třídu místních vazeb (12 %), ohroženou třídu (22 %) a strádající třídu (18 %). Třídy 1–2 tvoří vyšší střední třídu, třídy 3–5 tvoří nižší střední třídu a třída 6 je dolní třídu. Na rozdíl od výsledků britského výzkumu nebylo možné v českých datech identifikovat vyšší třídu, která by tedy současně disponovala vysokým ekonomickým, sociálním a kulturním kapitálem a zároveň tvořila více než 0,5–1 % populace.⁵

Odobná metodologie byla rovněž použita, a to na malém vzorku, ve výzkumu provedeném občanským sdružením TOPAZ (think-tank TOP 09), jehož výsledky byly publikovány týmem vedeném Lucií Tungul (Tungul a kol. 2019). V modelu latentních tříd definovaných sociálním, ekonomickým a kulturním kapitálem autoři studie ukázali statusovou segmentaci podle sedmi skupin označených jako: mladá digitální

5) Uvedené zjištění komentoval Martin Buchtík z agentury STEM tak, že to neznamená, že by české elity vůbec neexistovaly, nýbrž že jde o specifikum porevolučního vývoje, který není ani po třiceti letech usazený. „Chybí zejména mezigenerační předávání sociálního postavení, které bylo u nás – na rozdíl třeba od Velké Británie – v posledních sto letech v každé generaci přerušeno nebo alespoň velmi ztížené“.

elita, bohatí profesionálové, tradiční střední třída, kvalifikovaní pracovníci, městská chudina, pracující třída a nižší třída. Shrnutí tedy vyšší třídu tvoří mladá digitální elita a bohatí profesionálové, střední třídě odpovídá tradiční střední třída a na pomezí střední a nižší třídy se nacházejí městská chudina a pracující třída.

Příslušníci „mladé digitální elity“ mají vysokoškolské vzdělání, dosahují vysokého sociálního a digitálního kapitálu, disponují vysokými příjmy, avšak menší majetností. „Bohatí profesionálové“ jsou majetní, disponují vysokými příjmy a značným kulturním kapitálem. „Tradiční střední třída“ vykazuje slušný ekonomický, sociální a digitální kapitál a nejvyšších hodnot kulturního kapitálu. „Kvalifikovaní pracovníci“ mají vysoký sociální kapitál a spíše nízké příjmy, majetkově se blíží tradiční střední třídě, avšak disponují nižším kulturním kapitálem a velmi nízkým digitálním kapitálem, přičemž většinou jde o středoškolsky vzdělané osoby. Dotazování zařazení do „městské chudiny“ mají průměrný příjem a podprůměrný majetek i sociální kapitál. „Pracující třída“ vykazuje velmi nízké příjmy, často však slušný majetek a průměrný sociální kapitál. „Nižší třída“ se nachází pod průměrem ve všech sledovaných kapitálech, a navíc s malou šancí na zlepšení své situace (Tungul a kol. 2019).

Protože lidé se chovají spíše podle toho, jak společnost vnímají než podle toho, jaká doopravdy je, je důležité se ptát, kam – vědomě či podvědomě – lokalizují sebe sama v pomyslné sociální hierarchii, popř. do kterého společenského segmentu. Subjektivní sociální status se empiricky zjišťuje pomocí otázky vyzývající dotazované k umístění na imaginárním žebříčku sociálního postavení (bez bližší kvalitativní specifikace), anebo do nabídky sociálních tříd či skupin (kvalitativně specifikovaných). Jak ukazují analýzy, mezi objektivní a subjektivní definicí třídy je velmi volná vazba, přičemž různá subjektivní třídní schémata vedou k podstatně odlišným distribucím třídních identit, jak ukázal na základě experimentálního průzkumu provedeného v Katalánsku Xavier Romero-Vidal (2021). Subjektivní třídní identita je přitom pevněji spojena s politickými preferencemi a chováním než objektivní ukazatele.

Mediální diskurs a politický marketing

Zatímco v médiích už neslyšíme hovořit o dělnické třídě, kapitalistech či jiných třídách, střední třída je naopak velmi frekventovaným slovem. Je tomu tak zejména v souvislosti se změnami v oblasti daní a dávek a jejich dopady do různých příjmových kategorií. Střední třída vystupuje většinou v roli oběti, ať už kvůli výši daňového břemene, opomíjení v dávkách, se závěry konstatujícími oslabování její pozice či dokonce ožebračování. Ve všech takových případech jde ovšem o její příjmové vymezení, byť zpravidla málo specifikované anebo vůbec zamlčené. Jistý spor se občas vede o tom, od jakého příjmu lze již hovořit o střední, popř. vyšší střední třídě. Takový se například vedl v roce 2017 nad návrhem ČSSD ohledně znovuzavedení daňové progresy u daně z příjmů – podle něho by měla pomoci nejen lidem s nejnižšími příjmy, ale i střední třídě. Podle předních českých ekonomů by však takové změny podkopaly postavení střední třídy a s nimi i daňové příjmy.⁶

Mnohem hlubší tradici, než u nás má mediální diskurs střední třídy v USA. Diana Kendall(ová) (2005) se z uvedeného hlediska zabývala analýzou amerického tisku

6) Viz https://www.idnes.cz/ekonomika/domaci/co-je-stredni-trida-anketa-mezi-ekonomy-a-sociology.A170223_180418_ekonomika_map1. Všechny odpovědi se ovšem týkaly střední třídy pouze v jejím příjmovém vymezení.

sahající až k roku 1850, kdy zjistila, že ideový rámec střední třídy je podstatně starší a nesrovnatelně častější než rámec dělnické třídy nebo „třídy chudých“. V rámci střední třídy pak identifikovala tři specifické rámce, jež se v této souvislosti nejčastěji vyskytují v amerických denících a týdenících: rámec středostavovských hodnot (middle-class-values framing), které mají sloužit jako model pro americkou společnost, dále rámec stlačení (squeeze framing), který indikuje úzkost z nenaplnění středostavovských aspirací, a nakonec rámec obětí (victimization framing), podle něhož problémy střední třídy vyplývají z politik sloužících ve prospěch těch „nahore“ (akumulujících majetek) nebo „dole“ (chráněných sociálním systémem) v rámci sociální hierarchie (Kendall 2005, s. 167).

Od situace reflektované dobovým tiskem z meziválečného období USA se neliší příliš současná situace v Česku. Zatímco však středostavovské hodnoty u nás nejsou žádným velkým tématem, stlačování či dokonce viktimizace (příjmově definované) střední třídy jsou pojednávány docela často. Jde především o rozpor mezi moderním standardem bydlením odpovídajícím očekávání střední třídy a možnostmi jeho naplnění. Postkomunistická transformace vedla k přeskupení hlavních položek rodinných rozpočtů: namísto dříve dominujících výdajů na stravování se hlavní položkou staly výdaje na bydlení. Náklady na bydlení v komunistické éře mohly být totiž nízké v důsledku ožebračení původních majitelů a zastavení modernizace. V transformaci rychle narostly a dále stoupají: kontinuálně pro lidi již bydlící a skokově pro lidi bydlení hledající. Gentrifikace velkoměstských center, která v USA probíhá již od meziválečného období, se dnes odehrává i v Česku a v dalších postkomunistických zemích.

Odezvy občanů-voličů na apely stále propracovanějšího a agresivnějšího marketingu – ekonomického, politického, naposledy i sociálního – jsou pro volební sílu politických stran a politiků často mnohem významnější než vlastní zhodnocení objektivní reálné situace. V tomto ohledu však byla politicky-marketingově velmi atraktivní rétorika střední třídy v polistopadovém období využita spíše sporadicky. Na počátku transformace byla tato rétorika explicitě odmítnuta ze strany „pravice“ (pod autoritou Václava Klause) s legitimním poukazem na občanský princip, avšak s omylným odkazem na nebezpečí z ožívování třídní ideologie. Sociální struktura byla totiž v hlavách vládnoucích ekonomů zapsána pouze v marxistickém pojetí, zatímco ostatní stratifikační přístupy byly ignorovány, resp. jim byly neznámé.

Na pravé straně politického spektra, na přelomu let 1997 a 1998 u nás propukla politická krize, konkrétně v důsledku skandálu okolo utajeného hospodaření ODS. Na jejím konci došlo k pádu koaliční vlády ODS, KDU-ČSL a ODA v čele s Václavem Klausem a následnému rozkolu uvnitř ODS. V lednu 1998 pak byla založena Unie svobody pod vedením Jana Rumla. Ještě před jejím založením téměř polovina poslanců ODS opustila svůj sněmovní klub a Unie svobody se tak okamžikem svého vzniku stala i parlamentní stranou. V prvních průzkumech se preference této nové nadějně pravicové strany pohybovaly vysoko nad deseti procenty, prvotní nadšení však postupně opadalo a v předčasných volbách do sněmovny v červnu 1998 tak tato strana získala pouze 8,6 % hlasů.⁷

7) Viz <https://domaci.hn.cz/c1-22781690-pred-10-lety-s-velkymi-ambicemi-vznikla-unie-svobody>. K dalším osudům Unie svobody viz https://cs.wikipedia.org/wiki/Unie_svobody_%E2%80%93_Demokratick%C3%A1_unie

Zaměření na střední třídu bylo v programu Unie svobody silně zdůrazněno, v podstatě bylo její osou.⁸ K tomu byla později uspořádána významná (nikoli však programová) konference nazvaná „Střední třída, demokracie, prosperita“ uspořádaná z iniciativy Jiřího Lobkowitze a Petra Matějů v listopadu 2000 Institutem pro evropskou politiku a ekonomiku. K tematice postavení a úlohy střední třídy se zde vyjádřili přední ekonomové, sociologové a politologové (IE 2000). Jak uvedl v úvodním slově Jiří Lobkowitz, střední třída je nejen důležitým analytickým konceptem historie, ekonomie, sociologie a politologie, ale současně i rámcem a nositelem společenské změny (tamtéž, s. 10). S uvedeným programem souvisela rovněž polemika s konceptem „snadnosti“ transformace (Možný 1991), a to poukazem na její „těžkost“ (Matějů, Schneider & Večerník eds. 2003).

V levicovém táboře – zprvu marginálním – zazněl středostavovský narativ na počátku kampaně Miloše Zemana před volbami roku 2002, který však záhy zapadl za agresivní, populistickou a v zásadě lživou rétorikou o „dolních deseti miliónech“. Blairovský model oslovení střední třídy ze strany levice se tak u nás tehdy – přes jisté náběhy a očekávání – neuplatnil a vlastně ani už nikdy potom. Technologie moci opřená o populistickou rétoriku nakonec převládla nad ideově podloženým racionálním a efektivním vládnutím.

Ještě před volbami roku 2009 se k motivačnímu a integračnímu pojetí střední třídy vehementně přihlásil tehdejší čelný představitel a také významný ideolog ČSSD Jiří Havel. Podle jeho vyjádření „sociální demokracie chápe své politické zadání tak, že každému svému členu má společnost poskytnout reálnou šanci na úspěch, tj. aby se svým úsilím a prací mohl začlenit do střední třídy. Každý musí dostat skutečnou příležitost k úspěchu. Přístup do střední třídy však nesmí být předurčen majetkovými poměry rodiny jednotlivce ani jeho příslušností k nějaké kulturní či jinak vymezené skupině. Základním prvkem šance, kterou je společnost svému členu zavázána poskytnout, je vzdělání odpovídající schopnostem a talentu“ (Havel 2008).

Leč ani po této naléhavé výzvě se sociální demokracie naznačenou cestou nevzdala, nýbrž – již pod vedením Jiřího Paroubka – adresovala kampaň „obyčejným lidem“. Možná se tak stalo na radu amerických marketingových poradců, kteří spoléhali na působivost ekvivalentu „common man“ z kampaně Baraka Obamy v českém prostředí. Jenže u nás taková rétorika naopak vzbudila mnoho rozpaků i pobouření, takže nakonec mohla přispět k menšímu volebnímu úspěchu sociálních demokratů. A tak již na programové konferenci ČSSD konané v září 2010 se o střední třídu opět hovořilo, neboť – slovy Bohuslava Sobotky – „o středového voliče, stejně jako o střední třídu, musí sociální demokraté usilovat a otázka, jak je věcí analýzy jejich konkrétních hodnot, zájmů a potřeb. Nic nového“ (Sobotka, 2010). K žádné analýze dopadu oné pozměněné „voličské adresy“ ovšem nedošlo.

Nakonec poslední stranou, která se na střední třídu explicitě orientuje, je TOP 09 se svým výzkumným a marketingovým zázemím v think-tanku TOPAZ. Zmiňme v této souvislosti mezinárodní instituce, které s TOPAZem spolupracují a které představují think-tanky s výraznou orientací na střední třídu. Je to Wilfried Martens Centre for European Studies (WMCES, politická nadace Evropské lidové strany), Konrad-Adenauer-Stiftung (blízká CDU) a Hanns-Seidel-Stiftung (blízká CSU). TOPAZ

8) Dodejme pro úplnost, že hlavním pisatelem programu Unie svobody nazvaným „Svoboda a řád“ byl autor této studie (inspirovaný pojetím a pojmoslovím německého Ordo-liberalismu), a to spolu se Petrem Matějů (v době psaní programu pobývajícím na stáži v USA), který byl na ustavujícím sjezdu Unie svobody zvolen jejím místopředsedou.

zpracoval několik publikací věnovaných střední třídě (Tungul a kol. 2019, Tungul a kol. 2020). Naposledy v listopadu 2023 TOPAZ, spolu s Institutem pro křesťansko-demokratickou politiku (think-tankem KDU-ČSL), uspořádal prezentaci a diskusi publikace „Obavy střední třídy a evropské výzvy“ (WMCES 2023).⁹

Podle této studie, která se věnuje ekonomické situaci, výzvám a nadějím střední třídy v rámci EU, je česká střední třída v porovnání s ostatními zeměmi o něco početnější a zahrnuje celkem 42 % obyvatel. Necelá třetina české populace spadá do skupiny tzv. tradicionalistů, která preferuje rodinu a tradice. Mezi nejdůležitější životní hodnoty patří zdraví, příjem a rodinný život, zároveň je – oproti evropskému průměru – kladen větší důraz na nezávislost. Jako překážky pro rozvinutí středostavovského statusu v EU jsou nejčastěji zmiňovány cena bydlení, korupce, chudoba, změna klimatu, válka a ceny energií. V Česku jsou příslušníci střední třídy pesimističtější ve svých výhledech do budoucnosti, do nichž častěji promítají ekonomické a bezpečnostní problémy, avšak méně často hodnotové otázky jako jsou změna klimatu a ztráta křesťanských hodnot. Data z EU ukazují, že příslušníci střední třídy často nemají důvěru ve vládu a cítí potřebu nových sociálních politik reflektujících demografické a technologické výzvy současnosti.

V programech politických stran, zpracovaných pro doposud poslední parlamentní volby roku 2021, se rétorika střední třídy již nevyskytuje, pouze s výjimkou (propadlé) sociální demokracie, která ji zmiňuje v souvislosti se zatížením střední třídy daňovým břemenem. Ještě neúspěšnější KSČM zmiňuje drobné a střední podnikatele, které je třeba podpořit, oproti zdanění bohatých. O dělnické třídě se v programu, ani v rétorice této levicové strany nehovoří. Piráti a Starostové zdůrazňují, že budou „usilovat o spravedlnost bez ohledu na příjmy a postavení“. ANO je bezprogramovou, ryze populistickou „stranou pro všechny“, která prý provádí „čitelnou a pragmatickou politiku s programem pro všechny občany“. Nicméně v kampani k posledním sněmovním volbám se rétorika střední třídy v programech většiny stran občas slovně objevovala, zejména v negativní souvislosti s finančním zatížením daněmi a inflací (tedy opět jen z hlediska příjmově definované střední třídy).

Je vcelku pochopitelné, že politické strany se – až na výjimky – vyhýbají cílení na konkrétní sociální skupiny, a to i když jejich jádroví voliči mají zřetelnou sociální identitu. Jejich přirozeným zájmem je oslovit co nejširší elektorát. Nakonec tím respektují stav mysli občanů, pro které je sociálně-třídní identita povětšinou dosti slabá. Zatímco ve výzkumech se dotázaní bez větších problémů zařadí do některé třídní kategorie v uzavřených otázkách, spontánně se takto identifikují dosti slabě. Jak zjistily v kvalitativním výzkumu laického a mediálního chápání sociálních nerovností Marta Kolářová a Kateřina Vojtíšková (2008), pojem sociální třída stále odkazuje k doktríně minulého režimu a pokud k němu mají lidé nějaký vztah, pak spíše negativní, anebo přinejmenším neutrální. Lidé rozumí strukturovanosti či diferenciaci společnosti spíše výjimečně, a pokud ano, pak nikoli v kategorii sociálních tříd. Rovněž tak v médiích se o třídách hovoří poměrně málo.¹⁰

V obdobné analýze mediálního diskursu o třídách došli Karel Musílek a Tomáš Katrňák (2015) k závěru, že tento pojem je odmítaný a zároveň využíván: odmítaný

9) Inspirací pro tyto studie byly empirické analýzy střední třídy v Německu. Viz Arndt 2012.

10) Uvedená zjištění se zakládají na etnografické obsahové analýze novinových článků z databáze Anopressu za roky 2005–2008. Autorky našly zhruba sto článků, kde se o třídě hovoří, častěji však v ideologickém rámci spojeném s marxistickou rétorikou (v ne-mainstreamových médiích) a méně často v popisném rámci (v mainstreamových médiích).

v dominujícím rámci popisu sociální nerovnosti, avšak přijímaný v alternativním rámci „symbolického boje“. Odmítnutí určitého diskursu o třídách je jen jednou součástí tohoto boje (tamtéž, s. 408). Uvedení autoři rovněž připomínají, že literatura konstatující absenci pojmu třídy v postkomunistickém diskursu povětšinou popisuje počáteční období transformace, kdy se teprve utvářely nové politické a ideologické formace a panovaly obavy z toho, že sociální nároky plynoucí z rychlých ekonomických změn by mohly vykoletit politické úspěchy transformace. Upozorňují na potenciál pro rehabilitaci pojmu třída (v marxistickém pojetí) v postkomunistických zemích, kdy nové generace už nevidí tento pojem jako negativně spojený s komunistickou minulostí.

Z tohoto hlediska Musílek a Katrňák rezonují s iniciativou Davida Osta, který volá po restauraci třídní analýzy marginalizované, nebo dokonce potlačované a vytlačované z odborného diskursu o sociální struktuře v postkomunistickém regionu, a to ve prospěch funkcionalistického přístupu. K tomu Ost připravil monotematické číslo časopisu *East European Politics and Societies (EEPS)* „Class after Communism“, v němž bylo předloženo na tucet esejů o zemích střední a středovýchodní Evropy věnovaných zhodnocení toho, „jak bylo téma a koncept třídy využíváno na veřejnosti a ve vědeckém diskursu po roce 1989“ (Ost ed. 2015, s. 544). Příspěvatelé z V4 a dalších zemí poukazovali na absenci třídní analýzy, která byla nahrazena chápáním sociální nerovnosti jako funkčního systému, odpovídajícího tržnímu řádu. V mnoha příspěvcích (kromě Maďarska) byl zaujat kritický postoj proti optice střední třídy, která prý v sociologickém výzkumu po roce 1989 „zažila velkolepou kariéru“.

Za Česko přispěl do zmíněného čísla Jan Drahokoupil (2015), který v souladu se zadáním konstatoval absenci „řeči o třídách“ (class talk) u nás, a to ve prospěch funkcionalistického stratifikačního diskursu akcentujícího „řeč o střední třídě“. Podle něho je střední třída vágním konceptem slibovaným, avšak nerealizovaným v postkomunistické transformaci. Česká média prý byla touto třídou posedlá, aniž by se jí však pořádně věnovala. Ani rychle rostoucí nerovnosti nebyly prý u nás nějak zvlášť studovány, nýbrž v hegemonním neoliberálním diskursu byly nové nerovnosti považovány za normální a přirozené. Sociální struktura tak byla pojmována jen jako funkční doplněk tržní ekonomiky. K tomu dodal David Ost, „není divu, že když v Česku propukl třídní hněv, našel si náhradní cíle mezi Romy, outsidersy a zkorumpovanými politiky, ale nesplynul okolo výzev k přerozdělování“ (Ost ed. 2015, s. 557). Pomineme-li hypotetický „třídní hněv“, pak ačkoli následný vývoj v postkomunistických zemích dal koncepci možného návratu třídní analýzy částečně za pravdu, nebyla nijak naplněna v empirickém sociologickém výzkumu.

Poznamenejme nakonec, že zmíněná kariéra výzkumu střední třídy nebyla zdaleka tak velkolepá, jak je v Drahokoupilově příspěvku naznačeno. Její výzkum se odehrával v rámci širších konceptů, ať už věnovaných percepci sociální struktury, sociální mobility, nebo – nejčastěji – hodnocení příjmové diferenciaci. O jisté „kariéře“ středostavovského konceptu však můžeme oprávněně hovořit v tom smyslu, že šlo o využití náhle otevřeného prostoru sociologického výzkumu a o efektivní rámec realitě bližšího výzkumu sociální struktury postkomunistických zemí. Zaměření na střední třídu přitom nebylo provedeno zdaleka nekriticky: Henryk Domański (2015) zdůraznil specifické kulturní rysy polské střední třídy, István G. Tóth a Iván Szelényi (2019) demonstrovali rostoucí uzavírání se části maďarské vyšší střední třídy, Jiří Večerník (1999 a 2009) poukázal na nenaplněnost očekávání ohledně vzestupu české střední třídy během transformace. Uvedenému tématu se proto věnujeme v dalších kapitolách této studie.

Kapitola 3

Předválečné a poválečné osudy a výzkum českého středního stavu

Česká společnost se znovu formovala od počátku 18. století převážně z plebejských kořenů, přičemž s pomocí vynořující se národní inteligence se postupně přetvářela do středostavovské podoby dle možností a podmínek dané doby. Podle filozofa Jana Patočky (1969, s. 462) český národ „není pouhým pokračováním hierarchicky formované společnosti v Čechách, (nýbrž vznikl) na základě osvobozovacích dekretů Josefa II. z třídy původně zbavené politických práv a z nepřilíš mohutné intelektuální vrstvy, sociálně rozrůzněné“. Jeho „elementární demokratismus“ byl pak příčinou jak „nedostatku konservatismu velkého slohu“, tak i „revolučního bouřliváctví“.

Zmíněný „elementární demokratismus“ a „středostavovství“ znamená, že česká společnost v porovnání s jinými nepoznala takové extrémy na pólech bohatství a chudoby jako jiné země či národy. Jedním z důvodů byla rozsáhlá likvidace domácí šlechty v době pobělohorské, dalším pak svízelné počátky českého kapitalismu snažícího se dohnat vždy rychlejší německé podnikatele. Na druhé straně se ovšem projevovala sociální citlivost a pozornost k chudobě, která podle lidového úsloví „cti netratí“. Střední stav byl nejprve zastoupen silnou selskou vrstvou, potom expandující městskou maloburžoazií a postupně stále více také intelektuálními profesemi. Ty požívaly značné společenské prestiže i přes často bídny materiální status. Zlepšování ekonomického prostředí a rozvoj školství dovolily, aby se střední stav mohl rozvíjet ve všech svých složkách: podnikatelské, živnostnické a rolnické, intelektuální a úřednické.

V meziválečné epoše byla středostavovská společnost jakýmsi úběžníkem aktivit republikánských intelektuálů a jejich snahy povýšit drobného člověka. Významně zde působil rámec „československého národa“ a masarykovská ideologie kontinuity českých dějin od husitství a českoobratství k národnímu obrození a liberálním myšlenkám, s poukazem na sociální stejnorodost české společnosti zrozené z lidových vrstev (Urban 2003). První prezident československého státu a jeho hlavní ideolog Tomáš Garrigue Masaryk – jako programový socialista – nicméně nehovořil přímo o středním stavu, nýbrž o dělnictvu. Přitom však myslel právě na jeho středostavovské atributy, jež měly postupně prorůst do celé společnosti (vzdělání a ponikavosti): „mluvím-li o této podnikavosti a tvořivosti, neříkám tím, že se jí nedostává dělnictvu a že jí oplývá buržoasie. Buržoasie opravdu podnikavá dohodne se s inteligentním, podnikavým dělnictvem“ (Masaryk 1920: 357–358).

Filozofii středostavovství razil ve svém literárním díle Karel Čapek a vyjádřil se v tomto směru i explicitně: „Zastávám se dnešního světa, ne proto, že by to byl svět bohatých, ale protože to je zároveň svět chudých a pak těch prostředních, těch drcených mezi žernovy kapitálu a třídního proletariátu, kteří dnes jakž takž udržují a zachraňují největší část lidských hodnot“ (Čapek 1990, s. 12). K tomu neodlučitelně patřilo nadřazování idealismu nad materialismem, vzdělání nad primitivismem: „Zrušte hierarchickou převahu ducha a připravíte návrat divochů [...] selže-li vzdělanost, nepřijde ke slovu ‘průměrný’ člověk, prostý a řádný muž, sedlák, dělník, řemeslník se svým normálním rozumem a mravním zákoníkem, nýbrž přihlásí se k životu cosi, co je hluboko pod ním, element barbarický a násilný, který začne ze života dělat paseku“ (Čapek 1970, s. 130).

Podobně vkládal naději společenského rozvoje do středních vrstev také legionářský spisovatel a dramatik František Langer (1990, s. 22): „Ze středních tříd dnešní společnosti vycházely všechny síly a sílečky, potřebné k vítězství vtípu nad hmotou, jež je nejvýznačnější změnou v naší době“. Selhání předpovědí o proletarizaci středního stavu museli tehdy uznat i marxisticky orientovaní „volnomyšlenkáři“. I oni nakonec připustili, že kapitalismus skýtá středním vrstvám „možnost uplatnění a sociálního vzestupu“ (Čecháček 1933, s. 101). Úlohu středního stavu vyzdvíhovali rovněž čelní čeští ekonomové, jako byl Alois Rašín či Karel Engliš. Posledně jmenovaný se věnoval této otázce i teoreticky, znepokojen trvajícím příjmovou a majetkovou nerovností a zatlačováním samostatných výrobců – podle něho právě těch hlavních nositelů středostavovského myšlení – do řad dělnické třídy (Engliš 1924).

Česká meziválečná sociologie – v blízkém dotyku k sociologií německé, francouzské, ale i anglosaské – se pochopitelně zabývala rovněž problémy sociální struktury a střední třída v ní byla vcelku frekventovaným pojmem, byť nikdy jednoznačně konceptualizovaným. Dvě školy předválečné české sociologie vycházely z odlišných paradigmat. Zatímco brněnská škola – hlásící se k T. G. Masarykovi – se verbálně zabývala tím, „jak by měla být společnost lépe uspořádána“, pražská škola – navazující na západní empirickou sociologii – prosazovala empirický výzkum jako cestu k poznání „toho, jaká společnost doopravdy je“. Podrobnou a zasvěcenou analýzu zaměření, osudů a neshod obou škol, které nakonec vyústily v roztržku a vzájemnou šířavou kritiku v brněnské *Sociální revui* a později založeném časopisu pražské školy *Sociální problémy*, podal velmi podrobně Zdeněk R. Nešpor (2008, ss. 160–180).

Hlavní představitel brněnské sociologické školy Innocenc Arnošt Bláha se s termínem střední vrstvy potýkal spíše kriticky, přičemž do ní odmítal zařadit inteligenci. Podle něho sociálně ekonomická kritéria platná pro třídy a vrstvy na zařazení inteligence nestačí, neboť se „volně vznáší v sociálním prostoru“ (die sozial freischwebende Intelligenz). V tomto navazoval na Karla Mannheimu a Alfreda Webera. Podle Bláhy se zvláštní postavení inteligence nezakládá na vzdělanosti, nýbrž na její hlavní – a to spiritualizační – funkci. V návaznosti na dobovou literaturu se Bláha věnuje zradě vzdělanců a krizi inteligence, která se prý „rozešla s dobou a společností“. Ještě kritičtější slova adresuje úředníkům, u nichž „profesionální, aristokratický i theokratický partikularismus převládá nad rozumem individuálním“ (Bláha 1937, s. 298–299).

Přední představitel pražské sociologické školy Zdeněk Ullrich navazoval na představu nivelizujícího „tavícího tyglíku“ industriální společnosti, která se z třídní přeměňuje ve středostavovskou. Byl přesvědčen, že „nový střední stav“ není sociální třídou (tak jako byla buržoazie či dělnictvo), nýbrž skupinou vyjadřující sociální integraci společnosti při uchování jistých rozdílů. Podle něho se utváří „téměř jednotná vrstva městských dělníků, zřízců, nižších a středních úředníků, jejichž objektivní podmínky životní se čím dál více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsou orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ (Ullrich 1937, s. 43). O „nivelisaci dnešní společnosti“ hovořil také například filosof a demograf František Fajfr, na něhož v tomto smyslu odkazoval Innocenc Arnošt Bláha (1937, s. 160).

Jak shrnul Miloš Havelka (2002, s. 22), o nějakém systematictějších vědeckém zájmu zaměřeném na střední třídu v meziválečném období nelze hovořit. Upozornil však na diskusi mezi pražskou sociologickou školou (Dnešek 1934) a skupinou kolem revue *Řád* (Stavovská myšlenka 1936), která proběhla v polovině třicátých

let a týkala se vztahů středních tříd a státu, středních tříd a stavovské společnosti, a také středních tříd a fašismu. Posledně jmenovaný vztah byl diskutován v referenci ke konceptu „sociální paniky“ formulovaném Theodorem Geigerem (1932), která prý přivedla střední třídu k podpoře nacismu a posléze volbě Hitlera v Německu. Také filosof Josef L. Fischer (1933) v této době odmítl střední stav jako možnou platformu rekonstrukce společenského systému podle jeho „skladebné filosofie“, a to právě s ohledem na tuto „iracionální antidemokratickou reakci“ středního stavu.

Zkoumání sociální struktury v meziválečném Československu se ovšem nemohlo opřít o žádná podrobnější data. K dispozici byly pouze hrubé údaje o příslušnosti ekonomicky aktivního a veškerého obyvatelstva k povoláním a odvětvím podle sčítání lidu.¹¹ Mezi censy provedenými v letech 1921 a 1930 se zvýšil podíl obyvatelstva příslušného ke školství o 12 %, ke zdravotnictví o 34 % a ke svobodným povoláním o 25 % (Sčítání 1921 a 1930). Další sčítání lidu plánované na rok 1940 se již neuskutečnilo, bezprostředně poválečná data však vypovídají již o moderní sociální struktuře, která zřejmě existovala již před válkou. Navzdory změnám prosazovaným nacisty, které směřovaly k potlačení inteligence a podpoře dělnických profesí, se v roce 1947 v českých zemích řadilo 14 % populace k řemeslníkům, živnostníkům a svobodným povoláním, 17 % k rolnictvu, 16 % k zaměstnancům a 53 % k dělnictvu (Soupis 1947).

Dalším, avšak již skromným zdrojem empirických dat, byly sporadické sociologické výzkumy sbírané většinou na malých a nereprezentativních souborech. K nim patřily to třebas údaje o sociálním původu studentů středních škol (nasvědčující silné sociální reprodukci) shromážděné za spolupráce Zdeňka Ullricha, anebo výzkum brněnského sociologa Antonína Obrdlíka (1937) o „užitečnosti povolání“ (z nabízených možností bylo jakožto nejužitečnější hodnoceno povolání učitele a potom řemeslníka, přičemž jako nejméně užitečné bylo hodnoceno povolání advokáta). Jak uvedl Zdeněk R. Nešpor (2008), tato práce byla Otakarem Machotkou kritizována za fatální nedostatky při sběru a zpracování dat. Nicméně i pražská sociologická škola se stala objektem odvetné kritiky za to, že ač byla proklamativně empiricky orientovaná, jen málo analýz z provedených výzkumů bylo publikováno.

Meziválečná česká sociologie se rozvíjela v republikánském nadšení pod poněkud mýtickým nimbem „dvou sociologů“ na Hradě (Nešpor 2011). Její publikační produktivita byla vysoká, nepatrné prostředky však dovolovaly jen minimální empirický výzkum, který byl převážně zaměřen na konkrétní sociální problémy, nikoli na sociální strukturu v širším, obecnějším pojetí.¹² Mezinárodní komparativní výzkum byl přitom v oné době již zcela nepředstavitelný. Jakkoli ve veřejném diskursu převládala detailnější označení – živnostníci, rolníci úředníci, inteligence, zřizenci a zaměstnanci – střední třída či stav byly pojmy, které takřkajíc visely ve vzduchu a spoluutvářely atmosféru doby. Nutno ovšem uvést, že mnohem větší pozornost než sociální struktuře a sociálním skupinám byla věnována národní povaze a češství.¹³

11) Například ve sčítání roku 1930 byly rozlišeny následující skupiny povolání: 1. samostatní a nájemci, 2. úředníci, 3. zřizenci, 4. dělníci, učedníci a nádeníci.

12) Unikátní přehled a kvantifikované i kvalifikované porovnání výkonnosti předválečné a poválečné české sociologie předložil Zdeněk R. Nešpor. Ohledně předválečné situace mj. zdůraznil mnohem větší osobní zainteresovanost sociologů, jejich větší psavost a čtenost jejich publikací, a dále pak jejich sociální (případně i politickou) angažovanost a obecně velký zájem veřejnosti o sociologii (Nešpor 2007, s. 105; viz rovněž Nešpor 2011).

13) Podrobnou charakteristiku této debaty s hojnými odkazy k příslušné literatuře podal Miloš Havelka (2001).

Nicméně již v průběhu války započala devastace středostavovského potenciálu české společnosti, neboť německá okupační správa měla zájem pouze na výkonném průmyslu a naopak potlačovala domácí inteligenci. Vysoké školy byly uzavřeny, veřejné instituce zasáhly čistky. Po skončení války, dokonce ještě v roce 1945, odbory (skrytě vedené komunistickou stranou) prováděly – pod záminkou kolaborace – další čistky mezi inteligencí, tak aby se uvolnila místa pro nové kariéristy. Dokumentoval to mj. Ferdinand Peroutka, který zapřísahal nové vládcy, aby po vyhnání německých odborníků nepouštěly naši ekonomice dále žilou tím, že budou likvidovat také odborníky české. Ptal se, zda hromadné vyhánění specialistů z továren „nedosáhlo už takového rozsahu, že to oslabuje podmínky dobré, odborné práce, z níž jako národ dosud jsme byli živi“ (Peroutka 1947, s. 74).

V bezprostředně poválečném období se z různých proudů a pohnutek, dávných i novějších, v českých zemích (jakož i dalších středo- i západoevropských) slévala sílíci podpora socializujících tendencí, která vrcholila v poválečné atmosféře pod tlakem příchodu Rudé armády do střední Evropy. Zatímco v Československu byla jakákoli kritika východního spojence zakázána, působení prosovětské propagandy bylo podporováno. Nikdo však ani tehdy nepomyslel na socialismus sovětského typu, nýbrž očekával se socialismus moderní, odpovídající vyspělosti naší země. Ferdinand Peroutka psal: „Nepomůže opozice proti socialismu“, avšak „budou-li k němu přitaženy všechny nejkulturnější živly a prosytí a zjemní jej, mohou se rozvinout jeho kladné prvky, kterých je více než v kapitalismu“ (Peroutka 1947, s. 123).

Významná část středního stavu volila v parlamentních volbách roku 1946 svého hrobaře v komunistické straně, která slibovala rovná práva dělníkům, rolníkům, živnostníkům a inteligenci. Byla to však jen součást jejího perfidního politického manévrování na cestě k uchopení totalitní moci. Ač mohla být slova Klementa Gottwalda o „národním komunismu“ možná tehdy myšlena vážně, sovětský spojenec je později smetl ze stolu. Později pak za tyto myšlenky byl odsouzen Rudolf Slánský, jehož poslušnost vůči Sovětům byla přitom – možno-li – ještě větší než Gottwaldova. Namísto zjemnění a kultivace socialismu došlo k pravému opaku: ideologie se chopilo stalinistické sociální inženýrství, aby jej využilo k podrobení země a vysátí jejích ekonomických zdrojů. K tomu sloužilo rozmetání občanské společnosti, zničení podnikatelského stavu, decimování a ponížení inteligence, kriminalizace částí elit. Komunistické vedení odřízlo zemi od hospodářského a kulturního prostředí Západu, přeměnilo její průmysl v „kovárnu socialistického tábora“ a cíleně nivelizovalo společnost na „masy pracujících“. Střední třída se tak z pomyslného středu společnosti dostala do palebného pole třídního boje a tím i na její pauperizovaný okraj.

Když totiž nedošlo k naplnění Marxova proroctví o zániku vrstev nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií působením „železných zákonů dějin“, komunisté sami vzali do rukou úkol přizpůsobit vzdorující realitu oktrojované ideologii. Metoda teroru proti střední třídě, vytvořená a osvědčená v sovětském Rusku, byla použita v poválečných „lidově-demokratických“ satelitech Sovětského svazu včetně Československa – naštěstí alespoň po kratší dobu a v menším rozsahu než v kolébce „reálného komunismu“. A tak zatímco ve vyspělých západních zemích se rozvíjel sektor služeb a prosazovaly se intelektuální profese, komunismus postavil ekonomiku na těžkém průmyslu a zbrojení, se skrytým cílem dovršit „socialistickou revoluci“ v Evropě vojenskou cestou, když už proroctví o světodějně roli proletariátu selhalo. Slovo inteligence či pojmenování „inteligent“ dostalo hanlivý přídech, na místa odborníků byli prosazováni krátkým školením prošlí mladí komunisté, technické znalosti byly nahrazeny politickou poslušností.

Komunistický režim ve své ideologii a politice zdůrazňoval, že jeho systém je projektován pro dělnickou třídu, prý historií pověřenou řízením společnosti v éře socialismu. Očekávání zániku sociálních skupin nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií se však nenaplnilo, takže střední vrstvy již svou pouhou existencí usvědčovaly marxistickou ortodoxii z falešnosti. Byly považovány za škodlivé pro komunistický režim, a proto byly vyřazovány ze společenské reality (zabavováním soukromého majetku a nucenými přesuny ve struktuře pracovních sil), z kolektivní paměti (označením maloburžoazie jako reakčního elementu a stigmatizací inteligence jakožto nespolehlivé vrstvy) a nakonec i ze statistiky (manipulací s profesními skupinami a jejich účelovým slučováním do konglomerátů „dělnické třídy“ a „ostatních zaměstnanců“).¹⁴

Ideologie třídního boje se u nás začala po roce 1948 naplňovat znárodnováním i menších továren, konfiskací živností, kolektivizací zemědělství a exemplárním pronásledováním tisíců lidí za vymyšlené zločiny jen proto, že se nechtěně staly vhodnými typy třídních nepřátel. Byli odsuzováni k otrocké práci, v jáchymovských dolech (v sovětském držení od roku 1945) jako nejvíce odstrašujícím místě (Pavelčíková 1997). Do okruhu pronásledovaných „kapitalistických živlů“, „zpátečníků“ či dokonce takzvaných „bývalých lidí“ se postupně dostávali stále další příslušníci živnostnictva, rolnictva a inteligence. Nešlo však jen o odstranění podnikatelů a živnostníků, ale také o omezování diplomovaných „bílých límečků“ v jejich existenčních podmínkách a profesní mobilitě. Pečlivě sledovaný třídní původ se stal nástrojem kontroly, filtrem přístupu ke vzdělání a klíčem k důležitým pozicím.

Cílená společenská nivelizace si našla své ideology, z nichž k nejhrolivějším patřil první komunistický ministr školství (a osvěty) Zdeněk Nejedlý, proslulý prosazením „jednotné školy“ a rozlišením inteligence na část „pokrokovou“ a část „reakční“. S odvoláním na Jana Husa a jeho brojení proti hříchu lakoty se jednou rozhovořil na téma „pravého štěstí“ způsobem velmi příznačným pro tehdy běžné převrácení věcí z nohou na hlavu: „V naší maloměšťácké společnosti se ... ujala i jiná ještě falešná představa o štěstí. Z doby dělení na vyšší a nižší stavy udržuje se dodnes v lidech představa, že musí být něco více a mít více než druzí, aby byli spokojeni a šťastni. Naši inteligenti to přímo potřebují, aby jiným bylo hůře. Až tam došli lidé ve své honbě za spokojeností a za štěstím“ (Nejedlý 1950, s. 105).

Komunistický systém zdůrazňoval stejnorodou společnost jako dlouhodobý cíl a v těchto intencích pak také aktivně konal. Avšak i když sociální homogenita byla reálně založena na mzdové a majetkové nivelizaci a vehementně prosazována politickými prostředky, mnoho rozdílů přetrvávalo, zejména z hlediska charakteru práce a kultury života. Jiným zdrojem sociální nerovnosti, úzkostlivě zamlčovaným, byla privilegia přístupu ke vzácným statkům a službám pro politickou špičku, mj. v podobě zvláštních prodejen pro vyvolené. Namísto středostavovství, propojujícího profesi, vzdělání a životní styl, se posilovala rozpolcenost života mezi veřejnou a soukromou sférou. Komunisté uplatňovali svoji moc v každodenním životě kontrolou a šikanou ze strany uličních výborů, pomocných stráží „veřejné bezpečnosti“ i obyčejných domovnic. Normou se stala dvojitá řeč a morálka, únik do intimního světa

14) Ideologie sociální homogenizace a „všelidové společnosti“ si nakonec vynutila v populační statistice, aby ve výsledcích sčítání lidu z roku 1961 (které bylo zpracováváno krátce po vyhlášení Československa za „zemi rozvinutého socialismu“ Antonínem Novotným v roce 1960) byly již beztak velké jednoduché kategorie dělníků a zaměstnanců sloučeny v jedinou skupinu zaměstnanců. Po krátké době však byla tato extrémní absurdita odstraněna.

rodiny, zahrádek a kutění, později pak i do chataření a chalupaření v rámci inovativní svépomoci v inovativně prodlužovaných víkendech (viz k tomuto tématu např. Špaček 2014).

Změna režimu na přelomu let 1989 a 1990 otevřela cestu k oživení středního stavu. Pád komunismu otevřel dveře třem procesům umožňujícím expanzi středních vrstev a jejich návrat do centra společenské dynamiky. Prvním byla „kapitalistická revoluce“, která uvolnila cestu soukromému podnikání, v níž je podnikatel klíčovou postavou znovuoobnovení tržního systému. Druhým byla „informační revoluce“, již se v transformaci otvíraly dveře technologickým a organizačním inovacím, což zase umožnilo vzestup lidí s vyšší kvalifikací. Třetí byla expanze „společnosti služeb“, kdy se zastaralá ekonomická struktura proměňovala ve prospěch služeb materiálního a informačního charakteru. Takto byl – s jistým idealismem – charakterizován obecný hodnotový posun týkající se ekonomiky a společnosti, kterým se podrobněji zabýváme v kapitole 5.

Privatizace a liberalizace ekonomiky přivedly především na scénu drobné podnikatele, tedy „starou“ střední třídu v podstatě vyhlazenou komunistickým režimem. Nelze však říci, že by pro ni byly vytvořeny nějaké výhodné podmínky. V dražbách pro malé firmy museli místní lidé s nepatrným finančním zázemím soutěžit s mocným cizím kapitálem a případně čelit organizovaným útokům spekulantů či mohovitým příslušníkům šedé ekonomiky z komunistické éry. Na začínající podnikatele byla uvalena břemena daní a plateb při nízké úrovni možných odpisů z jejich výrobního kapitálu. Přístup k úvěrům byl ztížen tím, že bankovní kolosy vlastněné státem si udržely mocenský monopol, přičemž chybějící konkurence vedla k drahému nebo i nedostupnému úvěru pro začínající podnikatele oproti velkorysému úvěrování stávajících velkých podniků vlastnicky provázaných s bankami.

Ve srovnání s obnovou „staré“ střední vrstvy se transformace zaměstnanců státního sektoru v „novou“ střední vrstvu či dokonce „service class“ jeví jako méně nápadná, avšak v jistém smyslu snazší. Důvodem byla trvajících „fyzická“ přítomnost této vrstvy, které bylo nutné zčásti dát novou funkci. Nová situace zapůsobila na její různé skupiny odlišně – je proto třeba rozlišovat mezi manažery, státními úředníky, pracovníky finančního sektoru, veřejných služeb, oborů ve službách lidského kapitálu a svobodnými povoláními. Očekávání návratu k někdejšímu postavení zůstala nenaplněna zejména v klíčových rezortech střední třídy, jako jsou školství a zdravotnictví. Přes všechny deklarace nebyla vládní politika zájmům uvedených skupin po dlouhou dobu příliš nakloněna a náprava probíhala jen pomalu.

Kapitola 4

Počátky a vývoj stratifikačního výzkumu v zemích V4

V této kapitole sledujeme empirický výzkum sociální stratifikace a střední třídy v zemích V4, tak jak se vyvíjel od šedesátých let a pak, po „normalizační pauze“, znovu od roku 1990. Literatura je v tomto ohledu obrovská a těžko ji můžeme obsáhnout celou. Omezíme se tedy jen na přehled hlavních výzkumů a důležitých publikací. Větší pozornost věnujeme sociální struktuře ve statickém než v dynamickém pohledu, míněno sociální mobilitě. Z velké části rovněž pomíjíme témata vzdělanostní a příjmové nerovnosti, která si vyžadují samostatnou pozornost (nicméně sledování příjmové nerovnosti a její empirii v Česku se věnujeme v kapitole 9). Pomíjíme rovněž výzkum sociální struktury v komunistických zemích realizovaný na Západě před zhroucením komunistického režimu, tj. od padesátých let do roku 1990.

Poválečný empirický výzkum sociální stratifikace obdržel počáteční zásadní impuls na Světovém sociologickém kongresu konaném v roce 1950 v Curychu. Na něm byl totiž založen *Research Committee on Social Stratification and Mobility* (dále RC28), který hned příští rok uspořádal velmi plodnou konferenci v Paříži. Jeho předseda David Glass tam apeloval, aby se po dosavadním zaměření na výzkumy měst, komunit a sociálních skupin začaly provádět velké výzkumy na národních populacích (Rogoff Ramsøy 1983). Bohužel již před touto událostí vyústil světový politický vývoj do situace, kterou Winston Churchill ve svém projevu ve Fultonu v březnu 1946 popsal slovy, že „přes kontinent se spustila železná opona“. Zatímco tři „východní“ (přesněji řečeno polští) sociologové se ještě stihli zúčastnit výše zmíněného kongresu, pařížské konferenci se už nesměl připojit nikdo ze zemí za železnou oponou.

Na počátku padesátých let byly sociální stratifikace a mobilita ve střední a východní Evropě odmítnuty jako výzkumné téma spolu s celou sociologií. Již dávno předtím, po vítězství bolševiků v Rusku, byla komunistická doktrína aplikována v rámci Stalinovy teorie o „zostřování třídního boje v prvních fázích budování socialismu“. Její dopady na populaci a reálnou sociální strukturu byly strašlivé: po likvidaci aristokracie a velkoburžoazie přišli na řadu rolníci a živnostníci a také velká část „staré“ inteligence. Třídní nepřátelé byli nalézáni a odsuzováni všude, nakonec i v řadách starých komunistů. Pouhá dekáda stačila v Rusku k tomu, aby za oponou budování komunismu byl nastolen ještě autoritářštější systém, než byl za carství. Historický materialismus, vědecký komunismus a falsifikované „dějiny dělnického hnutí“ agresivně opanovaly pole sociologie i dalších společenských věd, které byly potlačeny jakožto „buržoazní“.

Stejná ideologie i praxe – snad s poněkud menší razancí než v sovětském Rusku, avšak přesto ve středoevropském prostoru šokující – byly zavedeny o třicet let později také v zemích, kde komunistické strany převzaly moc. Byly jen převodními pákami sovětské nadvlády, kterou umožnil postup Rudé armády proti nacistickému Německu na konci Druhé světové války. V bývalém Československu i v dalších zemích středovýchodní Evropy se, po odstranění buržoazie, sociální struktura formálně a oficiálně zjednodušila na ternární schéma „dvou spřízněných tříd“ – dělnické třídy a rolnictva – a „zbytku“ rozpačitě nazývaného sociální skupinou/kategorií/vrstvou „pracující inteligence“ nebo také „ostatních zaměstnanců“. Velká část pozdějšího

obnoveného sociologického úsilí byla investována do zpochybnění tohoto primitivního schématu a vytvoření realističtějšího obrazu společenské struktury, systematicky zejména z pera Pavla Machonina.

Navzdory úsilí o plnou egalizaci a nivelizaci směrem k proletariátu zůstaly populace komunistických zemí mnohostranně diferencované. Sociální nerovnost v rámci obrovské většiny populace v závislosti na povolání, vzdělání, příjmu a životním stylu přetrvala. Menšina populace – spíše však jen její nepatrná část – mohla využít výhod založených na moci a privilegiích (ve prospěch komunistické elity, tzv. Nové třídy), anebo na stínových příjmech a skrytém bohatství (ve prospěch profesí, které spravovaly a poskytovaly vzácné statky a služby v komunistickém nedostatkovém hospodářství). Zatímco později bylo možné popsat onu viditelnou část sociální nerovnosti pomocí empirických výzkumů, příjmy a majetek této skryté části populace pochopitelně vzdorovaly jakémukoli šetření.¹⁵

Cesty výzkumu sociální struktury se však v zemích svázaných „nerozborným bratrstvím se Sovětským svazem“ lišily. V bývalém Československu byl slovník třídního boje posléze nahrazen ideologií sociální stejnorodosti nebo také „všelidové společnosti“. To byl koncept vytvořený pro období údajného „vítězství socialismu“ v této zemi, oficiálně vyhlášeného v roce 1960 v nové ústavě a legitimizovaného indoktrinovanými společenskými vědami. Pro sociologický empirický výzkum bylo přínosné až období tání od poloviny šedesátých let, kdy již byl výzkum širšího spektra rozdílů mezi lidmi tolerován. Po sovětské invazi v roce 1968 se však znovu prosadil tvrdý post-stalinský směr ideologické kontroly, který u nás přetrval bez větších změn až do roku 1989. Výzkum sociální stratifikace byl obviněn z „revizionismu“, de facto zastaven a nahrazen pseudo-výzkumem dělnické třídy (Literatura 1975).

Oproti tomu v Polsku se bádání v oblasti sociální struktury znovu ustavilo již v polovině padesátých let a nadále se rozvíjelo v teoretické i empirické rovině. Jak shrnuli Słomczyński a Wesołowski (1978a), proces těžil ze zavedené tradice uvedeného výzkumného proudu v polské sociologii, dále z rychlé transformace polské společnosti po Druhé světové válce a nakonec také vlivu marxismu zakořeněného ve společenských vědách již v meziválečném období, který po roce 1945 jen zesílil. S plejádou vynikajících osobností – zmiňme zde alespoň Michała Pohoského, Adama Sarapatu, Stefana Nowaka, Stanisława Widerszpila či Jana Malanowského – sehrála polská sociologie přední roli v mezinárodně významném výzkumu sociální struktury komunistických zemí. Již v roce 1974 zorganizoval Włodzimierz Wesołowski první mezinárodní konferenci RC28 ve střední a východní Evropě v Jablónné u Varšavy.

Také v Maďarsku byly podmínky pro stratifikační výzkum vcelku příznivé, i když ne natolik kontinuálně jako v Polsku. „Období ticha“ trvalo do roku 1961 (Szabari 2005), avšak po přechodném uvolnění v šedesátých letech došlo na počátku sedmdesátých let opět k „ideologickému protiútok“ (Kolosi 1988). Nicméně obě národní sociologie se brzy vzkrísily a maďarští a polští sociologové navázali plodnou spolupráci. Navíc také poskytli data o stratifikaci a mobilitě ve svých zemích světové sociologické komunitě, takže obě země se mohly objevit v mezinárodních komparacích

15) Zde musíme připomenout nový trend ve výzkumu příjmové nerovnosti, který započal historicko-ekonomickou studií Thomase Pikettyho *Kapitál 21. století* (Piketty 2014). Od té doby se pozornost (zejména ekonomů) soustřeďuje na nejvyšší příjmy (1 %, 5 %, 10 %), sledované na základě daňové statistiky a dalších zdrojů. Viz k tomu zejména produkci (virtuálního) *International Inequalities Institute* (III) při London School of Economics. Pro kritiku Pikettyho přístupu viz Delsol, Martin & Lecaussin 2017.

z pera západních sociologů. Díky těmto dvěma zemím tak poměrně brzy započala spolupráce mezi Východem a Západem, kdy srovnávací studie zahrnující Polsko a Maďarsko byly publikovány i v západních časopisech. V roce 1984 Tamás Kolosi zorganizoval setkání RC28 v Budapešti. Renomovaný maďarský demograf a sociolog Rudolf Andorka působil v letech 1986 až 1990 jako prezident RC28.

Něco takového nebylo ovšem představitelné v bývalém Československu sedmdesátých a osmdesátých let. Úvahy francouzsko-polského sociologa Georgese Minka o sociologii v totalitních a posttotalitních režimech, že „ke konci komunistického režimu nebyla sociologie ani zcela submisivní, ani plně autonomní“ (Mink 2017, s. 21), je tedy třeba výrazně odstupňovat podle zemí. V kontrastu s volností poskytovanou polské a maďarské sociologii neexistovala v komunistickém Československu pro akademický sociologický výzkum žádná autonomie. Zatímco polští sociologové mohli na Západě publikovat již od šedesátých let a jejich maďarští kolegové pak o něco později, vlastně prvním „neemigrantským“ českým sociologem, který po roce 1948 publikoval na Západě o sociální struktuře, byl Petr Matějů.¹⁶

Transformace směrem k politické demokracii a tržní ekonomice zahájena v roce 1990 vedla rovněž k rozsáhlé sociální restrukturalizaci postkomunistických společností. Změna režimu otevřela dveře svobodnému sociologickému výzkumu a otevřené spolupráci se západními univerzitami a vědci. Ostatně také západní sociologové se zajímali o analýzu onoho jedinečného „sociálního experimentu“ společenské transformace. Národní týmy sociologických výzkumů a instituce ve střední Evropě nabyly na síle, vstoupily do mezinárodní komunity a zapojily se do celosvětových empirických výzkumných programů. Následovaly konference RC28 ve střední a východní Evropě organizované v roce 1991 v Praze (organizátorem byl Petr Matějů) a v roce 1999 ve Varšavě (organizátorem byl Krzysztof Zagórski). V tomto období a v těchto souvislostech se také dostala do centra pozornosti střední třída, k jejíž obnově zcela zásadním způsobem transformace přispěla a jež se přitom stala povoleným předmětem výzkumu.

Československo

Česká sociologie má v rámci středoevropských zemí bohaté zázemí. Vyvinula se z akademických debat a politických střetů na konci 19. století a rozkvetla v meziválečném období, kdy se pro sociologii ustanovovaly univerzitní katedry, časopisy, spolky a výzkumné instituce (Nešpor 2011, Nešpor et al. 2014). Po vzniku Československé republiky v roce 1918 byly znalosti a zkušenosti českých badatelů „exportovány“ také na Slovensko, kde v roce 1924 Češi založili sociologickou školu na Filozofické fakultě nově založené univerzity v Bratislavě (Nešpor 2013, Winclawski

16) Neopomíňme zde ovšem výjimku představovanou článkem Pavla Machonina o československém výzkumu sociální diferenciaci a mobility publikovaným v *American Journal of Sociology* (Machonin 1970). Ještě dříve, než článek vyšel, jeho autor byl vyloučen z KSČ a jmenovitě uveden ve „strategickém programu normalizace“ nazvaném *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* jako jeden z předních revizionistů. To se tehdy rovnalo profesní likvidaci. Následně Machonin pracoval ve „stínové sféře“ sociologického výzkumu, například na zakázkách Útvaru hlavního architekta města Prahy, ve spolupráci s autorem této studie.

1991). Ať už v této souvislosti nebo nezávisle, také na Slovensku se objevily významné sociologické osobnosti.

Raná odborná literatura o sociální struktuře v meziválečném Československu se zabývala tématy, jako jsou společenská prestiž povolání (Bláha 1925, Obrdlík 1937), proměny sociální struktury (Ullrich 1934) či politické důsledky těchto změn (Čecháček 1933). Počáteční úsilí však nemohlo pokračovat v pozdějších dekadách. Události Druhé světové války značně omezily českou a v menší míře i slovenskou sociologii. Komunistické převzetí moci u nás v roce 1948 vedlo velmi brzy k úplnému zániku sociologie, která byla označena za „buržoazní pseudovědu“ a vyloučena z univerzit, výzkumu a veřejného života. Mnozí významní badatelé v sociologii emigrovali (Petrusek 2011).

Paradoxně až dlouho poté, kdy byla sociologie povolena jako společenskovědní disciplína v Sovětském svazu (od konce padesátých let), se začínala pomalu znovu etablovat i v Československu. Vysokoškolská výuka sociologie, Sociologický ústav Akademie věd a Sociologická společnost zahájily svoji činnost až v roce 1965 (Voříšek 2012, Nešpor et al. 2014). Část politických elit nakonec obnovu sociologie tolerovala i pro její potenciální využití jako ideologické zbraně při střetech různých klik uvnitř vládnoucí komunistické strany. Obnovená československá sociologie přitom nijak nenavázala žádné vazby na předválečné tradice, nýbrž čerpala inspiraci z polské a sovětské sociologie a především – i když spíše mlčky – ze Západu. Západní přístupy byly pašovány do české a slovenské sociologie pod pláštíkem „kritiky buržoazní sociologie“.

V oblasti sociální struktury bylo hlavním úkolem badatelů ukázat rozdíly mezi sociální strukturou v socialistických a kapitalistických společnostech. Jedním z klíčových zastánců tohoto přístupu byl přední marxistický ideolog Pavel Machonin. Své pozvolné vyhrávání zahájil vyvracením stalinského dogmatu o zesilujícím třídním boji v postupu budování socialismu (Machonin 1961), poté se zaměřil na sociální strukturu socialistické společnosti v marxistickém pojetí (Machonin 1966) a nakonec sestavil tým mladých badatelů, prosadil a zorganizoval velký výzkum sociální stratifikace a mobility v Československu (realizovaný Státním statistickým úřadem v roce 1967), který ovšem v následném normalizačním období dostal nálepkou „revizionistický“ s příslušnými personálními následky.

V uvedeném výzkumu bylo měřeno pět dimenzí sociálního statusu (složitost práce, vzdělání, příjem, politická a kulturní participace), pomocí nichž bylo identifikováno šest statusových skupin (Machonin et al. 1969, shrnutí v: Machonin 1970). Autoři vypožadovali výraznou „vertikální diferenciaci“ společnosti a zjistili statusovou inkonzistenci mezi složitostí práce a vzděláním na jedné straně a příjmem na straně druhé, ale také mezi předchozími dvěma charakteristikami a politickou participací. Po technické stránce uvedený výzkum odpovídal západním standardům, avšak měl hlubší politické konotace: československá společnost byla prezentována jako socialistická paralela západních industriálních zemí a souběžně s empirickým popisem sociální struktury tak interpretace výzkumu obsahovala kritiku stávajícího režimu a návrhy reforem, které by vedly ke snížení rovnostářství v příjmech a zvýšení sociální mobility.

Po sovětské invazi do Československa v srpnu 1968 sice přetrvávaly sociologické instituce a univerzitní výuka, avšak dostaly se pod politickou a ideologickou kontrolu, přičemž velká část personálu byla propuštěna. „Machoninwerk“ na Karlově univerzitě byl na konci roku 1969 zrušen a Machonin sám byl vyloučen z akademického výzkumu. Sociologický ústav Akademie věd byl začleněn do reorganizovaného

Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a dán pod politickou kontrolu.¹⁷ Vedoucí sekce sociologie, mladý matematik František Charvát, psal o sociální struktuře spíše v rovině metodologické a ideologické, věnoval se však také dělnické třídě a její životní úrovni (Charvát 1975). Sociologický odkaz „Pražského jara“ byl vystaven tvrdě ideologické kritice (např. Hrzal a Popov 1972, Charvát et al. 1972, Zábahová 1976). Oproti tomu režimem odstavený sociolog Jaroslav Klofáč využil dostupných statistických dat k analýze sociální struktury socialistického Československa v publikaci vydané exilovým nakladatelstvím Index (Klofáč 1983).

Přestože empirický výzkum sociální stratifikace byl během dvou desetiletí „normalizace“ (1970–1989) považován za politicky nežádoucí, díky iniciativě Antonína Matějovského byly v letech 1978 a 1984 provedeny velké výzkumy o sociálně-třídní struktuře populace, ve spolupráci akademických sociologů s Federálním statistickým úřadem. Badatelé však mohli data využít až mnohem později, kdy ovšem hodně ztratila na svém významu v důsledku rychlých společenských změn. Příležitost k jejich interpretaci se totiž naskytla až po roce 1989, kdy se sociologický výzkum začal znovu rozvíjet ve svobodných podmínkách. Byly obnoveny nezávislé sociologické instituce a orgány a výzkum se plně otevřel Západu. Počínaje rokem 1990 se častými tématy výzkumu opět staly sociální nerovnosti (včetně tématu chudoby, tabuizovaného komunistickým režimem) a také sociální stratifikace a mobilita.

Česká a Slovenská republika

Rozdělení Československa na dva samostatné státy v roce 1993 v podstatě již nijak neovlivnilo vývoj sociologického výzkumu v jejich rámci, protože česká a slovenská sociologie se již desítky let rozvíjely v podstatě odděleně.¹⁸ Poté, co bylo v roce 1969 Československo konstituováno jako federace dvou zemí (namísto unitárního státu s pouze formálně autonomními slovenskými institucemi), fungovaly všechny akademické a vysoké školy i nadále formálně samostatně. Dokonce i srovnání pouze těchto dvou společností v období po rozdělení je vzácné. Mezi řadou českých a slovenských sociologů však pokračovaly přátelské vazby, které nelépe dokumentuje korespondence mezi Miloslavem Petruskem, Martinem Bútorou, Alenou Miltovou a Zorou Bútorovou v době normalizace (Petrusek et al. 2017).

V Česku se v obnoveném Sociologickém ústavu Akademie věd etablovaly dva směry výzkumu sociální stratifikace. Jedním bylo zaměření Pavla Machonina a jeho nových spolupracovníků na popis různých složek statusu v návaznosti na koncept použitý v interpretaci stratifikačního šetření v roce 1967. Výzkumy z let 1978 a 1984 Machonin použil společně s novými daty sebranými po roce 1990 pro zkoumání dlouhodobých změn sociální struktury české společnosti v rámci modernizace, vedoucích mj. k posílení středních vrstev populace (Machonin & Tuček 1996, Machonin, Gatnar & Tuček 2000). Druhou byla metodologicky analytičtější linie výzkumu vedená Petrem Matějů, který svou pozornost obrátil k formování nových elit,

17) Politická kontrola Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV nebyla naštěstí dotažena do všech důsledků. V plánu totiž bylo přebudovat tento ústav jako nomenklaturní pracoviště přímo podřízené ÚV KSČ. V takovém případě by v něm nemohli nadále vůbec působit nečlenové KSČ.

18) Poznamenejme, že Machonin byl prakticky jediným sociologem u nás, kterému na spolupráci mezi českými a slovenskými badateli velmi záleželo, což názorně předvedl při přípravě a analýze stratifikačního výzkumu z roku 1967.

vzdělanostním nerovnostem, distribučním normám a třídně podmíněnému hlasování (viz např. Matějů 1996, Matějů & Hanley 1999, Matějů & Straková 2005, Matějů & Straková 2006, Matějů & Smith 2011).

Petr Matějů společně s autorem této studie sestavil tým z českých a moravských sociologů, který si položil za cíl produkovat souhrnné „zprávy o společnosti“ popisující širokou škálu sociálních důsledků změny režimu a jejich vnímání v populaci (Večerník & Matějů eds. 1998). Rámcem analýzy byl koncept střední třídy vycházející z toho, že na formování střední třídy je třeba se dívat „jako na proces zacelování velké mezery v sociální struktuře společnosti, tak jak zde zůstala po kolapsu státního socialismu a jeho násilné nivelizační politiky“ (tamtéž, s. 205–206). Autor této studie se zaměřil rovněž na měnící se diferenciaci výdělků osob a rozdíky v příjmech domácností v domněle české rovnostářské společnosti a referoval o různých aspektech vývoje české společnosti prizmatem sociální nerovnosti spolu s důsledky pro sociální politiku (Večerník 1996, 2009).

Na „zprávě o společnosti“ spolupracovali rovněž badatelé v Masarykovy univerzity v Brně, konkrétně Ivo Možný, Petr Mareš, Petr Fiala a další. Tam pak na Fakultě sociálních studií vzniklo další významné centrum studia sociální stratifikace, jehož čelnou osobností se stal Tomáš Katrňák (2004, 2005, 2008). Společným úsilím Prahy a Brna bylo provedeno několik národních výzkumů a Češi tak vstoupili do mezinárodních výzkumných sítí. Katrňák a Fučík (2010) už mohli shromáždit celkem 28 výzkumů provedených v letech 1990 až 2009, které obsahovaly proměnné mobility. Využili je k podpoření teze o rostoucí mezigenerační asociaci mezi socio-profesním postavením a vzděláním respondentů a jejich rodičů, a tedy posilování sociální uzařvenosti české společnosti.

Stratifikační výzkum se ve významné míře rozvíjel v souvislosti s výzkumem rodiny. Snadný pád komunistického režimu vysvětlil Ivo Možný (1991) – inspirovan dílem Pierra Bourdieu – rodinnými důvody, že totiž nejen „lid“, nýbrž také etablované elity měly zájem na jeho odstranění, aby tak mohly svůj sociální kapitál a dispoziční práva přeměnit ve skutečný, a tedy dědičný majetek. V poslední době se několik badatelů zaměřuje na specifické problémy manželství, partnerství a reprodukce/posilování nerovností (viz např. Smith 2010, Kreidl 2012, Hamplová 2020). Sociální stratifikace byla zpracována i v perspektivě kritické sociologie reprezentované velmi plodným „radikálním sociologem“ Janem Kellerem píšícím o sociálních nerovnostech, ale převážně v obecně kritické rovině, jen s částečným zaměřením na českou společnost (Keller 2000, 2010).

Na Slovensku sociologický výzkum sociální stratifikace významně pokročil hned od počátku devadesátých let, kdy byly publikovány četné články na toto téma využívající především třídní schéma EGP (viz např. Bunčák & Harmadyová 1993, Bunčák et al. 2011). Naposledy v roce 2016 byl proveden výzkum „Sociální stratifikace a mobilita ve slovenské společnosti“ na souboru 3600 respondentů. Jeho výsledky byly prezentovány nejprve v pramenné publikaci (Džambazovič, Gerbery & Sopóci 2018) a poté v obsáhlé knize zahrnující i historickou část, v níž jsou statistická a sociologická data použita pro narýsování dlouhodobého vývoje slovenské společnosti mapovaného již počínaje rokem 1910, na základě tehdejšího censu (Sopóci a kol. 2019).

Shromážděné poznatky editoři anglického vydání této knihy uzavírají následujícím způsobem: „Můžeme se pokusit vyvodit závěry z pozorování sociální stratifikace Slovenska ve třech časových obdobích – v letech 1910, 1967 a 2008 – tedy v přibližně půlstoletých intervalech. Obecně lze říci, že dlouhodobý vývoj sociálních nerovností na Slovensku je úspěšným příběhem. Jinými slovy, Slovensko se mohlo

posunout z periferie bývalého Uherského království, kde se nacházelo kolem roku 1910, blíže k územím Rakouské monarchie, to vše z hlediska systému sociální stratifikace a dalších makrospolečenských ukazatelů. K této sociální změně, která zahrnuje systém sociální stratifikace i další makrospolečenské ukazatele, došlo během života tří až čtyř generací slovenské populace“ (Sopóci, Džambazovič a Gerbery eds. 2020, s. 67).

Polsko

Sociologie jako akademická disciplína se v Polsku rozvíjela od roku 1918, kdy byla obnovena Polská republika. Úspěchy v sociologii byly taženy snahou o rychlý rozvoj nově sjednoceného národa (Szacki ed. 1995, Krasko 1996) a disciplína se po celé meziválečné období těšila státní podpoře. Sociologické výzkumné centrum započalo svoji činnost ve Varšavě již v roce 1920 a věnovalo se rovněž rozsáhlému studiu třídní struktury polské společnosti. První polské sčítání lidu provedené v roce 1921 bylo použito pro srovnání s údaji z roku 1914 ke sledování výsledků vzdělání měřených školní docházkou a dovedností číst a psát. V letech 1920 až 1939 se řada výzkumných projektů zaměřila na životní úroveň dělnické třídy a rolnictva (Krauze a Słomczyński 1978a).

V Polsku se rozvinuly dva odlišné směry výzkumu sociální struktury. Józef Chałasiński, žák navrátilivšího se sociologa a filozofa Floriana Znanieckiego, se zaměřil především na modernizaci a další sociální změny mezi polským rolnictvem (Chałasiński 1938). Ludwik Krzywicki (vedoucí Socioekonomického institutu založeného ve Varšavě ve dvacátých letech) se zpočátku soustředil na empirické studium problémů pracujících vrstev (Krzywicki 1933), přičemž jeho kolega Stanisław Rychliński (1932) poskytl zase teoretické základy pro takový výzkum. Polská akademická obec však byla jako celek rozprášena během nacistické a sovětské okupace Polska od roku 1939 a v následující katastrofě Druhé světové války.

Po válce došlo k celoevropskému intelektuálnímu a politickému „obratu doleva“, ať už na základě tradice nebo politického tlaku. Ačkoliv sociální vědy v Polsku ve své obnovené podobě byly převážně marxistické, nevyhnuly se útlaku a nakonec ani oficiálnímu zákazu sociologie na několik let. V této zemi byl však uvedený zákaz spíše rétorický než skutečný, neboť většina sociologů pokračovala v práci pod rouškou jiných vědeckých disciplín, kdy pracovali jako akademičtí filozofové nebo etnografové. Dokonce i za tvrdého stalinistického režimu se prováděly některé empirické výzkumy, ať už byly nebo nebyly v souladu s oficiální linií (viz např. Dobrowolski 1952, Hochfeld a Nowakowski 1953).

Počátkem šedesátých let se Julian Hochfeld (1963) a jeho žáci pokusili o originální sociologickou reinterpretaci marxistické teorie třídní struktury, která zahrnovala moderní koncept třídního zájmu (komunistickými zastánci tvrdé linie považovaný za revizionistický). Dokonce i předtím, kdy sociologie ještě nebyla oficiálně povolena, někteří sociologové pokračovali ve studiu sociálních tříd nikoli marxisticky orientovaného. Důležitá a vlivná kniha Ossowského (1957) o třídní struktuře a společenském vědomí byla připravena k vydání ihned po povolení akademické sociologie v Polsku. Autor v ní pojednal různá třídní schémata, která se v teoriích a vnímání sociální struktury v průběhu historie objevují. Vypracoval také nové schéma tříd, včetně těch „středních“ či „prostředních“, podobně jak to mnohem později navrhl Erik Olin Wright.

Ve druhé polovině padesátých let (tedy deset let předtím, než došlo k obdobnému oživení v Maďarsku), byla sociologie v Polsku již normálně přijímána jako akademická disciplína. Důležité přitom bylo, že tento proces navazoval na předchozí výzkum a národní tradice, a to díky Stanisławu Ossowskému jako prvnímu prezidentovi Polské sociologické asociace a Janu Szczepańskému jako prvnímu řediteli akademického Institutu filozofie a sociologie. Důležitým impulsem pro empirický výzkum byla rovněž návštěva Paula Lazarsfelda – jakožto poradce Fordovy nadace – v Polsku v roce 1958. Díky jeho doporučení obdrželi mladí sociologové podporu k návštěvě USA či jiných západních zemí a sociologii byla poskytnuta i další pomoc (Bucholc 2016, Kilias 2020, Jeřábek 2025).

Pozdější tání komunistického režimu dále povzbudilo polské sociology ke vstupu na mezinárodní scénu stratifikačního výzkumu. Hlavní zkoumaný problém se týkal rozdílů mezi socialistickým a kapitalistickým systémem řešeným v teorii sociální nerovnosti Włodzimierzem Wesołowskim, který představil moderní sociologické přístupy a metodologii stratifikačního výzkumu (Wesołowski 1966). Díky jemu a dalším silným osobnostem byli polští sociologové schopni poskytnout teoretické alternativy k západním konceptům a mohli tak předložit mezinárodní odborné komunitě originální empirický výzkum sociální stratifikace (Słomczyński a Wesołowski 1978a).

V empirické oblasti bylo provedeno mnoho výzkumů nejprve ve vybraných městech a poté i na celostátní úrovni. V letech 1964–1967 inicioval Włodzimierz Wesołowski komplexní stratifikační výzkum založený na reprezentativních souborech mužských hlav domácností ve třech polských městech: Koszalin Szczecin a Łódź (Wesołowski a Słomczyński 1969). Studium Lodže pokračovalo až do roku 1994 a vyústilo v řadu publikací o objektivních a subjektivních aspektech sociální nerovnosti (pro přehled viz Słomczyński, Janicka a Wesołowski 1994).

Velký výzkum sociální mobility na reprezentativním souboru dotázaných provedl v roce 1972 pod vedením Krzysztofa Zagórského Polský statistický úřad. Ve stejné době byl realizován obdobný výzkum Maďarským statistickým úřadem pod vedením Rudolfa Andorky. Z hlediska velikosti zkoumaných souborů jsou tyto výzkumy doposud největší na světě (Zagórski 1974, 1976, 1978, Andorka a Zagórski 1976, 1978). Shromážděná data odhalila, jak již dlouho předtím naznačil Pohoski (1964), že sociální mobilita byla způsobena mnohem více změnou struktury ekonomiky v důsledku industrializace než komunistickou politikou „podpory dělnické a rolnické třídy“ zaměřenou na vyrovnávání šancí.

Uvedená empirická data byla rovněž použita pro polsko-americké srovnání, které prokázalo, že úroveň vzdělání rodičů hrála důležitější roli ve formování sociálního statusu osob v Polsku než v USA, zatímco sociálně-profesní postavení rodičů bylo důležitější v USA (Zagórski, Brandon-Tuma & Mayer 1979). Polský datový soubor byl zpřístupněn mezinárodní komunitě a následně použit mnoha autory pro srovnání sociální mobility mezi vrstvami i mezi třídami (viz např. Erikson & Goldthorpe 1992). V polovině sedmdesátých let Erik Allard a Włodzimierz Wesołowski (1978) zorganizovali finsko-polský srovnávací projekt, jehož podstatná část byla věnována právě stratifikaci a mobilitě (Pohoski, Pontinen & Zagórski 1978).

Po roce 1990 výzkum sociální stratifikace rozkvetl v inspiraci velkými změnami postkomunistické transformace a díky novým možnostem po úplném otevření „východních“ společenských věd Západu. To vedlo k velkému nárůstu publikací v devadesátých letech (viz např. Szmatka, Mach & Mucha 1993, Słomczyński & Shabard 1997, Domański 1998). Výzkum také ukázal, že sociálně-profesní struktura se rozvíjela směrem k podobnosti se západními vzorci, kdy je to spíše kultura a životní

styl, co ovlivňuje konkrétní rysy sociální stratifikace (Žuk 2007, Žuk ed. 2010, Gdula & Sadura 2012). Pokračoval také srovnávací výzkum Východ-Západ – např. Kohn a Słomczyński (1990) testovali hypotézu, že postavení jedince v sociální struktuře má obecně podobné psychologické efekty v USA a Polsku.

Kromě jiných zdrojů mohli badatelé čerpat především z polského panelového výzkumu POLPAN, který byl poprvé spuštěn v roce 1988 a poté (již na menším vzorku) zopakován v roce 1993 – klíčové roky transformace a následného vývoje tak byly pokryty v širokém tematickém okruhu sociálních proměnných. Panelové šetření se dále opakovalo každým pátým rokem až do roku 2018. Data byla využita ve velkém množství publikací, z nichž většina z nich je zmíněna v tematických číslech časopisu *International Journal of Sociology* (POLPAN 2012 a POLPAN 2021). Data POLPAN byla také primárním zdrojem použitým v souhrnné knize *Dynamics of Class and Stratification in Poland* (Tomescu-Dubrow et al. 2018).

Toto sumarizující dílo koncepčně formuluje specifické charakteristiky přístupu „varšavské školy“ ke studiu sociálních tříd a stratifikace. Na základě prací Stanisława Ossowského, Juliana Hochfelda a Jana Szczepańskiego uvedený přístup koncipoval Włodzimierz Wesolowski jakožto integraci perspektiv sociálních tříd a vrstev, které představují relační a distribuční přístupy k analýze sociální struktury. Zatímco první se zaměřuje na vztahy kontroly a podřízenosti určitých sociálních skupin jiným, druhý analyzuje distribuci obecně žádoucích statků. V tomto přístupu je tedy sociální stratifikace důsledkem třídní struktury, přičemž zásadní role v ní připadá střední třídě.

Maďarsko

Počátky sociologie v Maďarsku se datují do let 1900–1901, kdy vyšlo první číslo revue *Huszadik Század* (20. století) a byla založena Společnost společenských věd, takto předchůdce maďarské Sociologické asociace. Ekonomická a sociální zaostalost Maďarska jako východní části habsburské monarchie však bránila jakémukoli pokusu o institucionalizaci sociologie a provádění významných výzkumů (Fleck 2016, Karády & Nagy 2019). Autoritářský nacionalistický režim v meziválečném období byl k této společenskovědní disciplíně spíše nepřátelský, kdy sociologové té doby byli považováni za „nenárodní, komunistické, liberální a židovské badatele“ (Szabari 2002, s. 391).

Za komunistického režimu se sociologie – na rozdíl od Československa – ustanovala do značné míry mimo sféru marxistického „historického materialismu“. Lepší podmínky pro její rozvoj v Maďarsku od počátku šedesátých let pak přinesl fakt, že „kádárstická nomenklatura byla spíše pragmatická než ortodoxní“ (Karády & Nagy 2019, s. 96). Empirická sociologie se nejprve rozvíjela na půdě Maďarského statistického úřadu, přičemž od roku 1963 ji provozovala také Skupina pro sociologický výzkum Akademie věd v čele s bývalým režimním kádrem Andrássem Hegedusem. V roce 1971 se tato instituce transformovala na Sociologický ústav Akademie věd, jehož ředitelem se stal Kálmán Kulcsár. Sociologie se také rozvíjela ve Výzkumném ústavu Maďarské dělnické strany po vedením Tamáse Kolosiho.

Pod vedením Rudolfa Andorky se v Maďarském statistickém úřadu rozvíjel empirický sociologický výzkum a již v roce 1963 bylo provedeno velké šetření o sociální stratifikaci (KSH 1967), které se tak stalo prvním reprezentativním výzkumem této oblasti v komunistických zemích. V analýze jeho výsledků bylo konstruováno sedm

sociálních kategorií, které byly v zásadě definovány podle „druhu práce“, současně však jako i kombinace autority, znalostí, pracovních podmínek a dalších charakteristik dotázaných (Ferge 1969). Později Györgyi Várnai použil tato data také pro srovnání s daty pozdějšího výzkumu provedeného v roce 1982, kdy popsal změny ve složení populace podle socioprofesionálních vrstev a také podle ukazatelů životních podmínek a kulturního statusu (Ferge 2002).

Na rozdíl od otevřeného prostoru pro debatu a výzkum na přelomu šedesátých a sedmdesátých let byla sociologie v Maďarsku v polovině sedmdesátých let politicky atakována. Oddělení sociální statistiky ve statistickém úřadu bylo zrušeno a zde činní sociologové propuštěni. V této době byli Iván Szelényi a György Konrád vyšetřováni státní bezpečností po napsání knihy *Intelektuálové na cestě k třídní moci* v roce 1974. Již uniklý rukopis této knihy vyvolal mezi stranickými úřady paniku, která vystupňovala po jejím zveřejnění v zahraničí (Szelényi & Konrád 1979). Kniha byla označena jako „revizionistická“, neboť razila tezi, že v socialistickém systému se příslušníci inteligence (byrokraté, technokraté, profesionálové) stávají „aparátčíky“ komunistické strany, kteří využívají znalosti k prosazování vlastních zájmů (Szabari 2005).

Szelényi byl nakonec vyhoštěn ze země v roce 1975, což mu dalo příležitost stát se profesorem v USA a posléze mezinárodně uznávaným sociologem (Verdery et al. 2005, Szelényi 2018, Demeter ed. 2020). V exilu se mohl otevřeně věnovat kritickému výzkumu pod-urbanizace v socialistických společnostech a nedostatků plánovaných ekonomik (Szelényi 1983, 1988). Jeho kolegové v Maďarsku museli být opatrnější – zatímco empirický stratifikační výzkum nikoho příliš netrápil, kritika komunistické administrativy a prosazování úlohy inteligence nebyly dovoleny. V letech 1973 a 1983 tak byly realizovány výzkumy sociální stratifikace a mobility, které umožnily vytvořit realistický obraz maďarské společnosti a jejích proměn v historickém čase (Andorka 1982, Andorka a Kolosi eds. 1984).

S ohledem na dlouho akumulované know-how ohledně aplikace standardní sociologické metodologie a bez extrémních omezení režimem se maďarským badatelům podařilo poměrně brzy vstoupit na mezinárodní scénu a spolupracovat se západními vědci, byť nikoli ve stejném rozsahu jako jejich polští kolegové. Již na počátku sedmdesátých let a ještě více pak v osmdesátých letech v Maďarsku vycházely studie v angličtině a maďarská empirická data byla pro mezinárodní komunitu dostupná podobně jako polská. Kolosi (1988) publikoval v zahraničí svoji teorii pozdně socialistické sociální struktury charakterizovanou duálním systémem stratifikace řízené dvěma odlišnými distribučními systémy – státní distribucí a stínovým trhem. V té době byl také „zrádce“ Szelényi přizván zpět k sociologickému výzkumu do své vlasti.

Uvedená úroveň připravenosti znamenala, že po pádu komunistického režimu byli maďarští sociologové schopni rozvíjet a šířit výzkum sociální stratifikace a mobility, který odpovídal mezinárodním standardům, a spolupracovat s předními západními vědci (viz např. Lengyel & Róbert 2003, Róbert & Bukodi 2004, Németh 2007) a pro kooperativní výzkum (viz např. Luijckx et al., 2002, Bukodi & Goldthorpe 2010). Několik autorů spolupracovalo na vytvoření uceleného obrazu dlouhodobého vývoje sociální struktury od konce čtyřicátých let do konce osmdesátých let, který byl později doplněn empirickou analýzou dopadu zhroutení komunistického systému v roce 1990 na maďarskou společnost (Andorka, Kolosi, Rose & Vukovich eds. 1999).

Systematický empirický popis změn sociální struktury v Maďarsku v letech 1988–2003 pořídili Tamás Kolosi a Péter Róbert (2004). Rozlišili tři fáze vývoje:

transformaci struktury zaměstnanosti a velký nárůst sociálních nerovností na počátku devadesátých let, méně dramatické zvýšení nerovností zmírněné ekonomickým růstem v pozdějších devadesátých letech, a nakonec zmenšení rozsahu nerovností v sociální struktuře dosažené díky různým opatřením sociální politiky a dobré výkonnosti podnikatelské sféry. Materiálního zlepšení se však dočkaly spíše vyšší a nižší vrstvy než lidé uprostřed společenské hierarchie. Oproti tomu Ákos Huszár a Katalin Füzér(ová) (2023) ukázali, že po roce 2010 proběhla rozsáhlá restrukturalizace maďarské společnosti se dvěma výraznými tendencemi: první je celkové zlepšení materiálních životních podmínek na všech úrovních třídní struktury a druhou je postupné tuhnutí a polarizace třídní struktury.

V široké oblasti sběru dat, analýz a zpráv o maďarské společnosti je významným institucionálním hráčem Výzkumný ústav TÁRKI, který již v roce 1985 založil Tamás Kolosi jako (už tehdy!) nestátní instituci. Od roku 1990 se výzkumníci TÁRKI pravidelně účastní mezinárodních studií v oblasti sociální stratifikace a mobility. Z nich zejména vyniká současný ředitel István G. Tóth, avšak uplatňuje se celá řada výkonných badatelů. Ústav TÁRKI měl rovněž zásadní podíl na založení panelové studie maďarských domácností, pravidelně sledovaných v letech 1991 až 1997 (Tóth 1995). Po jeho zakončení v roce 1998 na něj navázal „Monitoring domácností“, který provádí TÁRKI jednou za dva roky. Kromě rozsáhlé výzkumné produkce a hojné účasti na mezinárodních projektech vydává TÁRKI od roku 1990 pravidelné sborníky *Social Reports*, v nichž četné stati se rovněž zabývají sociální stratifikací a střední třídou (viz např. Tóth a Szelényi 2019).

Maďarsko, podobně jako Polsko a rozhodně mnohem více než bývalé Československo, přitahovalo pozornost západních sociologů již v době socialismu, hlavně díky tolerantnímu režimu ve zmíněných zemích. Tak například americký sociolog Albert Simkus psal o sociální mobilitě v Maďarsku ve své dizertační práci (1984) a pokračoval ve spolupráci s místními sociology na tematice vzdělanostní mobility ve srovnání s USA a Velkou Británií (Simkus & Andorka 1982). Tento zájem zesílil po pádu komunistického režimu, opět se zahrnutím socialistické éry. Szonja Szelényi (1998) analyzovala „socialistický experiment“ egalizace v Maďarsku s cílem identifikovat konkrétní dopady socialistické reformy na nerovnost. Výše citovaný Luijckx et al. (2002) použili retrospektivní informace obsažené ve velkých výzkumech pro zkoumání dopadů ekonomických a politických změn na sociální mobilitu v různých obdobích od počátku 19. století. Zjistili, že přes odlišnost těchto období převládal i v období komunismu obecný trend od „ascription“ k „achievement“.

Srovnávací výzkum po roce 1990

Srovnávací výzkum sociální stratifikace a mobility ve střední Evropě započal ve spolupráci maďarských a polských vědců (Andorka a Zagórski 1979, Kolosi a Wnuk-Lipiński eds. 1983). V rámci UNECSO působící *Evropské koordinační centrum pro výzkum a dokumentaci v sociálních vědách* se sídlem ve Vídni (u nás nazývané Vídeňské centrum) zorganizovalo workshop o sociální struktuře ve východní a západní Evropě (Niessen, Peschar & Kourilsky eds. 1984).¹⁹ Až mnohem později se do spolupráce zapojilo i Československo, a to díky iniciativě nizozemského sociologa

19) Posledním zástupcem socialistického Československa ve „Vídeňském centru“ (což byla v naší tehdejší uzavřené zemi velmi lukrativní pozice s diplomatickými výsadami) byl František Charvát

Julese Peschara (1990), který byl velmi aktivní v komparativních studiích Východ-Západ a v zapojování „východních“ sociologů. Do výzkumu sociální stratifikace ve východní Evropě se zapojili i další holandští sociologové (viz např. Ganzeboom, De Graaf & Róbert 1990).

V roce 1987 uspořádal rakouský sociolog Max Haller ve Štýrském Hradci významné setkání k problematice sociální struktury a mobility, kterého se zúčastnili rovněž maďarští, polští a čeští sociologové s národními a srovnávacími příspěvky, z nichž některé překračovaly hranici Východ/Západ. Nejdůležitější práce a další příspěvky pak byly publikovány v roce 1989 ve třech číslech *International Journal of Sociology* a poté v samostatném obsáhlém sborníku (Haller ed. 1990). Kromě obecných a národních kapitol sborník obsahuje rovněž komparativní kapitoly o měnící se úloze vzdělání v Nizozemsku a Polsku (Mach & Peschar 1990), o vzdělanostní dynamice a mobilitě v Československu a Nizozemsku (Matějů & Peschar 1990) a o sociální mobilitě v Rakousku, Československu a Maďarsku (Haller, Kolosi & Róbert 1990).

Změna režimu, k níž došlo po roce 1989, otevřela dveře mezinárodní spolupráci, a to z obou stran. Středo- a východoevropským sociologům bylo umožněno svobodně a bez překážek prezentovat své poznatky na Západě (např. Szmatka, Mach & Mucha 1993). Z druhé strany zase západní sociologové zajímající se o postkomunistickou transformaci byli osloveni novými příležitostmi ke studiu končícího „socialistického experimentu“ a počínající postkomunistické transformace obecně i v jednotlivých zemích. Literatura o postkomunistické transformaci je od té doby nepřehledná a četné jsou i studie o integraci „východní“ sociologie do evropského kontextu (viz např. Nedelmann a Sztompka eds. 2011, Keen & Mucha 1994, 2004a, 2004b).

Díky implozi komunistických režimů na konci roku 1989 se rovněž otevřela cesta ke sběru mezinárodních dat a navazujícím srovnávacím studiím. Této příležitosti se chopily dvě výrazné sociologické osobnosti Iván Szelényi a Donald J. Treiman, oba v té době působící na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (UCLA). Pod jejich vedením byl připraven ambiciózní projekt s názvem „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“ (SSEE) a byly shromážděny finanční prostředky na podporu velkých výzkumů (3 500–5 000 dospělých osob) v Bulharsku, Česku, Maďarsku, Polsku, Slovensku a Rusku, které byly provedeny v roce 1993 a v roce 1994 pak ještě v Polsku. Spolu s velkým šetřením se rovněž uskutečnil výzkum na vzorcích 500 příslušníků „staré elity“ a 500 příslušníků „nové elity“ v každé z uvedených zemí kromě Slovenska.

Do projektu SSEE se zapojili místní vědci ze všech zúčastněných zemí, kteří se podíleli na designu výzkumu, koordinovali terénní sběr dat a posléze se zapojili na analýze dat: Pavel Machonin a Petr Matějů v Česku, Rudolf Andorka, Tamás Kolosi a Péter Róbert v Maďarsku, Henryk Domański, Kazimierz Słomczyński a Edmund Wnuk-Lipinski v Polsku a Ján Bunčák na Slovensku. Na straně USA se účastnili mladí sociologové, kteří později hodně psali o postkomunistické transformaci, jako byla Szonja Szelényi(ová) a dále Gil Eyal, Eva Fodor(ová), Eric Hanley a Eric Kostello.

Výzkum SSEE byl jedinečný nejen co do velikosti šetřených souborů, ale také co do množství poskytnutých informací. Zpracované výstupy však zaostaly za původními záměry. Největšího využití ze shromážděné databáze vlastně doznal onen doplňkový dotazník zaměřený na staré a nové elity. Mj. i s jeho použitím Eyal, Szelényi

(předtím zastupující ředitel Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV), který tam však po sobě nezanechal žádnou odbornou stopu.

a Townsley (1998) předložili teorii o tom, že postkomunistický kapitalismus byl formován spíše aliancí technokratů (reprezentujících monetaristickou politiku) a intelektuálů (reprezentujících občanskou společnost) než nějakými „skutečnými kapitalisty“ (vlastníky a rozmnožovateli kapitálu). Vytvoření tohoto „mocenského bloku“ umožnilo nastolit kapitalismus shora pod vedením „osvícených elit“.

Petr Matějů a Eric Hanley (1999) pomocí stejného datového zdroje prokázali silnou „path dependence“ cirkulace elit po roce 1989 na mobilitě, k níž došlo v posledním desetiletí komunistického režimu, což vedlo ke zlepšení kompetence elit a tím ke zvýšení pravděpodobnosti jejich přežití v přechodu na tržní systém. Podle této analýzy kontrastuje Maďarsko jako země s vysokou mobilitou s Českem jako zemí s nízkou mobilitou. Eric Hanley a Donald J. Treiman (2005) zase rozlišili dvě elitní profesní dráhy, které existovaly v bývalých komunistických společnostech. Zatímco vysokoškolské vzdělání bylo důležitějším faktorem rekrutace do odborných funkcí, členství v komunistické straně bylo důležitějším faktorem rekrutace do kádrových pozic.

Nicméně ani využití hlavního výzkumu SSEE nebylo zdaleka zanedbatelné. Henryk Domański (2000) ve své shrnující knize demonstroval podobnost transformujících se společností se západními zeměmi ve vzorcích mezigenerační mobility, profesních strukturách a dalších aspektech stratifikace. Hanley a Treiman (2004) zjistili, že změna režimu výrazně vedla k obnovení předkomunistických majetků, protože majetkové poměry buď zůstaly nedotčeny po celé období komunismu, nebo byly navráceny původním vlastníkům či jejich dědicům.²⁰ Péter Róbert (1997) na těchto datech zkoumal sociální determinaci životních podmínek v postkomunistických zemích, Ruth Verhoeven et al. (2008) studovali příjmové benefity členů komunistické strany se závěrem, že se komunistům podařilo tyto benefity udržet i v přechodném období.

Dalším srovnávacím – i když mnohem menším – projektem zahrnujícím rovněž sběr originálních dat a popisující ranou transformaci ve středoevropských zemích byl projekt „Social Consequences of Transition“ (SOCO) realizovaný v roce 1994. Mezinárodní tým projektu se zformoval z iniciativy a na půdě vídeňského *Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM)*, přičemž jeho vedením byla pověřena Zsuzsa Ferge(ová). Výzkumy byly provedeny na vzorku 1000 domácností v každé ze zemí V4 (později i v bývalé NDR) a zahrnovaly rovněž retrospektivní otázky týkající se sociálního postavení rodiny respondenta v různých dějinných obdobích. Využití tohoto výzkumu však bylo daleko menší, než se očekávalo (Ferge et al. 1997, Kovács ed. 1996, Večerník 1996).

Poté, co padla bariéra Východ/Západ a postoupila integrace postkomunistických zemí do mezinárodních výzkumných sítí, potřeba sběru dat z regionálních výzkumů poněkud vyprchala. Po roce 1990 se země V4 postupně připojily k velkým projektům a mezinárodním sítím, které poskytují širší srovnávací data. K nim patří zejména International Social Survey Programme, European Social Survey, World/European Values Study a další (viz blíže kapitola 6). Nelze ani opomenout data sebraná v rámci cílených projektů jako například těch, které byly shromážděny v rámci evropského

20) Vůči metodologii této stati, a tedy i jejím závěrům ovšem musíme formulovat silnou výhradu. V odpovědích na otázky týkajících se majetkových poměrů rodiny a návazných osudů se nacházely velké počty tzv. missing values, tedy odmítnutých či pominutých odpovědí. Autoři jim však automaticky přiřadili nulovou hodnotu majetků, a tedy i nulových konfiskací. Korektní analýza platných odpovědí (které byly v tomto případě v menšině) by patrně přinesla závěry velmi odlišné.

projektu EUREQUAL, který byl zaměřen na dopad nerovnosti na demokracii a trh ve 12 postkomunistických státech střední a východní Evropy (Whitefield & Loveless 2013).

Na základě dat *International Social Survey Programme* bylo třeba zkoumáno vnímání sociálních nerovností a spravedlnosti v komparativní perspektivě. Rakouští sociologové použili ISSP moduly „Sociální nerovnost“ z let 1992–2019 pro srovnání regionu V4 se západními zeměmi (Riedl & Haller 2014, Haller & Hadler 2019, Haller, Hadler & Eder 2022). Jak zjistili, země V4 sice společně sdílejí dědictví státního socialismu, liší se však konkrétními cestami nastoupenými od roku 1990. Obecně vzato, lidé ve všech těchto zemích vnímají současné příjmové rozdíly jako příliš velké a podporují přerozdělovací politiky. Ve srovnání s Rakouskem obyvatelé zemí V4 – a mezi nimi především Maďari – považují své společnosti za výrazně méně „středostavovské“ než jak to činí dotázaní ze západních zemí (viz podrobněji kapitola 10).

Jsou tu ovšem ještě další projekty srovnávající situaci přes západo-východní hranici, jako je zejména evropský projekt *Growing Inequalities' Impact (GINI)*. V tomto případě či jemu podobných nebyl proveden sběr nových empirických dat, nýbrž byla využita různá dostupná data pro národní studie zaměřené na příjmové/majetkové rozdíly, nerovnosti ve vzdělání a dalších oblastech spolu se jejich sociálně-politicko-kulturními dopady (viz Nolan et al. eds. 2014, která zahrnuje kapitoly o jednotlivých zemích a souhrnnou kapitolu Tóth 2014; ohledně kapitoly o Slovensku a Česku viz Kahanec et al. 2014). Souhrnný přehled trendů v příjmových a majetkových nerovnostech v zemích střední a východní Evropy poskytli István G. Tóth a Márton Medgyesi (2021). S rozsáhlými odkazy na literaturu jednotlivých zemí a s využitím mezinárodních dat autoři pozorovali značné sblížení, ale také pozůstávající významné rozdíly mezi zeměmi střední a východní Evropy, pokud jde o nerovnost v příjmech a majetku během přechodného období a v období krize po roce 2009.

Závěrem

Tato kapitola je koncipována jako přehled empirických výzkumů sociální stratifikace v zemích aktuálně seskupených do Visegrádské čtyřky (V4). Obrovské výzkumné pole je rovněž nahlíženo českýma očima, tedy ze země, která byla v tomto ohledu spíše „outsiderem“, který se do proudu světového stratifikačního výzkumu připojoval se zpožděním a s mnohem menší razancí než Polsko a Maďarsko. Vzhledem k velkému množství publikací jde o velký úkol, téměř na hranici možností jednotlivce, pokud jde o utřídění konceptů, poskytnutí obsáhlého inventáře výzkumů a zhodnocení přístupů a přínosů jednotlivých autorů k poznání sociální stratifikace, a to zejména z hlediska dynamiky střední třídy.

Co do intenzity výzkumu sociální stratifikace jsou mezi jednotlivými zeměmi V4 značné rozdíly, zejména mezi Polskem a Maďarskem na straně jedné a Českem a Slovenskem na straně druhé. Jaké jsou možné důvody této situace? Polsko je mnohem větší země než dvě naposledy jmenované, s hlubokými tradicemi a několika zavedenými centry sociologického výzkumu. Maďarsko je zhruba velké jako Česko a počet příslušných institucí je tam menší – což je ale převáženo obrovskou aktivitou institutu TÁRKI, ale i regionálních univerzit. Tradice sociologických výzkumů jsou v Česku neméně dlouhé jako v Polsku, avšak otevřenost české sociologie vůči světu zůstala v porovnání s polskou daleko menší. Příčinu rozdílu mezi zeměmi lze hledat za prvé v rozdílné velikosti bariér vystavěných vůči sociálním vědám

komunistickým režimem (s následky trvajících i v postkomunistické éře); a zadruhé, hypoteticky, v charakteru společností ohledně sociálních nerovností a tím související naléhavosti jejich zkoumání.

V období komunismu byla sociologie potlačována a politicky kontrolována ve všech zemích V4, ale její úplný zákaz byl v Polsku a Maďarsku pouze přechodný a daleko kratší než v bývalém Československu. Totéž se týká kontaktů sociologů se Západem. V kontrastu s uvedenými dvěma zeměmi prošla u nás tato disciplína během posledních sta let několika desetiletími omezené existence, resp. absence. Po dvou zlomových bodech – únoru 1948 (po úplném převzetí moci komunisty) a srpnu 1968 (po sovětské invazi) – následovaly vlny emigrace, z nichž v každé bylo několik zavedených sociologů a jistě mnoho potenciálních sociologů, kteří se však pod tlakem okolností vydali jinou životní cestou. Na rozdíl od svých polských a maďarských protějšků byli totiž Češi a Slováci v exilu zbaveni jakéhokoli kontaktu s vlastí. Knihovny v bývalém Československu byly očištěny od veškeré „problematické literatury“ a blokáda vůči Západu – opět na rozdíl od Polska a Maďarska – byla po roce 1948 úplná a po roce 1968 velmi silná.

Co se týče druhého důvodu, že totiž česká společnost byla tradičně rovnostářská s početnou střední třídou a netrpící silnými sociálními konflikty – což by mohlo hypoteticky činit sociologický výzkum „méně potřebným“ než v sousedních zemích – musíme k němu připojit velký otazník. Sliby komunistické strany o uchování živnostnického a rolnického stavu (jehož příslušníci masivně přispěli k jejímu vítězství v českých volbách v roce 1946) byly totiž porušeny, kdy uvedené sociální skupiny byly tvrdě atakovány a postupně zlikvidovány, dokonce důkladněji než v jiných zemích včetně bývalé NDR. Sociologie se tím stala pro komunistický režim „nebezpečnější“ než tomu bylo v jiných zemích. Československá ekonomika navíc netěžila z komunistické industrializační politiky (jako jinde), nýbrž právě naopak. Sečteno a podtrženo, v československém komunistickém režimu nebyla – relativně a hypoteticky vzato – ani natolik naléhavá potřeba zkoumat problémy nerovností, ani ochota tolerovat výzkum dopadu proběhlých společenských změn do reálné sociální struktury.

Na rozdíl od častých kontaktů polských a maďarských sociologů se Západem (navázaných velmi brzy v Polsku a o něco později v Maďarsku) k takovým kontaktům u jejich českých a slovenských protějšků nedošlo po téměř celá sedmdesátá a osmdesátá léta. Teprve těsně před pádem komunistického režimu (v roce 1987) navázal Petr Matějů po svém pobytu na Wisconsin University kontakty s některými západními vědci. Výzkum sociální stratifikace se rozšířil až od roku 1990, a to díky zjevným potřebám, otevřeným příležitostem a dostupnosti nových dat. Debatu oživila konkurence mezi dvěma týmy a přístupy: mezi „starou školou“ Pavla Machonina a „novou školou“ Petra Matějů, obou působících v obnoveném Sociologickém ústavu Akademie věd.

Zatímco Machonin se na konci své vědecké kariéry vrátil k sociologické teorii (Adamski, Machonin & Zapf 2002), Matějů setrval u empirického výzkumu, v jehož rámci jako poslední (posthumní) dílo koncipoval datově fundovanou analýzu vlivu osobní atraktivity a sebevědomí na mobilitu a životní úspěch (Matějů et al. 2017). Nicméně tematika sociální stratifikace a mobility se mezitím začala vyučovat a badatelsky zpracovávat také na nově vzniklých fakultách sociálních věd/studií Univerzity Karlovy v Praze a Masarykovy univerzity v Brně. Nicméně i během desetiletí po roce 1990 zůstala produkce publikací v oblasti sociální stratifikace v Česku a na

Slovensku mnohem nižší než v Polsku a Maďarsku. Totéž platí o účasti tamních sociologů na mezinárodní sociologické scéně.

Pokud jde o polskou sociologii, patřila jí od padesátých let význačná role ve střední Evropě, neboť dokázala udržet spojení s předválečnými tradicemi a poměrně dobře se vyrovnat s vybalancováním marxistické teorie s empirickým studiem společnosti „reálného socialismu“. Poté, co byli polští sociologové těmi posledními ze střední Evropy, kdo byli nuceni opustit mezinárodní sociologickou komunitu před definitivním uzavřením železné opony, se stali těmi prvními, kdo do ní opět úspěšně vstoupili. Perspektivy sociální třídy a sociálního statusu, marxistické a weberovské přístupy sladil a rozvinul především Włodzimierz Wesołowski, který je oprávněně považován za zakladatele „Varšavské školy studia sociálních tříd a stratifikace“ (Tomescu-Dubrow et al. 2018).

V maďarské sociologii nedošlo k žádnému navázání na předválečný výzkum, lze však předpokládat, že tradice velkých společenskovedních myslitelů pocházejících z Maďarska – jako byli Karl Mannheim, Karl Polanyi a György Lukács – se vtiskla do nadcházejících snah sociologů, zejména Ivána Szelényiho. Jednou z jeho konkrétních investic do konceptu sociální struktury je důraz na vzdělání a „mocenský status intelektuálů“ (namísto fiktivní vedoucí role dělnické třídy). Tento význačný badatel jej formuloval již pro „socialistickou společnost“ (Szelényi & Konrád 1979), přičemž dvacet let poté, už za zcela jiných podmínek a za použití Bourdieuvy teorie kapitálů, představil inteligenci jako hnací sílu „budování kapitalismu bez kapitalistů“, bok po boku s technokraty/manažery (Eyal, Szelényi & Townsley 1998).

Do značné míry, byť nikoli v úplnosti tak platí, že „východoevropané měli tendenci se navzájem ignorovat, neboť byli zaujati pouze vývojem na Západě“ (I. Gábor Kovács citovaný v Karády & Nagy 2019, s. 94). Je pravda, že počínaje vzkříšením sociologie v komunistických zemích přejímali „východní“ sociologové „západní“ koncepty a metodologii, počínaje socio-profesními klasifikacemi, přes design analýz a konče jejich komparativními závěry. Relativní otevřenost polské a maďarské sociologie vůči Západu podporovali i badatelé působící v zahraničí a sloužící jako neformální „ambasadoři“ své rodné země – jako byl zejména Iván Szelényi pro Maďarsko či Kazimierz M. Ślomoński a Krzysztof Zagórski pro Polsko. Nelze však opomenout ani důležitou bilaterální spolupráci jednak mezi polskými a maďarskými sociology od počátku šedesátých let a jednak – díky dalším osobnostem jako byli Max Haller z Rakouska nebo Jules Peschar z Holandska – i zapojení dalších postkomunistických zemí do komparativního výzkumu.

Kapitola 5

Společenská transformace a hodnotový obrat v pojetí sociální struktury

Jak jsme uvedli v kapitole 3, pád komunismu otevřel dveře třem důležitým, navzájem propojeným změnám, které zahájily návrat středních vrstev zpět do centra společenské dynamiky. První z nich je „kapitalistická revoluce“, která otevřela cestu ke svobodnému podnikání a v níž je podnikatel klíčovou postavou znovuoživení tržního systému. Druhá je „informační revoluce“, kteroužto transformace otevírá dveře technologiím a organizačním inovacím, čímž umožňuje vzestup odborníkům a lidem s vysokou kvalifikací, spolu s celkovým posilováním role a objemu znalostního kapitálu. A třetí je expanze „společnosti služeb“, díky které jsou odstraňovány „marxistické“ výhody výrobního sektoru a kdy se zastaralá ekonomická struktura proměňuje ve prospěch terciárního a kvartérního sektoru.

Uvedené tři „revoluce“ charakterizují obecný hodnotový posun týkající se ekonomiky a společnosti, které rovněž dláždí cestu od třídního chápání společenské struktury ke statusovému, a to jak v realitě, tak i v její sociologické reflexi, která zase může zpětně realitu předjímat ve smyslu známého Thomasova theoremu. S opuštěním oktrojované marxistické doktríny sledujeme rovněž výrazný hodnotový obrat ve výzkumu sociální struktury a jeho konceptuálního analytického paradigmatu. Uvedený obrat lze popsat různými způsoby. S odkazem na naše dřívější práce jsme zde zvolili dva z mnoha možných: jednak jako přesun společenské hegemonie od dělnické třídy ke střední třídě (Večerník 1999) a jednak jako utváření středostavovského konsensu (Večerník 2002). K nim pak připojujeme možné využití teorie sociální identity s její specifikací na středostavovskou identitu (viz kapitolu 10).

V komunistické éře potlačovaný a v její doktríně zapovězený „střední stav“ nemůže obnovit svoji existenci pouhým odstraněním hlavních překážek. Jde spíše o dlouhý proces navázaný na restauraci kapitalismu, instalaci efektivního sociálního státu a upevnění politické demokracie. V tomto směru nemůžeme podléhat iluzím o automatickém přibližování jakémusi obecnému modelu západních demokracií. Skutečnost, že ani ve vyspělém světě není situace pro střední stav příznivá, se projevuje rovněž v postkomunistické transformaci. Proto se musíme věnovat i problémům, které lze shrnout pod obecný pojem „malaise“ či „deklasování“ středního stavu. Jde o obecné problémy západního společenského typu (k němuž se navracíme) provázané s obtížemi vyrovnávání se s komunistickým dědictvím zakořeněným v rutinách politiky a chování populace.

Záplava takovéto literatury, často publikované v podobě populárních odborných bestsellerů, přichází zejména z USA. Například Theda Skocpol(ová) (2001) ukazuje paradoxy vládních politik, které míří na extrémní situace, kdy řeší podporu velmi chudých a daňové úlevy velmi bohatým, avšak pomíjí střední vrstvy pracujících. Lou Dobbs (2007) píše o válce proti střední třídě ze strany vlády, velkého byznysu a silných zájmových skupin. Thom Hartmann (2007) popisuje rostoucí svírání střední třídy sledováním a omezováním jejich soukromí ze strany majitelů a manažerů sociálních sítí a velkých korporací, které pomocí získaných data „kupují volby, kontroly veřejný život a monetizují životy lidí“. Podobně je tomu ve Francii, v Německu a dalších vyspělých evropských zemích (viz například Chauvel 2016, Chauvel & Hartung 2016, OECD 2021).

Zde ovšem nelze opomenout problémy, které – ohledně sociální struktury a postavení střední třídy – česká společnost sdílí s vyspělým světem, a které jsou předmětem hojné a často přehnané kritiky. Louis Chauvel (2016) popisuje „sedm pilířů středostavovské civilizace“, které s postupující procesem čelí erozi a aktuálně jsou v krizi. Do oněch pilířů však zahrnuje v podstatě všechno, co tvoří civilizovanou moderní společnost, a to ve velmi obecných termínech. Patří k nim: vysoký počet aktivních pracovníků, průměrný plat a slušné bydlení, všeobecná sociální ochrana, vzdělanostní meritokracie umožňující vzestupnou sociální mobilitu, sociální pokrok, politická angažovanost lidí ze střední třídy a realistické politické cíle pro střední třídu. Na příkladu Francie a USA autor poukazuje na rostoucí potíže se zaměstnáním, její nedostatečný majetek, politickou marginalizaci, ztrátu hodnoty diplomů či ztrátu kupní síly.

Přesun společenské hegemonie od dělnické třídy ke střední třídě

Možnou optiku hodnotového posunu – či obratu – sociální struktury v transformačním procesu poskytuje koncept „společenské hegemonie“ ve smyslu vůdčí skupiny v společnosti. Náš koncept společenské hegemonie byl inspirován pojetím „neortodoxního marxisty“ Antonia Gramsciho, nikoli však v jeho úzkém politickém a mocenském smyslu. Podle Gramsciho zahrnuje funkce společenské hegemonie v občanské společnosti spontánní souhlas poskytovaný velkými masami populace takovému obecnému směru, který společenskému životu udává základní dominantní skupina (Gramsci 1971). Na rozdíl od něho chápeme pojem společenské hegemonie v širším významu tak, že hegemonická třída může být také hlavní referenční třídou, v jejímž jménu a podle jejíchž hodnot je společnost orientována nebo je vynakládáno úsilí ji formovat.

Jsmo toho názoru, že vytvoření a stabilizace středních vrstev je nejen výsledkem, ale také podmínkou úspěšného dovršení transformace. Přesun společenské hegemonie odehrávající se v postkomunistickém období představuje především nahrazení dělnické třídy středními vrstvami v centru společenského dění. De-marginalizace a expanze středních tříd startuje a posiluje modernizační změny v hodnotovém systému a funkčních mechanismech společnosti. I když ideologie dělnické třídy jakožto vládnoucí byla v zemích „reálného socialismu“ čirou fikcí, v hodnotovém smyslu byly jejich společnosti fakticky formovány jako dělnické s odpovídající elitou, kulturou a prioritami v oblasti mezd, investic, institucí veřejného života a mediální podpory.²¹ Co bylo nad to, muselo být na komunistickém režimu vyvzdorováno, navíc jen v krátkých periodách jeho uvolnění.

Komunistický systém byl projektován pro dělnickou třídu, která prý byla historickou daností pověřena řízením společnosti. Protože Marxovo proroctví o automatické eliminaci sociálních skupin nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií se nesplnilo, jeho učedníci se pokoušeli toto proroctví prosadit násilnou homogenizací společnosti do podoby „souhrnného dělníka“. Hegemonie dělnické třídy byla realitou, uvážíme-li, že životní podmínky celé společnosti směřovaly k redukci na nejnižšího

21) Připomeňme pro příklad přístup komunistického režimu vůči restauračním zařízením. Zatímco „buržoazní“ kavárny byly po roce 1948 masově rušeny, „dělnické“ hospody byly zachovány. Jako příklad režimní omezenosti lze uvést pražský Žižkov, kde se udržela většina hospod, ačkoli fakticky byla tato čtvrt' od svého založení až do počátku padesátých let převážně živnostnická.

společného jmenovatele. V oblasti politického řízení však tato hegemonie byla čirou fikcí, která měla pouze legitimizovat komunistický režim a usnadňovat totalitní vládu nomenklaturních kádrů, zprvu rekrutovaných z dělnického prostředí a chvatně proškolených. Později – již často fiktivní – „dělnický původ“ hrál zásadní roli v kariérách lidí po celou dobu trvání režimu, pouze utlumeným v jeho posledních dekádách.²²

Protože střední vrstvy již svojí pouhou existencí usvědčovaly marxistickou ortodoxii z falešnosti a byly tedy považovány za škodlivé pro fungování komunistického režimu, ten se je snažil co nejvíce vytlačit z ekonomického, sociálního a kulturního života. Střední vrstvy byly systematicky vyřazovány ze společenské reality (zákazem soukromého podnikání, zabavováním firemního a rodinného majetku, represáliemi a také nucenými přesuny ve struktuře pracovních sil), ve statistice (manipulací s profesními skupinami a jejich účelovým slučováním do konglomerátů „dělnické třídy“ a „ostatních zaměstnanců“) i v kolektivní paměti (ostrakizací maloburžoazie jako reakčního elementu prý odsouzeného podle „železných zákonů dějin“ navždy zmizet ze scény, a také stigmatizací inteligence jakožto politicky nespolehlivé a i sociálně či kulturně podezřelé vrstvy).²³

V teorii byla hegemonie dělnické třídy odvozena z marxistické politické ekonomie, jejímž východiskem je pracovní teorie hodnoty, tak jak je pojednaná v bibli marxistické politické ekonomie – v Marxově Kapitálu. Podle této teorie je hodnota zboží objektivně určena vloženou společensky nutnou materiální prací a je tedy vytvářena na nabídkové straně trhu. Rozhodující je dělnická práce vykonaná v minulosti, zatímco duševní či řídicí práce jsou druhořadé, stejně jako inovace otevřené do budoucnosti. Materiální výroba je vyzdvížena v neprospěch služeb, spotřeba domácností se měla omezit na racionální potřeby. Touto teorií tak byly legitimizovány konfiskace soukromých výrobních prostředků (neboť pocházejí z „nadhodnoty“, tedy z nezaplacené práce založené na vykořisťování) a důsledkem byly nakonec i snahy zpomalit nebo dokonce zastavit historický čas, jak nasvědčovala výroba stále stejných produktů za stálé ceny dle „vědecky podložených“ potřeb.

Dlouhá historie vytváření alternativy vůči pracovní teorii hodnoty vyvrcholila „marginalistickou revolucí“ v ekonomii a subjektivní definicí hodnoty, formulovanou rakouskou ekonomickou školou. Podle Ludwiga von Misesa „tržní ceny jsou určeny výhradně hodnotovými soudy lidí, tak jak opravdu jednají“ (Mises 1949, s. 332). Důraz je tedy položen na poptávkovou stranu, inovace a spotřebitelské preference. Nikoli zahledění do minulosti a stabilita, nýbrž otevření do budoucnosti se stává hlavním vodítkem fungování ekonomiky. Nejen materiální výroba, ale také obchod a služby podněcují lidskou vynalézavost. Namísto fyzické práce se do popředí dostává práce duševní a řídicí, namísto výrobního kapitálu se stává rozhodujícím lidský kapitál, namísto uspokojování „racionálních“ potřeb se uplatňuje dynamické spotřebitelství. Zejména pak, namísto démonického Marxova kapitalisty jako přívěšku

22) Častou oklikou vedoucí k dělnickému původu potřebnému pro vyšší vzdělání byla práce člověka se „špatným původem“ v manuálním zaměstnání. Po roce-dvou už takový člověk mohl vykazovat svůj vlastní původ svůj namísto rodinného. Tímto způsobem se například dostal na filozofické studium (v raných padesátých letech) náš přední sociolog Ivo Možný.

23) Připomeňme zde slova Josefa Škvoreckého, který dospěl k názoru, úspěch společnosti záleží především na buržoazii, neboť ten“ [...] nedělají ani milionáři, ani dělnická třída. Tvůrci energie, která hýbe společností, jsou vždy lidé, jimž se pejorativně říká buržousti, tedy středostavovští měšťané.“ <https://denikn.cz/1581139/proc-a-jak-skvorecky-miloval-zeny-nova-kniha-lici-ceskoslovenska-leta-autora-skandalnich-zbabelcu/?ref=tit>

kapitálu a neosobního vykořisťovatele, nastupuje osvícený Schumpeterův kapitalista jako personalizovaný tvůrce a dobyvatel (Schumpeter 1976).

Každý z těchto přístupů je rovněž nějak ideologicky zatížen. Zatímco objektivní teorie hodnoty straní dělnické třídě, subjektivní koncept hodnoty byl marxistou Nikolajem Bucharinem nazván „měšťáckým protiútokem“ a „zbraní proti komunismu“ (Shand 1984, s. 46–48).²⁴ Mnohem oprávněněji by ovšem mohl být nazván „ekonomickou teorií střední třídy“. Navzdory Marxovu proroctví totiž vrstva lidí nacházející se mezi prací a kapitálem nejen nezmizela, nýbrž naopak rostla a postupně se v tradičních západních společnostech stala dominantní, a to jak ve statistickém, tak v sociálně-politickém smyslu.

Střední třída není homogenní, nýbrž skládá se především ze dvou velkých složek: takzvané „staré střední třídy“ zabývající se výrobou a rozdělováním materiálních statků a služeb a takzvané „nové střední třídy“ zabývající se produkcí a distribucí symbolických znalostí. Podle Petera L. Bergera (1986) se hlavní sociální napětí přenáší z mezitřídního prostoru do lůna středních vrstev, a to právě do napětí mezi starou a novou střední třídou. Tato dichotomie vyjadřuje ambivalenci produkce materiálních statků a produkce informací, přičemž současně také ambivalenci soukromé a veřejné sféry. Obě tyto složky středních tříd se dále štěpí, resp. můžeme je vidět jako diferencované podle některého z možných kritérií jako je profese, vzdělání, příjem, životní styl, popř. sociální mobilita, resp. mezigenerační propustnost.

Berger psal: Jestliže životní šance příslušníků „staré střední třídy“ jsou určeny možnostmi tržně zhodnotit vlastní výrobní prostředky (ekonomický kapitál), pak životní šance příslušníků „nové střední třídy“ jsou určeny možnostmi tržního zhodnocení vzdělání, kvalifikace a specifických dovedností. Za hlavní znaky příslušnosti ke střední třídě tedy lze považovat jednak samostatný ekonomický status (osoby samostatně výdělečně činné), jednak vyšší vzdělání (zpravidla nižší i vyšší stupeň vysokoškolského vzdělání). Zatímco „stará střední třída“ produkuje materiální statky a služby, „nová střední třída“ produkuje symbolické znalosti (Berger 1986, s. 67). V určení nové střední třídy jakožto „znalostní“ (knowledge class) se Berger opíral o definici této třídy formulovanou Helmutem Schelskym (1954), který o ní psal jakožto o zprostředkovatelce smyslu a účelu (Sinn- und Hellsvermittler).

Přístup k určení střední třídy či středních vrstev však nemůže být stejný, jako je vymezení dělnické třídy v Marxově interpretaci. Definice založené na umístění v organizaci společenské výroby zde určitě nepostačuje. V chápání středních vrstev se totiž odrážejí různé, sociální realitě bližší koncepty, než je Marxovo jednoduché „fatalistické“ schéma. Základy těchto konceptů položil Max Weber, když rozlišil „výdělečné třídy“, založené na tržní pozici, „sociální třídy“ (dle jeho formulace „v jejich specifickém významu“) a „stavy“ (statusové skupiny), založené na společenské prestiži a životním stylu. Uvedené definice, popsané tímto zakladatelem ekonomické sociologie pouze na několika stranách jeho posthumního díla (Weber 1956, s. 223–227), jsou předmětem četného teoretického rozvíjení a hojně empirické aplikace.

Pouze v omezeném smyslu lze akceptovat paralelu společenské úlohy Marxova proletariátu a střední třídy, tak jak ji popsali Ákos Huszár spolu s dalšími (Huszár, Győri & Balogh 2023), když psali o blokování sociálního vzestupu v Maďarsku v posledních dekádách: „Normativní přístup ke střední třídě si ji představuje jako

24) Pravověrný marxista Nikolaj Bucharin byl jedním ze zakladatelů a mozků bolševické strany, blízkým spolupracovníkem a „přítelem“ Stalina, který ho však nakonec nechal obvinít ze špionáže a popravit.

kvaziuniverzální třídu, která se velmi podobá tomu, jak Marx popsal proletariát a jeho společenskou roli. V obou případech jsou zájmy určité třídy považovány za totožné se zájmy společnosti jako celku. Marx líčí proletariát jako základ pro vytvoření spravedlivé společnosti přesně stejným způsobem, jakým zastánci středostavovské teorie demokracie vykreslují střední třídu jako garanta sociální stability, prosperity a demokratického rozvoje. Z tohoto úhlu pohledu jsou tedy střední třída a proletariát soupeři, pokud jde o určování obecných zájmů společnosti“ (tamtéž, s. 373). Dodejme však, že konstrukt střední třídy má ze sociologického hlediska mnoho blíže k sociální realitě než čistě ideologický konstrukt proletariátu, takže o žádný „přesně stejný způsob“, ani soupeření nejde.

V tranzitivních zemích je situace ohledně sociální struktury (v kontrastu ke komunistické homogenizaci, nivelizaci a unifikaci) ještě složitější než v kontinuálně se vyvíjejících kapitalistických zemích. Proto také otázka míry, v jaké jsou střední vrstvy již etablovány, stimulovány či blokovány, může být vždy předmětem debat, v nichž se střetávají různé koncepty a také používají různé empirické evidence, anebo stejná data jsou interpretována v různých rámcích. Jestliže navrhuje širší chápání středních tříd ve weberovském smyslu, pak musíme sledovat nejen změny ve struktuře profesí, nýbrž také v materiálních podmínkách života, asociativních vazbách, životním stylu a hodnotových postojích. Specifický status a společné zájmy jednotlivých skupin náležejících ke střední třídě by se měly nějak promítat do politického života, vytváření komor, sdružení a odborů, ale také do utváření neformálních společenských uskupení

Středostavovský konsensus a identita střední třídy

Jak jsme uvedli na počátku této studie, uvažování o střední třídě leží na pomezí několika společenskovědních disciplín: sociologie a ekonomie, psychologie a politologie. V návaznosti na rozvíjející se výzkum vztahu mezi ekonomickým růstem a sociální nerovností zavedl před dvěma dekádami ekonom Světové banky William Easterly (2001) termín „středostavovský konsensus“. Za tímto konceptem se skrývá vyjádření objektivní situace relativní rovnosti a etnické homogenity, která významně určuje vysokou úroveň příjmů, ekonomického růstu a dostupnosti veřejných statků. Na ekonomických a sociálních ukazatelích za osmdesát zemí světa Easterly prokázal, že společnosti se silnou střední třídou vykazují větší akumulaci lidského kapitálu a lepší infrastrukturu, a proto také mají vyšší příjmy a ukazatele růstu, více demokracie, méně politické nestability, modernější strukturu sektorů a vyšší míru urbanizace.

Souhrnně tak můžeme říci, že tam, kde je silná střední třída, se daří i vše ostatní – a naopak. Obdobně uvažují i další čelní experti z ekonomické a sociální oblasti. Podle ekonomů Engermana a Sokoloffa (1997) jsou společnosti se silnou střední vrstvou lépe schopny těžit ze svého lidského kapitálu – na rozdíl od společností obdařených přírodním bohatstvím, jež vedlo k vytvoření parazitní horní vrstvy uzurpující bohatství země. Podle Perssona a Tabelliniho (2002) menší potřeba redistribuce v sociálně méně nerovných společnostech klade menší daňové břemeno na podnikání, čímž prospívá také ekonomickému růstu. Právě s rozsahem redistribuce totiž roste role státu, počet a moc státních úředníků, kteří ve svém vlastním zájmu rozvíjejí systém do stále větší složitosti. Vzniká byrokratická hierarchie pašalíků, která zatěžuje státní pokladnu a nakonec dusí ekonomiku.

Střední vrstvy mají tedy konstitutivní či dynamizující úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Činnost jejich různých oddílů zajišťují tři klíčové podmínky efektivní ekonomiky: diversifikované trhy, bohaté informační toky a funkční instituce. Především jsou však nositelem rozhodujícího kapitálu moderní ekonomiky, totiž kapitálu znalostí a inovací. Jejich hodnotový konsensus je tedy protikladem komunistického systému, který – v souladu s „dělnickou třídní optikou“ – zavedl dlouhodobé plánování (= zastavení historického času) a položil důraz na velké podniky, výrobu a rutinní práci, čímž potlačil ducha podnikavosti a zamezil expanzi vzdělanosti a inovací. Podobně také usiloval o sociální stejnorodost smazáním rozdílů mezi lidmi v příjmech a způsobu života. Přerozdělování směřující k *rovnosti ve výsledcích* směřující k uspokojení základních potřeb bylo doprovázeno potlačením orientace na *rovnost v příležitostech*, a tedy rozvoji vyšších potřeb a aspirací (viz Schéma 5.1).

Schéma 5.1: Hodnotové orientace dělnické a střední třídy (stylizace autora)

Oblast	Dělnická třída	Střední třída
Čas obrácen k	minulosti	budoucnosti
Práce převážně	fyzická, rutinní	duševní, řídicí
Ekonomický růst založen na	výrobním kapitálu	lidském kapitálu
Hodnota zboží se tvoří na straně	nabídky (podle nákladů)	poptávky (podle přitažlivosti)
Spotřeba se orientuje podle	potřeb	preferencí
Sociální spravedlnost se týká	výsledků	příležitostí
Sociální struktura má spět k	jednolitosti, homogenitě	rozmanitosti, diferenciaci
Společenská smlouva se týká	sociálních jistot	sociálních perspektiv
Postavení a role podnikatele	přívěsek kapitálu (Marx)	nositel inovací (Schumpeter)
Preferovaný typ podniku	velké korporace, monopoly	živnost, malý a střední podnik

Oblast středostavovských hodnot zahrnuje hodnoty ekonomické, sociální i politické. Co se týče ekonomických hodnot, můžeme vyjít z weberovské perspektivy, která klade důraz na úspory a akumulaci lidského kapitálu. Žije ze zhodnocování dlouhodobých investic, oproti vyšší třídě získávající příjem z kapitálu, spekulací a dobývání renty. S tím úzce souvisí její vidění sociální oblasti, kde preferuje financování ze soukromých zdrojů oproti státnímu přerozdělování. V politické oblasti je obvyklý pohled na střední třídu jako na zdroj demokracie spolu s preferencí umírněnosti a stability oproti podpoře revoluční změny. Vzhledem k důrazu na dlouhodobé investice a vysoké úrovni ekonomického blahobytu, střední třída by měla být optimističtější a sebevědomější ohledně budoucnosti než nižší třídy, což by vedlo k silnější podpoře stávajících politických institucí.

Jak jsme uvedli v předchozí části této kapitoly, komunistický režim fakticky dosáhl uskutečnění svých (dle vlastní ideologie „historicky pokrokových“) představ v nečekané míře a hloubce, takže dnes už ani nevnímáme tíživou přítomnost jeho reziduí. Těmi byly poznamenány i počátky transformace, zejména když se přijímala

rozhodnutí klíčová pro další vývoj. Víra v zázračnou změnu poměrů privatizací státních podniků a otevřením prostoru pro podnikání byla vlastně jen marxismem naru- by: změnou vlastnických poměrů se změní vše.²⁵ Odmítání významu středních vrstev ze strany nových politiků pokračovalo, když namísto sociálně stejnorodé spo- lečnosti byla zase – v thatcherovském duchu – proklamována společnost skládající se pouze z jednotlivých občanů.²⁶ Zvýhodnění bylo poskytnuto bankovnímu sektoru a starým velkým firmám a naopak na vlastní síly byli odkázáni začínající podnikatelé. „Nepřátelé“ sotva vznikající střední třídy se objevili nahoře i dole (viz Schéma 5.2).

Schéma 5.2: Překážky formování střední třídy v období komunismu a demokracie (stylizace autora)

Oblast	Před rokem 1989	Po roce 1989
Společenské vrstvy:		
„zahálčivá“ horní třída	politická kritéria výběru	scestí privatizace, konverze kapitálů (sociální → ekonomický)
„parazitní“ dolní třída	sociální zaměstnanost	past nezaměstnanosti a chudoby
přebujelá státní byrokracie	státní kontrola nad občany	byrokratická expanze, etatismus
Společenské procesy:		
přerozdělování (příjmů a majetku)	mzdová nivelizace, sociální homogenizace	privatizace, financování státního deficitu
stagnace veřejných statků (vzdělání, infrastruktury)	železná koncepce, lidé jako „vojáci práce“	neefektivní stát, lidé jako „svobodní jedinci“
dobývání renty (podlamující motivaci)	chybějící vazba mezi úsilím a odměnou	politický kapitalismus, přerozdělování
Společenské jevy:		
stínová ekonomika	nahrazování chybějících služeb, strategie přežití	únik daňovému břemenu, strategie přilepšení
korupce	omezení trhu	hledání renty
zadlužování budoucnosti	politické imperativy, lhostejnost vůči budoucnosti	volební cyklus, podbízení voličům, populismus

Z jedné strany se vytvořila horní neproduktivní vrstva, v souladu s tím, jak kdysi Thorstein Veblen (2009) vylíčil formování „zahálčivé třídy“, která zakládá svůj vzestup nikoli na „produktivních“, nýbrž na „peněžních“ činnostech. Podle tohoto zakladatele ekonomického institucionalismu, zatímco do první skupiny patří činnosti spojené

25) V této souvislosti byl často citován teorém Ronalda Coase (1960), podle něhož si v tržní ekonomice každý majetek nakonec najde svého odpovědného vlastníka. V podmínkách plně kompetitivního trhu prý nezáleží, kdo drží vlastnická práva jako první, nýbrž důležité je, aby všechno patřilo někomu. Podmíněnost takového výsledku širokou škálou institucionálních, právních a morálních okolností je v tomto čistě abstraktním teorému pomechána stranou. Uvedený teorém posloužil jako zamlčená opora zejména velké privatizace, kde si odstátněné majetky sice našly vlastníky, zdaleka však nikoli všechny odpovědné.

26) Margaret Thatcher(ová) (2003): „Společnost neexistuje. Existují jen muži, ženy a rodiny.“

s řemeslnou prací a výrobou, resp. tvořivou činností obecně, do druhé skupiny patří činnosti spojené s vlastnictvím a jeho nabýváním. Peněžní činnosti jsou přitom podle něho spojeny s vyšším stupněm účtyhodnosti než produktivní zaměstnání, přitom ale napomáhají konzervaci a posilování kořistnických sklonů a chamtivého chování, které jinak také můžeme nazvat dobýváním renty. Česká cesta privatizace dovolila právě takovým „peněžním činnostem“ rozvinout se v naprosto výjimečné míře a napomoci k etablování úzké horní třídy, rekrutující se do značné míry z komunistické elity a stínové ekonomiky.²⁷

Na druhé straně ovšem obnovený český kapitalismus připustil dolní třídu obětí nového ekonomického systému. Těch bylo jistě mnoho již v socialistické ekonomice v rámci jejího povinného, leč převážně uboze placeného zaměstnání. Přitom i v rané transformaci počátku devadesátých let pokračovala tzv. sociální zaměstnanost díky ochraně velkých podniků ze strany polostátních bank. Také v současné době poměrně velkorysá sociální síť zachytává ty, kdo by jinak pracovali nebo by k tomu byli za jiných podmínek donuceni okolnostmi. Lidé vytlačovaní z trhu práce sice verbálně deklarují ochotu přizpůsobit se (rekvalifikovat se či přestěhovat), ta však rychle vymizí, když si spočítají skromný ekonomický přínos takové náročné životní změny. V jiných původně sociálně štedrých zemích (Dánsko, Nizozemsko) tomu bylo podobně, tam však stát zavedl povinné práce a rekvalifikace pro ty, kdo by se chtěli nechat zlákat pastí nezaměstnanosti.²⁸

Je jasné, že reprodukce horní i dolní třídy, obou žijících převážně z přerozdělování, působí neblaze jak v objektivních ekonomických procesech, tak v utváření hodnotového prostředí. První vysílá signál, že bohatství nevzniká vytvářením nového, nýbrž přerozdělením starého. To ostatně odpovídá právě „dělnickému“ zahledění do minulosti, „marxistickému“ řešení ekonomické situace a nakonec i komunistickému nakládání s ujařmeným majetkem. Konfiskace domů a bytů a nová masová výstavba sídlišť dovolily držet nízké nájemné za cenu nízké kvality bydlení a narůstání vnitřního dluhu. Druhá zase vysílá podobně lákavý signál, že pracovat se nevyplácí, jestliže tu je štedrý asistenční stát s jeho dávkami (což zase odpovídá „dělnickým“ sociálním jistotám).

V prvním případě je tak podnikání z kreativní a dobytelské činnosti (dle Schumpetera) degradováno na majetkové přesuny a dobývání renty, jehož podstatou je

27) V tomto ohledu nelze upřít jinak opovrhovaným „vekslákům“ značné podnikatelské schopnosti, které mnozí z nich, na řádově vyšších finančních úrovních, uplatnili a rozvinuli v procesu velké privatizace. Předčili tak i „socialistické kapitalisty“ šedé ekonomiky, kteří díky akumulaci majetku v komunistické éře disponovali určitým kapitálem v procesu malé privatizace (viz Havlík 2022). K podnikavcům patřil rovněž proslulý „Havlův zelinář“ (Havel 2022). Také zde tedy platí teze o větší výnosnosti a statusu peněžních činností v porovnání s produktivními. Petr Steiner (2021) nabízí alternativní (a podle našeho názoru správnější) výklad onoho Havlova protagonisty než jeho autor sám: „Pojímám ho jako typ ‘homo economicus’, motivovaný především snahou se nezákonně obohacovat. Vytváření hesel propagujících komunistickou ideologii mu sloužilo jen jako kamufláž odvádějící pozornost od jeho trestně postižitelného podnikání ... Svůj peněžní a sociální kapitál získaný díky nezákonným aktivitám byli schopni mnohonásobně zúročit během spěšné privatizace zahájené krátce po sametové revoluci.“

28) Dánský model „flexicurity“ byl rozvinut do doporučení Evropské komise zaměřit se na tyto sféry regulace trhu práce: úpravu legislativní ochrany pracovních míst zajišťující dostatečnou flexibilitu trhu práce, rozvoj aktivní politiky zaměstnanosti a systému dalšího vzdělávání dospělých jako záruk dostatečné ochrany zaměstnanosti flexibilních i standardních pracovníků a úpravu sociálního systému ochrany příjmu tak, aby poskytoval dostatečnou úroveň ochrany v případě ztráty příjmu všech typů pracovníků (Nekolová 2008).

úsilí zaměřené na získání výhod zájmovou skupinou prostřednictvím státních zásahů na úkor jiných zájmových skupin, často skryté za předstíráním obecné prospěšnosti. (Dostálová, Klvačová, Malý & Mráček 2008). Tato činnost pochopitelně dusí konkurenční prostředí a snižuje ekonomickou prosperitu země. V extrémním případě pak vede k ovládnutí státu (state capture) monopolizovaným soukromým byznysem, k čemuž pomalu dochází i u nás, a to dokonce velmi explicitně (Závodský & Lemešani 2022).

Ve druhém případě zase lidský kapitál z produktivního statku degeneruje v závislost člověka na druhých, namísto rozvíjení a uplatňování znalostí a schopností, včetně adaptability a flexibility. Navrhované řešení sociálních problémů cestou „nepodmíněného základního příjmu“ je koncepčně příbuzné, byť vzdáleně, k utopii rozdělování podle potřeb v komunistické společnosti. O této vizi jen letmo psal Marx v „Kritice gothajského programu“, což následovně pak Lenin rozvedl v díle „Stát a revoluce“. Protagonisté základního příjmu odkazují na mnohé i dávější autority (od Thomase Moora přes Charlese Fouriera po Bertranda Russella), marxistickou linku však kupodivu téměř nezmiňují (viz Van Parijs & Vanderborght 2017, u nás viz čtená díla Marka Hrubce s kolektivem, naposledy Hrubec, Brabec & Minářová 2021).²⁹

V souvislosti se středostavovskou hegemonií a konsensem se rozvíjí *identita střední třídy*. Mezi doposud zmíněnými kategoriemi a středostavovskou identitou jde o mnohonásobně reciproční vztah, neboť sílící a rozvíjející se identita střední třídy se pozitivně promítá do středostavovského konsensu a společenské hegemonie střední třídy se všemi jejich důsledky ve společensko-ekonomické a politické oblasti – což platí i obráceně. Identita je pojem původně psychologický, který si osvojila sociologie v širokém spektru jí zkoumaných hledisek: povolání, rodiny, pohlaví, etnického původu, věkové skupiny či generace, národnosti, náboženství, regionu, politické orientace a také – zajisté v neposlední řadě – sociální třídy.

Zde bychom tedy měli rozlišit sociální identitu v širším slova smyslu (srozumitelněji řečeno tedy „společenskou identitu“), která zahrnuje všechny uvedené rozměry, a sociální identitu v užším smyslu slova (přesněji tedy „sociálně-třídní“), ztělesňující právě sociální třídu či vrstvu. S koncem komunismu došlo v tomto ohledu k velké proměně, kdy namísto jedné oktrojované „třídní identitě“ (hypoteticky měřené mírou inkorporace do dělnické třídy jako „nositelce dějinného pokroku“) se rozevřela široká škála nových identit, a to i když myslíme pouze na ty, které jsou spojeny s profesí nebo jinou aktivní ekonomickou činností. To se týká i vertikálně a horizontálně pestře diferencované střední třídy, resp. složek, které do ní mohou objektivně spadat nebo se k ní subjektivně hlásí.

Jak ukázali Bernadette Müller a Max Haller (2009) na základě ISSP modulu „Národní identita“ z roku 2003 (což je prozatím poslední datový zdroj, v němž byla příslušná otázka položena), v pořadí různých identit dotázaní uvádějí na prvních místech rodinu a profesi, zatímco volby sociální třídy a politické strany se naopak ocitly na místech posledních. Výsledky analýzy uvedených autorů vedly k následujícím závěrům: významnější jsou ty sociální identity, ve kterých jsou osoby aktivně zapojeny a v nichž mají největší osobní prostor pro rozhodování; dále ty, které umožňují lidem odlišit se od jiných skupin; které indikují vysoký nebo nízký status; ty, které jsou problematické a spojené s konflikty na celospolečenské úrovni; a nakonec ty, které nejsou považovány za samozřejmé (tamtéž, s. 175).

29) https://presidencia.gencat.cat/en/ambits_d_actuacio/renda-basica-universal/Philippe-van-Parijs-A-short-history-of-the-Basic-Income-idea-00001

Specifickou sociálně-třídní identitu můžeme zkoumat mezinárodně či mezikulturně a také ve vývoji či v porovnání generací. Podle těchže autorů rozdíly souvisejí na jedné straně s různorodými kulturami a na druhé straně s osobními a sociálními charakteristikami respondentů. Sociální identita není tedy jen otázkou statusového zařazení, nýbrž také záležitostí emocí a hodnot. Ještě předtím však musíme odlišit pochopení identity jako důsledku nerovností ve zdrojích (např. Jackman & Jackman 1983), které je spojeno se společenskými preferencemi v redistribuční politice, a její pochopení z hlediska kultury, životního stylu a sociálního postavení (např. Bourdieu 1984), které je zase spojeno s kontrapozicí liberálních postojů oproti autoritářským.

K sociální identitě se již od padesátých let váže rozsáhlý sociologický výzkum v západních zemích (viz pro přehled Curtis 2013). Země středovýchodní Evropy se k tomuto výzkumu připojily až po kolapsu komunistického režimu. Na jeho počátku se setkáváme nejčastěji se dvěma jmény (tehdy) australských sociologů: Jonathana Kelleyho a Mariah D. R. Evans(ové). Danou problematiku se tyto autoři zabývali nejprve ve dvojici, následně však i v širší spolupráci, do níž – jako první západní sociologové – zapojili také východní partnery z Maďarska a Polska. Jejich analýzy jsou vesměs založeny na modulech ISSP (Evans 1997, Evans & Mills 1999, Evans & Kelley 2004, Evans, Kelley & Kolosi 1992, Kelley & Zagorski 2005). V nejširším mezinárodním porovnání a již se zahrnutím delší postkomunistické éry se pak zmínění autoři zhostili dané problematiky s použitím ISSP dat z roku 2009 (Evans & Kelley 2016).

Jakkoli je sociální identita v širším i v užším slova smyslu častým předmětem společenskovedního výzkumu, identita samotné střední třídy je sice často zmiňována, avšak nedostatečně prozkoumána. Proto se jí zabýváme podrobněji samostatně v kapitole 10. V této kapitole jsme na ni chtěli upozornit pouze v souvislosti se společenskou hegemonií střední třídy a středostavovským konsensem, z kteréhož to úhlu pohledu nebyla středostavovská identita doposud pojednávána. Jak jsme upozornili výše, meziválečná československá společnost sama sebe (skrže svoji inteligenci) vnímala jako středostavovskou, ačkoli objektivně byla střední třída pouze minoritní skupinou. Důležitý byl republikánský étos a duchovní směřování, které ještě potřebovalo – podle zakladatele státu Tomáše G. Masaryka – padesát let demokratického vývoje. V naší epoše může dojít k opačné konstelaci: střední třída tu může objektivně existovat i expandovat, avšak bez adekvátního étosu a duchovní náplně.

Kapitola 6

Datové zdroje českého národního a evropského výzkumu o sociální struktuře

V této kapitole shrnujeme informace o datových zdrojích výzkumu sociální struktury v naší společnosti a ve světě. Jejich rozsah i hloubka uvedených zdrojů prošel v minulém půlstoletí revolucí, kdy od jednoduchých censů a případných ad hoc průzkumů se postupně přešlo až k velkým sociologickým výzkumům na národní a posléze i mezinárodní úrovni. Za určitý vrchol snah o komplexní informaci o lidech a rodinách můžeme považovat statisticko-sociologická šetření prováděná na evropské úrovni v rámci programu EU-SILC, v němž se k dotazníkům o domácnostech a jejich příjmech připojují moduly o parametrech spokojenosti či mobility, a dále pak informace o spotřebě a majetku domácností. Někdejší informační nouze se tak postupně převrátila – po způsobu konzumní společnosti – v nadbytek dat přesahující kapacity možného sociologického zpracování.

Velká národní statistická šetření

Z meziválečného období lze k základnímu obrazu sociálního složení obyvatelstva u nás použít pouze data sčítání lidu provedených v letech 1921 a 1930, která poskytují jednoduchou kategorizaci podle postavení v zaměstnání. V krátkém poválečném období byl proveden „Soupis obyvatelstva“ (v roce 1946 na Slovensku a v roce 1947 v českých zemích). Tato data se však nestala zdrojem sociologických analýz – dříve než mohla být pro výzkum přístupná, nastoupilo komunistické utajování dat a sociologie směřovala k zákazu. S nutným opomenutím roku 1940 pro pravidelné sčítání lidu bylo další sčítání provedeno až v roce 1950. Jeho výsledky byly publikovány postupně až v letech 1957–1958, avšak jako neveřejné a v omezeném počtu číslování výtisků. Pro veřejnost byla tato data uvolněna až v roce 1962, kdy byla konečně odtajněna. Dostupnost výsledků dalších sčítání již byla lepší, počínaje rokem 1961 (Hortig 2019).

Prvním velkým statistickým šetřením o složení a příjmech domácností u nás byl Mikrocensus 1956. Zatímco použitá metodika nebyla tehdy ještě prověřená a ustálená, zpráva z jeho výsledků byla mnohem podrobnější a zajímavější než ze všech následujících šetření tohoto typu – měla totiž výrazné sociologické prvky, nepochybně díky účasti zkušeného sociologa JUDr. Vladimíra Srba.³⁰ Rokem 1958 pak začíná řada pravidelných mikrocensů zaměřených na příjmy obyvatelstva. Stejným rokem rovněž začíná řada rodinných účtů shromažďovaných na kvótně vybraných menších souborech domácností, se zaměřením na spotřebu domácností a jejich vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby. Z výsledků těchto šetření však byly vydávány pouze tabulkové publikace obsahující třídění podle tzv. společenských skupin a příjmu na osobu. První větší studie informující o příjmové diferenciaci v Československu na základě statistických dat byla publikována teprve v polovině šedesátých let (Sova 1964).

30) Viz podrobněji [https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Srb_Vladim %C3 %ADr](https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Srb_Vladim%C3%ADr)

Mikrocensy byly výběrová šetření sbíraná na obrovských, náhodně vybraných souborech domácností, zpravidla dvouprocentních vzorcích populace. Byly primárně zaměřeny na příjmy a sociodemografické charakteristiky domácností. V průběhu komunistického režimu byly prováděny v 4–6letém taktu od roku 1958 do roku 1988, v postkomunistické éře pak v letech 1992, 1996 a naposledy v roce 2002. Statistická šetření prodělala v období rané transformace velké změny. Musela být zrušena praxe socialistické statistiky vyžadující údaje o výdělcích a důchodech osob přímo od státních institucí (zaměstnavatelů u ekonomicky činných, včetně pobíraných dávek, a od poštovních úřadů v případě důchodců). Počínaje Mikrocensem 1992 se původní velikost výběrového souboru značně zmenšila, přičemž nadále byly všechny údaje sdělovány pouze domácnostmi.

Změna metodiky se nepochybně promítla do spolehlivosti příjmových ukazatelů. Nesmíme zapomínat ani na problémy plynoucí z ustavení skupiny podnikatelů a osob samostatně výdělečně činných, kdy se příjmy „statutárně“ odpovídající výdělků špatně odhadují i samotným respondentům. Je to část čistého příjmu-zisku určená ke spotřebě domácností (spolu s osobními úsporami) nebo jinak? Ani to však nelze stanovit paušálně. Jak uvádějí příslušné pokyny Českého statistického úřadu (dále ČSÚ), „osoby zabývající se podnikáním měly několik možností pro vyjádření výsledku svého hospodaření. Mohly uvést výši hrubého zisku/ztráty podle daňového přiznání či vlastní odhad hrubého nebo čistého zisku příp. ztráty“. V každém případě je u těchto osob tendence k podcenění příjmů v odpovědích mnohem silnější než u zaměstnanců. Pokud jde o příjmy osob, analýzy se proto zpravidla omezují pouze na zaměstnance v závislém povolání a jejich výdělky.

Rokem 2005 začíná nové šetření mikrocensového typu nazvané *Životní podmínky* prováděné pod dohledem Eurostatu v rámci programu EU-SILC (European Union Statistics on Income and Living Conditions), které je povinné pro všechny členské země EU a dobrovolně prováděné také v zemích EFTA (k historii a poslání šetření viz Wirth & Pforr 2022). ČSÚ v jarních měsících každého roku, pod názvem *Životní podmínky*, předkládá vybraným domácnostem dotazníky za osobu, za hospodařící domácnost a za byt, k nimž je přiložen tematický modul.

Dotazy se soustředí zejména na složení domácnosti (demografické údaje za všechny osoby), bydlení (kvalita, vybavenost, náklady apod.) a finanční situaci domácnosti. Na úrovni jednotlivců se zjišťuje pracovní aktivita, charakteristiky zaměstnání, příjmy a zdravotní stav (detailněji k metodologii a proměnným šetření EU-SILC viz Mysíková 2011). V těchto šetřeních se již nepracuje s procentem vybrané populace, nýbrž s absolutním počtem domácností, který se pohybuje v současné době okolo 10 tisíc. Velký poznávací přínos mají doplňující ad hoc moduly, které jsou v každém ročním sběru dat jiné, resp. se vždy po několika letech opakují. Pro naše účely jsou zvláště přínosné ty moduly, které se týkají životní spokojenosti, kulturních aktivit či mezigeneračního přenosu znevýhodnění, které obsahují informace o sociální mobilitě.

Všechny informace v těchto šetřeních jsou získávány sdělením dotazovaných osob, což v případě příjmů způsobuje jejich značné podhodnocení, které se zvyšuje směrem k vyšším příjmům. Lze to ukázat na porovnání průměrů ze šetření u domácností s údaji statistiky Národního účetnictví. Pokrytí celkových příjmů výrazně snížilo, konkrétně z 86 % v roce 1988 na 76 % v roce 1996 a poté na – již vcelku stabilních – 70 %. Menší díl podhodnocení připadá na vrub toho, že zatímco do šetření v domácnostech spadají pouze osoby a rodiny bydlící v bytech, údaje Národních účtů jsou propočteny na všechny obyvatele. Větší díl podhodnocení ovšem připadá

na vrub sdělení domácností. Mezinárodně se v tomto ohledu Česko umísťuje na průměru evropských zemí a nachází se na lepší pozici než ostatní tranzitivní země s výjimkou Slovinska a Bulharska. V popředí žebříčku, kde zmíněný poměr dosahuje až 90 %, se nacházejí země, které namísto dotazů používají pro zjišťování příjmů institucionální registry (Večerník & Mysíková 2017).

Ohledně podhodnocení příjmových údajů v makro- a mikro-pohledu uvádějí příslušné pokyny ČSÚ k šetření Životní podmínky toto: „Porovnání výsledných úhrnů příjmů z mikrodát s příjmy na makroúrovni vykazovanými statistikou národních účtů za sektor domácností (i po jejich očištění od položek, které se při šetření v soukromých domácnostech nesledují) je obtížné. Co do objemu budou příjmy zjišťované přímým dotazem v domácnostech vždy nižší. Pro hodnocení jejich věrohodnosti je však důležité, že vývoj příjmů domácností je zhruba v souladu s trendy národního účetnictví. Z tohoto hlediska jsou výsledky šetření Životní podmínky 2022 reprezentativní, v časové řadě konzistentní a srovnatelné s obdobnými statistikami ve státech Evropské unie.“ (<https://csu.gov.cz/prijmy-vydaje-a-zivotni-podminky-domacnosti>)

Pro korekci údajů o výdělcích získaných od osob v domácnostech jsme použili mzdovou statistiku založenou na informacích získávaných od firem a organizací. Jejich výběr se časem měnil. V letech 1989 až 1992 byly ve statistickém šetření zahrnuty pouze organizace se 100 a více zaměstnanci; v roce 1992 výzkum zahrnul firmy s více než 25 zaměstnanci a od roku 1997 zahrnuje i firmy s 20–24 zaměstnanci. Bankovní, pojišťovací a veřejnoprávní organizace byly zahrnuty bez ohledu na velikost. Zatímco mezi roky 1993 a 1995 byly informace o rozdělení mezd odhadnuty pomocí kombinace různých zdrojů, v roce 1996 a 1997 byly znovu provedeny mzdové průzkumy v podobě výběrových šetření pro jednotky s 1 až 999 zaměstnanci spolu se zahrnutím všech větších organizací.

Od roku 1998 slouží jako jediný zdroj příslušných informací čtvrtletní šetření nazvané *Informační systém o průměrném výděлку (ISPV)*, které zpracovává poradenská firma Trexima pro MPSV. Od roku 2004 sloužil ISPV pouze pro zjišťování údajů o mzdách v podnikatelských subjektech (mzdová sféra), přičemž pro nepodnikatelské subjekty (platovou sféru) byl používán *Informační systém o platech* provozovaný Ministerstvem financí. ČSÚ prováděl další úpravy, konkrétně dopočty pro celou ekonomiku a spojení dat za mzdovou a platovou sféru. K zásadním změnám došlo naposledy v roce 2011, kdy byla dokončena harmonizace metodiky ISPV a ČSÚ. Soubor ISPV byl rozšířen o zaměstnance dříve nesledovaných subjektů, adoptována nová klasifikace zaměstnání Z-ISCO a upřesněny názvy obou sfér: namísto označení podnikatelská sféra je od roku 2011 používán termín „mzdová sféra“ a namísto označení nepodnikatelská sféra termín „platová sféra“.

Unikátním zdrojem dat o majetkových a finančních poměrech českých domácností (v souvislosti s jejich dalšími charakteristikami) je šetření *Finanční situace domácností (FSD)*, které provádí ČSÚ ve spolupráci s ČNB od roku 2020. Jde o národní součást evropského šetření *Household Finance and Consumption Survey (HFCS)* organizovaného ECB zprvu v zemích Eurozóny, pak i v dalších státech. Česko se připojilo prozatím jako poslední v roce 2022. Předmětem zjišťování je mj. odhadovaná hodnota nemovitosti, automobilů, cenností, případně pak hodnota firmy či podílu na podnikatelské činnosti. Dotazník se dále zaměřuje na využívání a hodnotu finančních produktů jako jsou bankovní účty, stavební spoření, penzijní připojištění, podílové fondy, cenné papíry apod., a také na chování domácností v široké oblasti financí (ČSÚ 2023).

Národní a mezinárodní sociologické výzkumy

První československé šetření sociální stratifikace bylo provedeno v roce 1967 týmem vedeným Pavlem Machoninem. V rámci komunistické Evropy šlo o druhý celospolečensky reprezentativní výzkum, po maďarském výzkumu provedeném statistickým úřadem v roce 1963. Jeho schválení komunistickými orgány a možnosti jeho nákladné realizace na velkém souboru napomohla příznivá politická atmosféra druhé poloviny šedesátých let, spolu s „progresivním křídlem“ v komunistickém vedení opatrně podporujícím sociologický výzkum. Statistický úřad vyřešil administrativní problém zcela tehdy bezprecedentního výzkumu tak, že jej realizoval jako doplněk mimořádného mikrocensového šetření s vročením 1967 provedeného na jedné čtvrtině jinak obvyklého dvouprocentního výběrového souboru.³¹ Je velká škoda, že magnetická páska v majetku Státní plánovací komise obsahující sebraná individuální data byla krátce po prvotní analýze dat smazána.

Během následného období normalizace (v zásadě nepřátelského vůči empirickému sociologickému výzkumu) byly Sociologickou sekcí Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV provedeny – ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem – dva výzkumy nazvané *Třídní a sociální struktura Československa*, a to v letech 1978 a 1984. Uvedená šetření v mnohém navazovala na Machoninův výzkum, takže dovolovala sledovat ekonomické a sociální postavení osoby v čele domácnosti a dalších ekonomicky aktivních členů, intra- a intergenerační mobilitu všech dospělých členů domácnosti, příjmy osob a domácností, podmínky bydlení, volný čas, a také některé postoje. Uvedené výzkumy prosadil Antonín Matějovský, tehdy vedoucí oddělení sociální struktury zmíněného ústavu. Oproti očekáváním však data nebyla jeho oddělením analyticky využita. Byl to spíše Petr Matějů a autor této studie, kteří s uvedenými daty ještě před rokem 1989 pracovali.

Po roce 1989 byl Sociologickým ústavem Československé akademie věd a Ústavem sociálně politických věd Karlovy univerzity (obnoveným v roce 1990 pod vedením Josefa Alana, avšak krátce potom zaniklým) proveden v roce 1991 obsahově velmi bohatý výzkum *Transformace sociální struktury* (na souboru 1872 dotázaných), jehož iniciátorem a organizátorem se stal opět Pavel Machonin. Tematicky byl výzkum zaměřen na demografickou situaci a status domácnosti, vzdělání a kulturní činnosti, ekonomickou pozici a zaměstnání, majetek a příjem, účast na rozhodování, spotřebu a životní styl, intra- a inter-generační mobilitu, subjektivní vnímání sociální struktury, politické preference, postoje k politickým změnám a ekonomické reformě. V roce 1999 pak na něj navázal obdobně koncipovaný výzkum *Deset let společenské transformace* (na souboru 4744 dotázaných).

Nejvýznamnější empirickou činností v oblasti sociální stratifikace na počátku devadesátých let byla účast českých sociologů na mezinárodním projektu *Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (SSEE)*. Toto šetření bylo provedeno v roce 1993 na velkých souborech 3–5 tisíc respondentů v obou částech tehdy již

31) K tomu patří i vcelku neznámý a nikdy nevyužitý fakt, že údaje o příjmech domácností se sbíraly nejen v rámci samotného stratifikačního šetření (s údaji založenými na odpovědích respondentů), nýbrž z „legitimačních důvodů“ také podle standardních pravidel mikrocensových šetření (tj. s údaji o mzdách od organizací a o důchodech z poštovních úřadů). Pokusy autora této studie o (v případě realizace unikátní) propojení obou datových souborů, jež by dovolilo porovnat subjektivní a objektivní údaje o příjmech, selhaly na technických problémech a byrokratickém nezájmu v turbulentních letech 1968–1969.

rozděleného Československa, a dále pak v Bulharsku, Maďarsku a Rusku, v roce 1994 pak také v Polsku. Hlavními koordinátory projektu byli Donald J. Treiman a Ivan Szelenyi z University of California v Los Angeles (UCLA). Společně s velkým šetřením bylo v Maďarsku, Polsku a Rusku (v roce 1993) a v Česku (v roce 1994) provedeno rovněž menší šetření elit. Zatímco využití velkého šetření bylo mnohem slabší než plánováno, malé šetření věnované elitám přitáhlo větší badatelskou pozornost (Eyal, Szelenyi & Townsley 1998, Matějů & Vlachová 1999).

Významný byl rovněž mezinárodní projekt *Social Consequences of Transformation in East-Central Europe* (SOCO), který koncipoval, organizoval a finančně zajistil (díky Ford Foundation and Pew Charitable Fund) vídeňský *Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM)*. V rámci tohoto projektu bylo provedeno důležité empirické šetření domácností v Česku, Maďarsku, Polsku, Slovensku a na území bývalé NDR (1000 domácností v každé zemi). Obsáhlý dotazník obsahoval mnoho otázek týkajících se nejen postavení osob a domácností, ale také sociální mobility v hluboké retrospektivě, hodnocení transformačního vývoje, politické afiliaci apod. Zpráva za Česko byla distribuována v rámci domácí vědecké obce. Projekt SOCO pokračoval ve svých aktivitách až do roku 2000 podporou výzkumných projektů zaměřených na vybraná témata, k nimž patřily zejména regionální nerovnosti, regionální sociální politika a také na genderové aspekty sociální politiky.³²

Na tomto místě nesmíme opomenout jeden významný zdroj informací o sociální struktuře, který přímo nevyužíváme. Je jím *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE)*, fungující od roku 2004 a poskytující nová data každé dva roky na základě otevřených dotazníků. Účast Česka zajišťuje Národohospodářský ústav AV ČR (osobně pak Radim Boháček). Jde o multidisciplinární, mezinárodní a longitudinální databázi mikrodat týkajících se zdraví, socioekonomického postavení a sociálních a rodinných vazeb za 27 evropských zemí a Izrael, shromažďovanou na osobách ve věku 50+ let. Data SHARE umožňují výzkumníkům z celého světa provádět hloubkový a aktuální výzkum v různých oblastech výzkumu, od biologie po demografii, ekonomii, epidemiologii, gerontologii, medicínu, psychologii, veřejné zdraví, sociologii a další.

Jako poslední datový zdroj zmiňme ještě jeden, kterým je vlastně historicky první komparativní databáze o příjmech, totiž *Luxembourg Income Study (LIS)*. Toto mezinárodní datové a výzkumné centrum bylo založeno v roce 1984 Lee Raiwaterem a Timothy Smeedingem zprvu jako databáze harmonizovaných a distančně přístupných dat o příjmech osob a domácností za země světa (aktuálně jde o 50 zemí). Zdrojová data mají různý původ: například pro USA je to Current Population Survey, pro Německo Socio-Economic Panel, pro Francii, Polsko a Španělsko rodinné účty, Family Resources Survey pro Velkou Británii. Československo se do něho zapojilo v roce 1990 prostřednictvím autora této studie, který zprostředkoval dodání mikrocensových dat do databáze, počínaje Mikrocensem 1992. Od počátku existence EU-SILC jsou do databáze LISu adaptována tato data za Česko i další státy Evropské unie. Databáze LIS je mj. často používána v analýzách střední třídy (viz např. Niehues 2014, Moawad & Oesch 2023) a jsou neocenitelná zejména pro historicky dlouhé řady a údaje za země mimo pro nás obvyklý evropsko-americký okruh.

32) Uvedenému projektu bylo hned v jeho počátcích u nás věnováno tematické číslo *Czech Sociological Review* 2/1993. Postupně však projektové úsilí přes nadějné počátky vyprchávalo. V tomto ohledu sehrál svoji implicitní roli nesoulad mezi primárně humanitní a kvalitativní orientací ústavu IWM a převážně socio-ekonomickým a kvantitativním charakterem tohoto projektu.

Národní a mezinárodní výzkumy postojů

Krátce po roce 1990 – či dokonce už v jeho průběhu – se česká sociologie zapojila do již běžících, do té doby téměř výlučně západních projektů (kromě již delší dobu probíhající účasti Polska a Maďarska v některých z nich) v oblasti sociální struktury, sociální mobility, hodnotových orientací, jakož i v dalších tematických okruzích. Jedná se o komparativní výzkumy na sice menších, avšak reprezentativních výzkumech (s ohledem na striktní požadavek náhodného výběru zkoumaných souborů), koncipovaných přitom v široké mezinárodní spolupráci. Uvedeme zde hlavní z nich.

International Social Survey Programme (ISSP) je mezinárodní program postojových výzkumů, který probíhá od roku 1985. Každý rok je proveden výzkum na jedno téma (např. role vlády, sociální nerovnost, rodina, náboženství, pracovní orientace, národní identita, životní prostředí, zdraví), přičemž jednotlivá témata (moduly) se po zhruba deseti letech opakují. Kromě mezinárodního srovnávání je tak možno provádět i srovnávání v čase. Počet zúčastněných zemí neustále roste, v současné době je zapojeno již 53 zemí. Z komunistických zemí se již v roce 1987 zapojilo Maďarsko a Polsko, přičemž Československo se zapojilo až v roce 1992. Organizaci sběru dat u nás od počátku zapojení do této sítě zajišťuje Sociologický ústav AV ČR (Krejčí 2005). Pro nás jsou důležité zejména moduly „Sociální nerovnost“, které hojně využíváme zejména v kapitole 10 této studie.

European Social Survey (ESS) je mezinárodní výzkum, který od roku 2002 každé dva roky mapuje postoje, hodnoty a změny v chování v kontextu evropského sociálního, politického a kulturního klimatu. Výzkum se věnuje řadě sociálních témat z oblasti politiky, volebního chování, masových médií, prosperity, spokojenosti se životem, hodnotových žebříčků, náboženství apod. Šetření obsahuje socio-demografické proměnné (věk, pohlaví, rasa/etnikum, občanství) a socio-profesní charakteristiky (sociální pozice, vzdělání, pracovní pozice) dotázaných a jejich domácností. Česko se ESS účastní od jeho počátku pravidelně (kromě vynechání třetí vlny v roce 2006). Sběr dat u nás probíhá v rámci agendy Sociologického ústavu AV ČR. Výzkum má průřezový charakter (tj. pro každou vlnu je vybírán nový vzorek respondentů), dotazník se skládá z šesti stálých a dvou ad hoc tematických modulů.

International Social Justice Project (ISJP). Šetření bylo provedeno v roce 1991 v rámci mezinárodního projektu, jehož cílem bylo srovnání reflexe sociálních nerovností ve 13 zemích (Bulharsko, Československo, Maďarsko, východní Německo, Polsko, Rusko, Slovinsko a Estonsko, a dále pak USA, Japonsko, západní Německo, Nizozemsko a Velká Británie). Pro popsání změn, ke kterým došlo v prvních letech transformace, bylo šetření ještě opakováno v roce 1995 v Česku a v roce 1996 rovněž v Bulharsku, Maďarsku, Rusku a na území bývalé NDR. V roce 1999 některé důležité otázky uvedeného šetření vstoupily do modulu „Sociální nerovnost“ šetření ISSP.

European Values Study (EVS). Tento rozsáhlý mezinárodní a longitudinální program je zaměřen na proměny politické a ekonomické orientace, rodinných a náboženských hodnot, postojů a očekávání vůči ekonomickému a politickému režimu, minoritním a sociálně slabým skupinám apod. Poprvé bylo šetření zorganizováno v roce 1981 v rámci „European Value Systems Study Group“ v devíti západoevropských zemích. V průběhu osmdesátých let se k projektu připojili badatelé z Evropy i z jiných kontinentů a do studie se tak postupně zapojilo 23 zemí. Další vlna výzkumů byla provedena v letech 1990–93 za účasti 43 zemí, a to již za účasti Československa reprezentovaného Janem Řehákem. Třetí vlna výzkumů proběhla v roce

1999 s již samozřejmou účastí Česka.³³ Doposud poslední vlna proběhla ve světě i u nás v období 2017–2020. Šetření se zčásti prolíná či kumuluje s mezinárodními výzkumy *World Values Survey (WVS)*.

Sporadické jsou ovšem výzkumy obsahující důležité indikátory sociální pozice současně z objektivního i subjektivního hlediska a zároveň v dlouhodobějším vývoji v Česku. Patří k nim následující:

Ekonomická očekávání a postoje (EOP). Výzkum prováděný na populaci Československa a posléze jen Česka byl započat již v květnu roku 1990. V prvních dvou letech (1990–1992) byl prováděn pololetně, později (v letech 1993–1998) jednou ročně. Šetření bylo organizováno týmem ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR pod vedením autora této studie. Předmětem šetření byly postoje k ekonomické situaci v naší společnosti a k vlastním životním podmínkám, a také objektivní údaje o příjmech a životní úrovni, pracovní pozici a mobilitě atd. Sběr dat zajišťovalo tehdy nové Středisko empirických výzkumů (STEM) založené Janem Hartlem. Agentura STEM provádí pravidelně každý měsíc šetření „Trendy“, v nichž se zčásti opakují témata obsažená ve výzkumech EOP, avšak s mnohem větším podílem postojových otázek a menší informací o sociálním statusu dotázaných.³⁴

Nelze ani opomíjet výzkumy, které necílí přímo na sociální strukturu v obvyklém chápání, nýbrž na její interizované aspekty v podobě lidského a sociálního kapitálu.

Mezinárodní výzkum kompetencí dospělých *Programme for the International Assessment of Adult Competencies (OECD–PIAAC)* z let 2011–2012 zkoumal míru osvojení dovedností potřebných pro úspěch v běžném životě a na pracovním trhu, což je podmínkou vyššího sociálního zařazení. Do první vlny výzkumu vstoupilo 23 zemí, v Česku proběhl sběr dat od srpna 2011 do dubna 2012 na souboru 6081 respondentů ve věku 16 až 65 let. Kromě kognitivních testů (čtenářská gramotnost, numerická gramotnost a dovednosti spojené s řešením problémů v prostředí informačních technologií) byly vyplněny dotazníky, věnované základním demografickým charakteristikám respondentů a jejich rodinnému zázemí, počátečnímu a dalšímu vzdělávání, zaměstnaneckému statusu a zkušenostem na trhu práce, společenské angažovanosti a zdravotnímu stavu a využívání nejrůznějších dovedností v situaci běžného života a zaměstnání.³⁵

Na rozdíl od Polska, Maďarska a většiny západních zemí, Česko dlouhodobě zaostávalo v oblasti panelového šetření u domácností. *České panelové šetření domácností (CHPS)* bylo zahájeno až v roce 2015 v rámci projektu „Proměny české společnosti“ konsorciem Sociologického ústavu Akademie věd ČR, CERGE-EI a Fakulty sociálních věd Masarykovy univerzity. Doposud bylo realizováno pět velkých vln tohoto šetření (2015–2019) a dvě zkrácené covidové vlny (2020 a 2021). Šestá velká vlna výzkumu se uskutečnila v roce 2023. Soubor vyšetřených domácností se postupně snižoval z původních 5 tisíc na 3 tisíce domácností. Postojové otázky jsou v jednotlivých vlnách obměňovány a doplňovány podle aktuálních výzkumných témat (CHPS 2024).

33) Výsledkům tohoto výzkumu bylo věnováno monotematické číslo *Czech Sociological Review*, číslo 1 z roku 2001 (pod editorstvím Ladislava Rabušice) a později, z další vlny téhož výzkumu, monotematické číslo *Czech Sociological Review*, číslo 6 z roku 2020 (pod editorstvím Ladislava Rabušice a Beatrice Chromkové Manea).

34) Viz <https://www.stem.cz/tricet-let-pravidelneho-vyzkumu-postoju-a-nazoru-ceske-verejnosti/>

35) Podsoubor tohoto šetření byl naposledy využit, po připojení speciálního dotazníku, ke zkoumání fenoménu osobní krásy v sociální struktuře a kariérních šancích (Matějů a kol. 2017).

V dalších kapitolách této studie používáme jen některé z uvedených zdrojů, a to jejich většinu jako sekundární zdroj a jejich menšinu jako primární zdroj ve smyslu původních výpočtů realizovaných autorem na individuálních datech příslušných výzkumů. To se týká především dat Mikrocensů a návazných šetření Životní podmínky, resp. EU-SILC pro deskripci a analýzu objektivního statusu jednotlivců a domácností. Pro analýzu subjektivního statusu využíváme především modulů „Sociální nerovnost“ mezinárodního výzkumu ISSP spolu s doplňujícími otázkami v českém dotazníku.

Největší datový nedostatek pro tuto studii se týká předvolebních/povolebních průzkumů, jejich dostupnosti a obsahu. Problémy s nimi spojené nám nedovolily koncipovat tematiku střední třídy a demokracie v samostatné, empiricky podložené kapitole. Na jedné straně totiž výzkumy sledující vícerozměrný sociální status zpravidla neobsahují dotazy na politické postoje a orientace. Na druhé straně průzkumy sledující volební chování neobsahují v potřebné míře komponenty sociálního statusu a zejména subjektivní sebezřazení do sociálních tříd. To se týká zejména povolebních průzkumů, takzvaných exit-polls, kdy se tazatelé neptají lidí na to, koho budou volit, nýbrž koho právě zvolili (viz např. STEM/MARK 2021). Rovněž tak předvolební průzkumy, pokud jsou jejich data v primární podobě vůbec dostupná (to se týká zejména průzkumů prováděných Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, CVVM), se uskutečňují na malých souborech neumožňujících podrobnější analýzy.

Kapitola 7

Dynamika stratifikačních dimenzí v zemích V4

V této kapitole hovoříme o základních aspektech sociální stratifikace v zemích vise-grádské čtyřky (dále V4). Transformace v těchto zemích po roce 1990 přinesla konec státem direktivně spravované ekonomiky, kdy následné procesy rozsáhlé privatizace výrobních prostředků a nemovitostí, liberalizace trhu práce, expanze vzdělanosti a rozvoje sektoru služeb proměnily jejich sociální strukturu. Privatizace umožnila vznik vlastníků, podnikatelů a živnostníků. Liberalizovaný trh práce dal vzniknout novým pracovním místům a profesím, a vedl také k restrukturalizaci mezd směrem k vyšším odměnám za kvalifikovanou práci. Vzdělanostní expanze zvýšila lidský kapitál a produktivitu práce a rozvoj sektoru služeb nabídl inovativním lidem příležitosti k uplatnění jejich dovedností. Všechny tyto propojené procesy vedly k podstatným změnám v socio-ekonomickém složení obyvatelstva v postkomunistických zemích.

Je téměř nemožné popsat na konzistentních srovnávacích datech spleť množství změn, které uvedly do pohybu politické proměny v letech 1989–1990 ve sledovaných zemích a to, jak se tyto změny následně odehrávaly během následujících tří desetiletí. Přestože jsou uvedené změny v mnoha ohledech ve všech zemích V4 podobné, ani po čtyřech dekadách agresivní sovětské standardizace ekonomik a společností nebyly výchozí podmínky v nich na počátku transformace stejné. Velká propast byla mezi tvrdým Husákovým „normalizačním režimem“ v Československu, nastoleným záhy po sovětské okupaci roku 1968, a Kádárovým povolným „gulášovým komunismem“ v Maďarsku, nastoleným dvacet let po krvavém potlačení povstání v roce 1956.

Přestože po roce 1990 tyto země do určité míry uplatňovaly stejné základní principy ohledně reformy svých národních ekonomik směrem k volnému trhu, lišily se v tom, jaké konkrétní postupy byly použity při privatizaci a formování tržního systému. *Washingtonský konsensus*, totiž soubor doporučených kroků vedoucích k efektivní a konkurenceschopné tržní ekonomice založené na soukromém vlastnictví, formulovaný Světovou bankou a Mezinárodním měnovým fondem, byl uplatňován v různé míře. To vedlo k hospodářským politikám založeným na různých kombinacích „šokové“ a „gradualistické“ koncepce a také k odlišným postupům týkajících se důchodových systémů a sociálního zabezpečení. To vše bylo bohatě popsáno v mnoha studiích vypracovaných mezinárodními institucemi a v množství akademických článků a knih, jakož i dokumentů týkajících se konkrétních politik (pro shrnutí viz např. Svejnar a kol. 1997 či Appel & Orenstein 2018).

Transformační proces samozřejmě ovlivnil i dynamiku sociální struktury v jednotlivých zemích. V této kapitole využíváme statistická a sociologická data k popisu dlouhodobých změn v jejích základních dimenzích. Obrazně a s nadsázkou lze hovořit o třech „revolucích“, které nastaly a proběhly v postkomunistických zemích střední Evropy. Prvním z nich byla „kapitalistická revoluce“, která připravila cestu pro svobodnou ekonomickou aktivitu, v níž jsou podnikatelé a osoby samostatně výdělečně činné hlavními hráči při obnově tržní ekonomiky. Druhým byla „revoluce znalostí“, která otevřela dveře technologickým a organizačním inovacím a umožnila vzestup vysoce kvalifikovaných jedinců. A třetí byl rozvoj „společnosti služeb“, kdy

došlo k odstranění „marxistických privilegií“ výrobního sektoru a zásadnímu posílení terciárního sektoru.

V dalších částech této kapitoly sledujeme uvedené tři procesy – oživení soukromého podnikání, expanzi vysokoškolského vzdělání a růst sektoru služeb – které ve vzájemném propojení přetvářely sociální strukturu středoevropských postkomunistických společností a které ovlivnily vývoj ekonomických a sociálních nerovností v nich. K popisu těchto procesů čerpáme z údajů OECD a Eurostatu a některých dalších informačních zdrojů. Tam, kde je to nutné a možné, doplňujeme tyto zdroje vlastními výpočty založenými na údajích z velkých evropských výzkumů, a to nejprve z výzkumu „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“ (SSEE), realizovaného v letech 1993–1994, a dále pak zejména z velkého evropského šetření „EU-Statistics on Income and Living Conditions“ (EU-SILC), které poskytuje roční údaje počínaje rokem 2005.

Samostatní a podnikatelé

Za komunistické vlády byly zničeny živnosti a malé podniky, takže v zemích V4 jich přežilo jen málo a nestejně podle zemí. Podmínky pro ně zůstaly příznivé v Maďarsku, díky tolerantnímu režimu Jánose Kádára. Soukromé podnikání zde bylo legalizováno nejprve jako druhé zaměstnání a později pak v průběhu osmdesátých let i jako možné hlavní zaměstnání (Róbert & Bukodi 2004). V Polsku zůstala zachována početná rolnická třída, i když v podmínkách komunistického režimu jim jejich práce mnoho nevynášela a mnohým postačovala jen k holé existenci. Na rozdíl od těchto dvou zemí komunistický režim v bývalém Československu zlikvidoval soukromé zemědělce téměř úplně a rovněž tak ponechal jen zcela zanedbatelnému počtu řemeslníků možnost práce na vlastní účet.

Neexistují žádné srovnávací statistické údaje o osobách samostatně výdělečně činných (dále OSVČ) a podnikatelích v letech bezprostředně před změnou a po změně režimu. Když se v roce 1993 v tranzitivních zemích započalo s harmonizovanými šetřeními pracovních sil podle metodiky OECD, ty nejdůležitější posuny již byly proběhlé, protože se uskutečnily na samém počátku devadesátých let. K dokumentaci změn během bezprostředně předrevolučních a porevolučních let proto používáme některé výsledky velkého výzkumu „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“ (SSEE) z let 1993–94 a malého výzkumu nazvaného „Sociální náklady transformace“ (dále SOCO) z roku 1995.

Podle výzkumu SSEE bylo před změnou režimu asi 3–4 % obyvatel v Maďarsku a Polsku samostatně výdělečně činných nebo bylo drobnými podnikateli (Tabulka 7.1). V Polsku bylo ovšem dalších 12 % obyvatel soukromými zemědělci. V obou částech bývalého Československa se procento osob v těchto kategoriích blížilo nule. Data SSEE tak naznačují, že již počátkem devadesátých let došlo v zemích V4 k významnému – téměř enormnímu – nárůstu soukromého podnikání. Do roku 1993 se podíl osob samostatně výdělečně činných nebo podnikatelů v Maďarsku a Polsku zhruba zdvojnásobil, přičemž v Česku dosáhl 5 % a na Slovensku 4 %. Podíl soukromých zemědělců rostl v zemích V4 jen velmi mírně. Pro srovnání dodejme, že v Rakousku v roce 1990 činil podíl samostatně výdělečně činných 7 % pracovních sil mimo zemědělství, přičemž dalších 5 % ekonomicky aktivní populace bylo soukromými rolníky.

Tabulka 7.1: Ekonomicky aktivní osoby podle kategorie EGP v letech 1988 a 1993 (země V4, %)

	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko	
	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993
1. Vyšší odborníci a manažeři	9,6	9,4	8,7	8,9	9,7	9,7	11,5	11,5
2. Nižší odborníci a manažeři	15,9	16,5	13,7	13,8	12,0	12,0	15,1	16,7
3. Rutinní nemanuální pracovníci	13,9	13,2	13,6	13,2	15,0	14,2	12,4	11,9
4. Malí podnikatelé se zaměstnanci	0,1	1,2	0,9	1,6	1,5	3,2	0,1	1,2
5. OSVČ bez zaměstnanců	0,6	4,0	2,9	5,6	1,9	5,2	0,3	2,9
6. Technici a vedoucí	4,8	4,1	3,9	3,6	3,4	2,9	6,0	5,5
7. Kvalifikovaní manuální pracovníci	19,9	17,9	25,1	22,7	20,0	17,4	25,9	22,9
8. Polo- a nekvalifikovaní manuální	28,4	27,5	25,2	24,6	20,5	19,0	22,9	21,7
9. Zemědělníci	6,6	5,5	4,7	4,2	4,0	3,1	5,4	5,2
10. Soukromí zemědělci	0,2	0,7	1,5	1,9	12,0	13,2	0,3	0,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SSEE (výpočet autora).

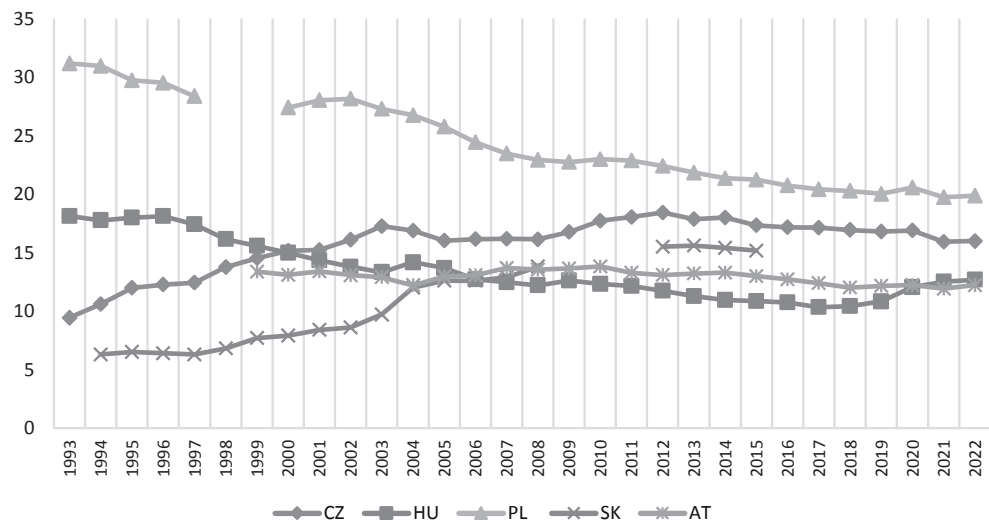
Další zdroj informací, kterým je výzkum SOCO, byl realizován v roce 1995 a pokrývá tedy o něco více raných transformačních změn, jen místo o osobách informuje o domácnostech. Ve srovnání s údaji SSEE tento výzkum ukazuje poněkud vyšší počty OSVČ: před rokem 1990 byly osoby samostatně výdělečně činné asi ve 4 % domácností v Maďarsku a Polsku ve srovnání s téměř nulovým podílem v Česku a na Slovensku. Podle uvedeného zdroje v roce 1995 již 17 % českých domácností vyvíjelo samostatnou ekonomickou činnost, zatímco v Maďarsku a na Slovensku to bylo 14 % a v Polsku pouze 9 %. Také podle šetření EU-SILC byl tehdy podíl samostatně činných a podnikatelů mimo zemědělství v Česku nejvyšší mezi zeměmi V4. Porovnání údajů EU-SILC za roky 2005 a 2018 ukazuje sestupný trend probíhající ve všech sledovaných zemích (Tabulka 7.2).

Kategorie OSVČ pokrývá širokou škálu situací. Eric Hanley (2000) ukázal na datech z Česka, Polska a Slovenska, že samostatná výdělečná činnost zahrnuje dvě odlišná sociálně-třídní umístění: na jedné straně jsou to na vlastní účet pracující osoby, jejichž socioekonomický status se jen málo liší od postavení běžných zaměstnanců, na druhé straně jsou pak drobní podnikatelé, kteří pobírají příjmy a vlastní majetek, který je mnohem vyšší než u samostatně výdělečně činných osob i běžných zaměstnanců. Autor této studie zjistil při srovnání zemí V4 s Rakouskem a Německem, že většina OSVČ v bývalých komunistických zemích má nižší vzdělání a následně i nižší sociální status než jejich západní protějšky (Večerník 2011).

Tabulka 7.2: Ekonomicky aktivní osoby podle kategorie ESeC v letech 2005 a 2018 (země V4, %)

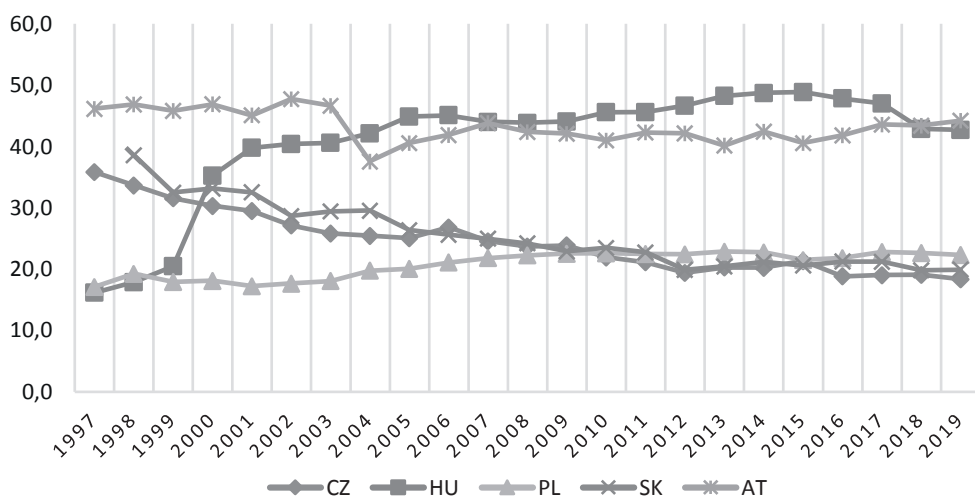
	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko		Rakousko	
	2005	2018	2005	2018	2005	2018	2005	2017	2005	2018
1. Vyšší odborníci a manažeři	10,1	13,1	15,0	10,1	14,6	14,4	14,5	11,5	8,6	16,0
2. Nižší odborníci a manažeři	17,6	24,6	12,8	21,3	12,8	21,0	15,0	22,5	20,1	32,1
3. Střední (mezilehlé) profese	14,8	9,0	13,4	7,9	10,6	6,4	16,9	9,4	12,7	5,6
4. Malí podnikatelé a OSVČ (nezemědělství)	11,0	9,7	8,1	4,6	6,0	5,6	6,2	6,9	5,7	3,2
5. Malí podnikatelé a OSVČ (zemědělství)	0,7	0,7	1,2	2,1	9,1	8,5	0,2	0,3	3,1	2,8
6. Nižší technici a mistři	4,3	3,6	3,4	3,0	4,8	3,5	2,9	3,4	10,8	12,7
7. Nižší pracovníci v obchodu a službách	9,5	11,2	10,2	13,1	8,7	11,1	10,7	15,3	14,8	10,3
8. Nižší technické profese	16,1	11,1	16,5	14,7	17,1	13,5	14,3	11,4	10,9	7,1
9. Rutinní pracovníci	15,8	17,0	19,4	23,2	16,2	16,0	19,3	19,1	13,4	10,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: EU-SILC 2005 a 2018 (výpočet autora).

Graf 7.1: Podíl OSVČ mezi ekonomicky aktivními v letech 1993–2022 (země V4 a AT, %)

Trend podílu osob samostatně výdělečně činných v zemích V4 a Rakousku můžeme sledovat od roku 1993 na základě dat OECD. Ta zahrnují jak zaměstnavatele, tak pracovníky na vlastní účet, včetně samostatných v zemědělství (Graf 7.1). Zatímco v Rakousku zůstal podíl OSVČ na stabilní úrovni 12–13 %, země V4 prošly různými změnami: výrazný nárůst proběhl v Česku, který vyvrcholil v roce 2012 na 18 %, zatímco k poklesu došlo o 7 procentních bodů v Maďarsku a o 11 procentních bodů v Polsku. Podíl OSVČ v zemích V4 konvergoval tak, že na konci roku 2010 si byla čísla v zemích V4 blíže než kdykoli předtím, přičemž se pohybovala mezi 10 % (Maďarsko) a 20 % (Polsko). Srovnání dat EU-SILC z let 2005 a 2018 ohledně podílu drobných podnikatelů a samostatně činných bez zaměstnanců ukazuje ještě větší pokles ve sleovaných zemích než databáze OECD. Z tohoto pohledu je procento osob samostatně výdělečně činných mimo zemědělství daleko nejvyšší v Česku, na rozdíl od Slovenska. Největší podíl, i přes proběhlé snížení, si zemědělci nadále udržují v Polsku.

Graf 7.2: Podíl zaměstnavatelů mezi OSVČ v letech 1997–2019 (osoby 25–64, země V4 a AT, %)

Srovnávací údaje Eurostatu, které obsahují rozlišení mezi malými podnikateli a pracovníky na vlastní účet, jsou dostupné až počínaje rokem 1997 (Graf 7.2). Tyto údaje ukazují pokles podílu drobných podnikatelů v Česku a na Slovensku, na rozdíl od malého nárůstu v Polsku. Zřetelný rozdíl je mezi těmito třemi zeměmi visegrádského uskupení, kde se podíl zaměstnavatelů ustálil na pětině všech OSVČ, a Rakouskem, kde je uvedený podíl více než dvojnásobný. Oproti tomu údaje za Maďarsko vzbuzují značné pochybnosti, protože v časové řadě došlo k roku 2000 k prudkému obratu, kdy se náhle zvýšil podíl drobných podnikatelů na celou polovinu všech samostatně výdělečně činných osob.

Vysoké procento osob samostatně výdělečně činných v zemích V4 rovněž poukazuje na problém závislé či zdánlivé samostatné výdělečné činnosti, kdy zaměstnavatelé nasmlouvají osoby pracující na živnostenský list, aby pracovaly de facto jako zaměstnanci, avšak bez příslušných benefitů. Odhady se v tomto směru značně rozcházejí. Doleželová (Eurofound Czech Republic 2008) citovala odhad Hospodářské

komory ČR, podle kterého až čtvrtina OSVČ reálně pracuje v tomto formátu. Sula (Eurofound Poland 2009) uvedl, že pro mnoho Poláků je samostatná výdělečná činnost jedinou alternativou vůči nezaměstnanosti, vynucenou zaměstnavateli. Podle jeho odhadů jde až o dva miliony z 2,7 milionu OSVČ. Slovenský statistický úřad odhadl, že lidé v této kategorii představovali v roce 2015 3,6 % všech zaměstnanců.

I přes poněkud podivná čísla týkající se Polska můžeme předpokládat, že většina OSVČ alespoň nějakým způsobem využívá výhod tržní ekonomiky. Nicméně jen zanedbatelnou menšinu z nich bylo možné označit za kapitalisty ve smyslu „kapitalistické revoluce“. Ve skutečnosti je samotný výraz „kapitalista“ v současném světě již sotva vhodný.

Proces, kterým se do takové domnělé třídy od počátku devadesátých let rekrutovaly ekonomické elity – produktivní podnikatelé, vrcholoví manažeři, majitelé velkých nemovitostí – se v jednotlivých zemích V4 lišil podle toho, jak byly obsazovány vrcholné ekonomické pozice (prostřednictvím velké privatizace či manažerské účasti v zahraničních společnostech) a jaký byl prostor a motivace pro podnikání. Přehled o tom poskytují *Transition Reports* publikované Evropskou bankou pro rekonstrukci a rozvoj od roku 1994. V každém případě je tento proces těžko popsatelný, protože hodně z procesu formování ekonomických elit bylo a nadále zůstává skryto, přičemž jejich příslušníky nelze v dostatečném počtu zachytit v žádném statistickém nebo sociologickém výzkumu.

K ojedinělému pokusu došlo na samém počátku transformace v rámci šetření SSEE, v jehož rámci proběhl doplňující výzkum mezi komunistickými a postkomunistickými elitami v Česku, Maďarsku a Polsku, resp. mezi „starou ekonomickou elitou“ (výkonní ředitelé 500 firem přežívajících z roku 1988) a „novou ekonomickou elitou“ (výkonní ředitelé 500 nově ustavených firem v roce 1993). Jedna z významných analýz tohoto výzkumu dospěla k závěru, že proběhla „revoluce náměstků“ (Matějů & Hanley 1999). Autoři tím míní, že mnoho lidí, kteří v roce 1993 řídili bývalé státní podniky, byli na konci komunistického režimu náměstky ředitele nebo vedoucími manažery těchto podniků. Ke skutečné proměně manažerů ve vlastníky došlo ve větším rozsahu pouze v Maďarsku, kde bylo manažerům umožněno ovládnout proces privatizace. V Česku a Polsku byl v roce 1993 zjištěn pouze zlomek bývalých manažerů, kteří se stali vlastníky nebo spolumajiteli stejných podniků.

Od počátku devadesátých let se situace vrcholných ekonomických elit výrazně změnila. Pokud je však v roce 1993 mohli tazatelé ještě s jistým úspěchem oslovit, později už bylo téměř nemožné takovéto lidi kontaktovat. K osvětlení dynamiky uvedené kategorie je tedy třeba kombinovat historický, ekonomický a politologický přístup, tak jak jej uplatňují Széleányi a jeho spoluautoři (Eyal, Széleányi & Townsley 1998, Széleányi & Mihályi 2019). Széleányi (2015) při popisu specifik jednotlivých postkomunistických středoevropských zemí vysvětloval rozdíly mezi nimi podle rychlosti a způsobu privatizace a také podle oddanosti liberálním hodnotám. Takový narativ se však může rozvinout pouze na velmi obecné úrovni a vymyká se tedy kvantitativní analýze založené na datech statistických a sociologických výzkumů.

Vzdělanostní expanze

Komunistický režim si vyššího vzdělání a vzdělaných lidí nijak zvlášť necenil. Podle Marxovy teorie je hodnota zboží dána bezprostředně produktivní prací, tak jak ji představoval tradiční průmysl a materiální výroba. Vedoucí role ve společnosti prý

tudíž náleží tvůrci této hodnoty – dělnické třídě. Vzdělaní lidé, intelektuálové, profesionálové, obecně pak „bílé límečky“ nezapadali do jednoduchého třídního obrazu zahrnujícího pouze kapitalisty a dělnickou třídu. V komunistických režimech byli intelektuálové považováni za podezřelý či dokonce nepřátelský element v procesu „budování socialismu“. V bývalém Československu a pravděpodobně i v dalších zemích dnešní V4 dostalo v padesátých letech slovo „intelligence“ až urážlivý význam, neboť představovalo opak „pocitivých pracovníků“ – tj. továrních dělníků.

V souladu se svým ideologickým nastavením komunistický režim původně nepodporoval větší rozvoj vysokoškolského vzdělání a přístup k němu podmiňoval „správným třídním původem“. Oceňovány a podporovány byly přitom pouze technické obory, zatímco humanitní a společenské vědy byly podřízeny přísné ideologické kontrole. K určitým změnám došlo v šedesátých letech, kdy byla ideologie třídního boje v rámci studené války nahrazena ideologií vědeckotechnické revoluce, v níž měl „socialistický tábor“ soutěžit a nakonec zvítězit nad reakčním a zaostávajícím „kapitalistickým světem“ (Richta a kol. 1966). I přes následné posílení vysokoškolského vzdělání se však dosažení takového cíle ukázalo být čirou iluzí (Terama, Kõu & Kc 2014, Tomusk 2004).

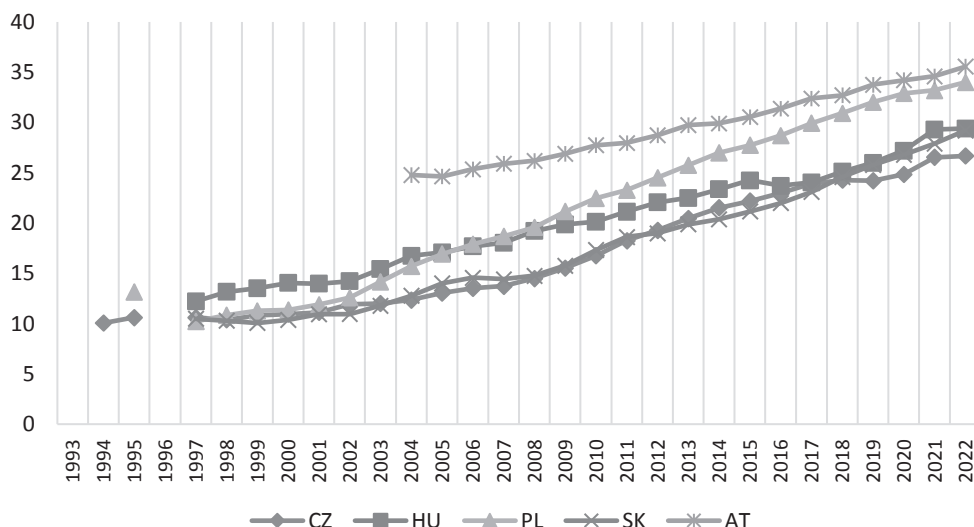
Tabulka 7.3: Ekonomicky aktivní osoby podle stupně vzdělání v roce 1993 (země V4, %)

Vzdělání	Česko			Maďarsko			Polsko			Slovensko		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
Základní	11,1	26,6	18,3	19,6	30,8	24,9	23,1	24,9	23,9	12,9	27,1	18,3
Odborné	49,7	33,2	41,9	44,9	24,1	35,2	40,4	22,8	32,5	42,2	23,6	35,2
Střední	26,6	32,5	29,4	23,0	32,4	27,4	27,4	42,0	34,0	30,3	38,2	33,3
Terciární	12,7	7,7	10,4	12,6	12,7	12,6	9,1	10,2	9,6	14,6	11,1	13,2
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SSEE (výpočet autora).

Zatímco je dostatek údajů o vzdělanostní struktuře populace a jejím vývoji v posledních desetiletích, ne vždy jsou však údaje srovnatelné. Data SSEE popisující situaci v roce 1993 ve středoevropských zemích proto využíváme jako zdroj komparativních dat o situaci na počátku transformace (Tabulka 7.3). Mezi zeměmi V4 se ukazuje určitá vzdělanostní disparita, kdy v Česku a Polsku činí podíl osob s terciárním vzděláním z ekonomicky aktivních osob pouze 10 %, zatímco v Maďarsku a na Slovensku 13 %. Tato čísla vlastně také popisují, jaká byla situace na konci komunistického režimu, protože období let 1989 až 1993 bylo příliš krátké na nějakou výraznou změnu v tomto ohledu. Podle statistik OECD činil v Rakousku v roce 1993 podíl terciárně vzdělaných osob 22 % populace.

Růst terciárního vzdělání v zemích V4 nastal na počátku devadesátých let, kdy došlo k masivní expanzi veřejných vysokých škol, a to těch stávajících i nově založených (většinou regionálních) a také k početnímu růstu soukromých vysokých škol. Nejenže firmy a sektor služeb požadovaly kvalifikovanější pracovníky, ale lidé sami si také chtěli zvýšit vzdělání, aby získali lepší práci a výděly. Často jim ale šlo hlavně o získání titulu, který nejenže umožňoval přístup k pozicím, ale také vyjadřoval

Graf 7.3: Terciárně vzdělaná populace ve věku 25–64 let v letech 1993–2022 (země V4 a AT, %)

symbolický status – honosení se tituly je ostatně ve střední Evropě typické. Za pouhé dvě dekády, mezi lety 1997 a 2019, se podíl terciárně vzdělaných ekonomicky aktivních osob více než zdvojnásobil v Česku, Maďarsku a na Slovensku, přičemž v Polsku se dokonce ztrojnásobil. Protože se však stejné číslo v Rakousku za stejné období také téměř zdvojnásobilo, rozdíl mezi zeměmi V4 a Rakouskem se snížil jen mírně (Graf 7.3).

Růst počtu vzdělaných lidí v zemích V4, na rozdíl od západních zemí, měl některá specifika. Dobbins a Kwiek (2017, s. 520) je shrnuli takto: „Expanze ve střední a východní Evropě probíhala převážně ve specifických studijních oborech, jako jsou sociální vědy, ekonomie a právo. Tyto obory byly obzvláště oblíbené, protože byly levné na výuku a nevyžadovaly žádnou další infrastrukturu ani investice. V období expanze byly diplomy důležitější než vlastní obsah studia. Obliba měkkých oborů často souvisela s jejich absencí za komunismu. Akademici z veřejných institucí v měkkých oborech kombinovali stálý plat za výuku ve svých mateřských institucích se zakládáním, řízením a výukou v institucích soukromého sektoru“.

Irena Kogan(ová) (2012, s. 702) v úvodu tematického čísla *European Sociological Review* věnovaného vzdělání psala o rostoucí diferenciaci a marketingu vysokoškolských drah, přičemž poukázala na jejich jedinečnost v zemích střední a východní Evropy: „Poté, co padly formální překážky výběru vzdělání, mnoho mladých mužů a zejména mladých žen stále více volilo vyšší vzdělání. K rozšíření a diverzifikaci tradičního vysokoškolského terciárního vzdělání došlo v zemích střední a východní Evropy reorganizací dlouhých diplomových programů do sledu bakalářských a magisterských cyklů, zavedením univerzitních míst placených ze školného, ustavením soukromých poskytovatelů, dalším rozšiřováním částečných aranžmá a distančního vzdělání a posuny v poptávce po specifických studijních oborech“.

Sektor služeb

Za komunistického režimu se ekonomiky orientovaly zejména na výrobu hmotných statků. V tomto období – především však v padesátých letech – došlo k absolutní preferenci hornictví, hutnictví, těžkého strojírenství a všeho, co podporovalo zbrojní průmysl. Výroba spotřebního zboží byla záměrně zanedbávána, což mělo za následek jeho trvalý nedostatek. Totéž platilo pro sektor služeb jako celek: soukromé služby byly z velké části (v Maďarsku a v Polsku) nebo dokonce zcela (v Československu) potlačeny a rozvoj veřejných služeb byl omezen. Tak to ostatně odpovídalo Marxovu pojetí produktivní a neproduktivní práce. Jak uvedl Ian Gough: „Marx považoval za produktivní práci téměř výhradně jen tu, která produkovala nezbytné zboží a výrobní prostředky“ (Gough 1972, s. 66).

Upřednostňováním materiální výroby, nízkou produktivitou práce a následným nedostatkem pracovních sil byl nutně omezen rozvoj terciárního sektoru. Navíc snížení pozice a prestiže pracovníků státní správy a veřejných služeb bylo přímým cílem. Například v bývalém Československu byla již v prvním roce komunistické nadvlády (1948) vyhlášena akce „77 000 do výroby“, která umožnila vyhazování „nepohodlných“ úředníků. V letech 1948 až 1953 došlo také k radikální restrukturalizaci mezd, takže zatímco mzdy ve zpracovatelském průmyslu vzrostly o 15 a ve stavebnictví o 13 procentních bodů, v obchodním sektoru klesly o 13, ve zdravotnictví a sociálních službách o 29 a v bankovníctví a pojišťovnictví o 30 procentních bodů (Večerník 1991). Počty zaměstnanců a relativní mzdy v terciárním sektoru se pak mírně zlepšovaly až od šedesátých let.

Konec komunistického hospodářství po roce 1990 přinesl nevyhnutelně zlom i v sektoru služeb, kde se objevily nové možnosti a pobídky pro soukromé podniky. Konzistentní zdroj srovnávacích informací o dlouhodobém vývoji terciárního sektoru od roku 1990 do současnosti však neexistuje. Proto jsme tyto informace sestavili z různých zdrojů, které nejsou striktně srovnatelné. Tam, kde je to možné, rozlišujeme služby materiální (doprava a spoje, hotely a restaurace) a nemateriální (školství, věda, zdravotnictví a sociální služby, finanční služby, veřejná správa).

Tabulka 7.4: Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 1988 a 1993 (země V4, %)

Sektor	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko	
	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993
Primární	15,0	11,4	16,9	12,7	23,0	20,8	16,2	14,1
Sekundární	45,6	42,0	40,5	35,0	28,1	25,5	45,2	41,1
Terciární – materiální	15,9	18,2	18,7	21,1	19,5	21,9	15,6	17,2
Terciární – nemateriální	23,5	28,4	23,8	31,0	29,4	31,8	23,0	27,6
<i>Terciární – celkem</i>	<i>39,4</i>	<i>46,6</i>	<i>42,5</i>	<i>52,1</i>	<i>48,9</i>	<i>53,7</i>	<i>38,6</i>	<i>44,8</i>
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: SSEE (výpočet autora).

Sektory:

Primární: Zemědělství, lesnictví a rybolov.

Sekundární: Těžba a dobývání, Zpracovatelský průmysl, Dodávka elektřiny, plynu, páry a klimatizovaného vzduchu; Zásobování vodou; činnosti související s odpadními vodami, odpady a sanacemi, Stavebnictví.

Terciární – materiální: Velkoobchod a maloobchod; Opravy motorových vozidel a motocyklů, Doprava a skladování, Ubytování a stravování.

Terciární – nemateriální: Informace a komunikace, Peněžnictví a pojištnictví, Činnosti v oblasti nemovitostí, Odborné, vědecké a technické činnosti, Administrativní a podpůrné činnosti, Veřejná správa a obrana; povinné sociální zabezpečení, Vzdělávání, Zdravotní a sociální péče, Umění, zábava a rekreace, Ostatní činnosti.

Tabulka 7.5: Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 1992–1994 a 1999–2000 (země V4, %)

Kód NACE	Česko			Maďarsko			Polsko			Slovensko		
	1993	1999	Index	1992	2000	Index	1994	2000	Index	1994	2000	Index
G-K	27,4	32,0	117	28,2	33,1	117	21,9	28,1	128	25,2	29,5	117
G	10,5	13,4	128	11,8	14,1	119	11,6	14,1	122	9,7	12,4	128
H	3,1	3,3	106	2,8	3,5	125	1,1	1,7	155	2,6	3,1	119
I	8,0	7,8	98	8,5	8,1	95	5,4	6,1	113	7,7	8,0	104
J	1,4	2,1	150	1,7	2,2	129	2,1	2,6	124	1,2	1,8	150
K	4,5	5,4	120	3,4	5,3	156	1,7	3,7	218	4,0	4,3	108
L-O	22,0	22,7	103	25,4	26,6	105	22,0	22,2	101	24,8	26,4	106
L	6,3	7,1	113	7,2	7,8	108	4,6	5,3	115	6,0	7,5	125
M	6,5	6,0	92	7,6	8,3	109	6,8	7,0	103	8,5	7,7	91
N	5,8	5,8	100	5,8	6,3	109	6,4	6,5	102	6,7	7,0	104
O	3,3	3,7	112	4,8	4,3	90	4,2	3,5	83	3,7	4,1	111
G-O	49,4	54,6	111	53,6	59,7	111	43,9	50,3	115	50,0	55,9	112

Zdroj: Vidovic 2002 (upraveno autorem).

Odvětví: G- Velkoobchod a maloobchod, H – Ubytování a stravování, I – Doprava, skladování, telekomunikace, J – Finanční zprostředkování, K- Reality, pronájem a obchodní činnosti, L – Veřejná správa a obrana, veřejné sociální zabezpečení, M – Vzdělávání, N – Zdravotní a sociální péče, O – Ostatní komunitní a osobní služby.

Tabulka 7.6: Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 2005 a 2018 (země V4 a AT, %)

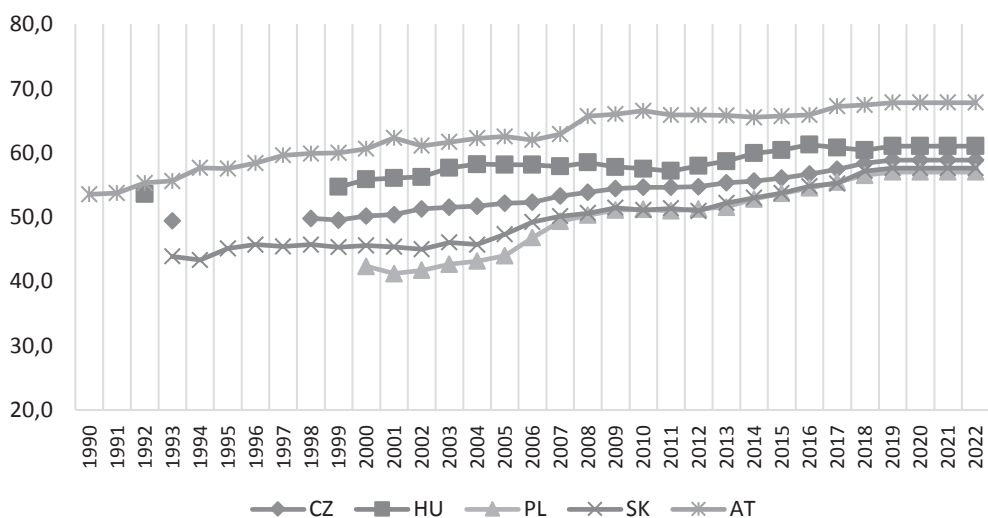
Sektor	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko		Rakousko	
	2005	2018	2005	2018	2005	2018	2005	2018	2005	2018
Primární	4,7	2,4	5,3	4,5	17,0	1,9	3,5	2,4	7,1	0,8
Sekundární	40,6	39,4	34,2	31,1	29,8	35,0	35,2	37,5	35,8	36,2
Terciární – materiální	21,5	20,3	24,4	19,4	20,7	22,4	20,3	24,1	17,1	20,0
Terciární – nemateriální	33,2	37,9	36,1	45,0	32,5	40,7	41,1	36,1	40,0	43,1
<i>Terciární – celkem</i>	<i>54,7</i>	<i>58,2</i>	<i>60,5</i>	<i>64,4</i>	<i>53,2</i>	<i>63,1</i>	<i>61,4</i>	<i>60,2</i>	<i>57,1</i>	<i>63,1</i>
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: EU-SILC 2005 a 2018 (výpočet autora).

Pro definici sektorů viz tabulku 7.4.

Prvním zdrojem informací je výzkum SSEE, který poskytuje údaje o změnách mezi lety 1988 a 1993 (Tabulka 7.4). Vidíme, že největší změnou byl posun směrem k nemateriálním službám, především na úkor zpracovatelského průmyslu, ale také zemědělství. Tato změna je markantní zejména v Maďarsku, kde došlo k největší redukci primárního a sekundárního sektoru. Naopak k nejmenší změně ve složení ekonomicky aktivního obyvatelstva podle sektorů došlo v Polsku. Podíl terciárního sektoru jako celku zůstal přitom v Maďarsku a Polsku mnohem větší než v Česku a na Slovensku.

Dále používáme výpočty Hermine Vidovic(ové), založené na unikátní databázi, kterou shromažďuje *Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche (WIIW)*, k představení měnícího se podílu sektoru služeb v průběhu devadesátých let (Tabulka 7.5). Autorka rozdělila terciární sektor na služby tržní a komunitní (netržní). Zatímco podíl terciárního sektoru jako celku zůstal v Česku a na Slovensku stejný, v roce 2000 bylo v Česku více tržních služeb ve srovnání s větším podílem komunitních služeb na Slovensku. Nakonec jsme zmíněné podíly propočítali na základě dat šetření EU-SILC, pro srovnání s Rakouskem (Tabulka 7.6). V zásadě platí, že zatímco se podíl terciárního sektoru na zaměstnanosti ve všech sledovaných zemích zvýšil, rozdíly mezi zeměmi zůstaly zachovány.

Graf 7.4: Zaměstnanost v terciárním sektoru 1990–2019 (země V4 a AT, % pracovních sil)

Databáze OECD pokrývá nejdelší časové období příslušných údajů, avšak pouze pro terciární sektor jako celek. Jeho podíl se v průběhu devadesátých let pozvolna zvyšoval, přičemž v zemích V4 mírně konvergoval (Graf 7.4). Do roku 2000 tento podíl přesáhl polovinu ekonomicky aktivního obyvatelstva v Česku a do roku 2008 také v Polsku a na Slovensku. V Maďarsku bylo přitom této úrovně dosaženo již na počátku devadesátých let. Příslušné podíly v zemích V4 rostou a sblížují se (naposledy mezi 57 % a 61 %), přitom však distance od Rakouska zůstává významná (68 %). Ve skutečnosti má Rakousko v tomto ohledu stále náskok 7 procentních bodů před

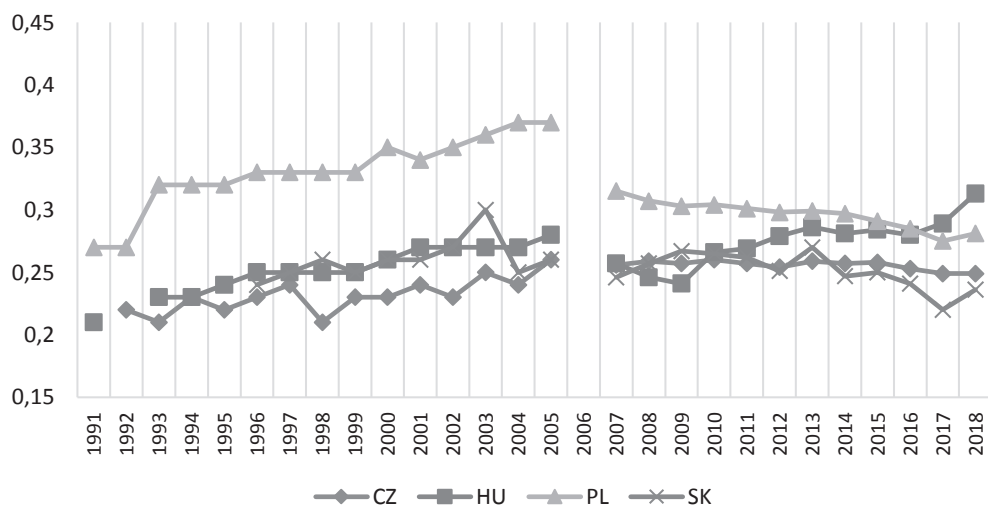
Maďarskem, které je nejvíce terciárně orientovanou zemí ze skupiny V4. Uvedený rozdíl se oproti roku 1993, kdy činil 10 procentních bodů, snížil.

Felix Eschenbach a Bernard Hoekman (2006, s. 2) shrnuli vývoj sektoru služeb za komunistické vlády takto: „Odvětví služeb byla v rámci centrálního plánování obecně opomíjena. Marxistické myšlení zdůrazňovalo důležitost hmotných (materiálních) vstupů jako determinant ekonomického rozvoje a klasifikovalo zaměstnanost v sektoru služeb jako neproduktivní. Nedostatek produkčních služeb se odrážel v dopravních problémech, frontách a nízké kvalitě telekomunikací, v absenci efektivního finančního sektoru a mnohem nižší zaměstnanosti ve službách v porovnání se zeměmi OECD [...] Mnoho služeb, které jsou kritické pro fungování tržní ekonomiky prostě neexistovalo.“ (Eschenbach & Hoekman 2006, s. 2).

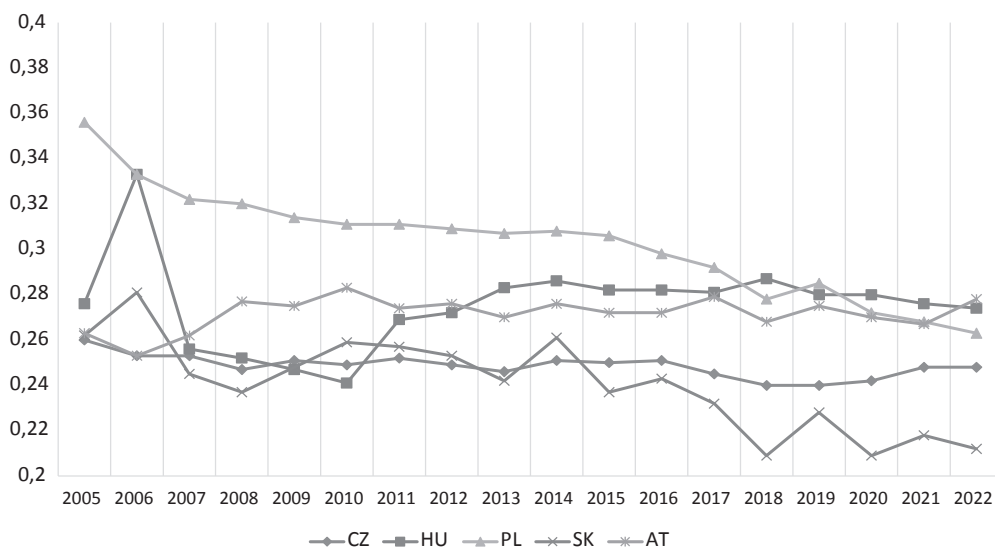
Ana M. Fernandes(ová) (2009) zkoumala strukturu a výkonnost sektoru služeb v zemích východní Evropy a střední Asie na základě makroekonomických dat. Zjistila, že mezi lety 1997 a 2004 vykazovaly služby v těchto zemích rostoucí podíl na celkové přidané hodnotě a zaměstnanosti, a to v průměru 46 % celkové přidané hodnoty a 31 % celkové zaměstnanosti. Uvedená procenta nejsou tedy podle autorky příliš vzdálená od čísel v zemích EU-15, což považuje za pozoruhodnou skutečnost vzhledem k nedostatečné úrovni sektoru služeb na počátku transformace s ohledem na prioritu průmyslového a zemědělského sektoru v období komunismu.

Příjmová nerovnost

Každý z výše popsaných procesů napomohl přetvořit sociální strukturu v zemích V4 do nové podoby, včetně distribuce příjmů a sociální nerovnosti. Příjmové rozdíly se totiž zvyšují jak spolu s expanzí soukromého podnikatelského sektoru, tak s rostoucím podílem lidí s vyšším vzděláním, a tak i s rostoucí velikostí terciárního sektoru a jeho vyšších segmentů. Zde se zaměříme na výsledné příjmové disparity, kde jsou srovnávací

Graf 7.5a: Nerovnost ekvivalentního disponibilního příjmu domácností 1993–2018 (země V4 a AT, Giniho koeficient)

Graf 7.5b: Nerovnost ekvivalentního disponibilního příjmu domácností 2005–2022 (země V4 a AT, Giniho koeficient)

data dostupnější než data o jiných oblastech sociální nerovnosti. Přes hojnost dat je rekonstrukce dlouhodobých trendů od roku 1990 za země V4 obtížným úkolem, protože většina studií a datových zdrojů pokrývá pouze krátkodobé změny. Ještě těžší je pak propojit změny v příjmové nerovnosti s výše uvedenými třemi procesy.

Navzdory očekávanému prohlubování rozdílů byl nárůst celkové příjmové nerovnosti v zemích V4 od počátku devadesátých let spíše pozvolný a mírný, a také mnohem menší než ve východoevropských zemích. Údaje se mírně liší v závislosti na databázi a použité metodě ekvivalizace příjmů podle velikosti a složení domácnosti. Dlouhodobé trendy musíme konstruovat z různých zdrojů. V grafu 7.5a používáme nejprve databázi UNICEFu pro transitivity země (založenou na datech hlášených národními statistickými úřady, dostupné do roku 2005) a poté databázi OECD (která začíná přibližně ve stejnou dobu, kdy končí data UNICEFu). Příjmová nerovnost roste do poloviny roku 2005 a poté se v zemích V4 snižuje, s výjimkou Maďarska. Za Rakousko se taková dlouhodobá srovnávací data nedaří najít, avšak databáze OECD poskytuje údaje za každý druhý rok od roku 2012, podle nichž tato země vykazuje Giniho koeficienty stabilně okolo 0,33, tedy vyšší než v zemích V4. V dalším grafu 7.5b pak využíváme dat EU-SILC, která jsou konzistentnější, avšak zachycují pouze období od roku 2005, takže trendy vycházejí již jako pozvolnější: v Polsku a na Slovensku klesající, v Maďarsku mírně (do roku 2018) stoupající, zatímco v Česku a v Rakousku vcelku stabilní.

Ohledně *vlivu soukromého podnikání na příjmové rozdíly* empirické analýzy zcela chybí. Přes vysokou kvalitu datových souborů EU-SILC čelíme problému, jak propojit výdělky zaměstnanců a příjmy osob samostatně výdělečně činných. Oba zdroje příjmů jsou popsány odlišnými proměnnými, podle znění českého dotazníku konkrétně takto: 1. „hrubý, resp. čistý peněžní příjem ze zaměstnání“ a 2. „zisk/ztráta z podnikání (tj. rozdíl mezi příjmy a výdaji)“. O jejich propojení se pokusil autor této studie (Večerník 2011) na datovém souboru EU-SILC 2007 (Tabulka 7.7). Aby se předešlo největším problémům, byli vynecháni pracovníci v zemědělství a dále osoby

Tabulka 7.7: Ekonomicky aktivní osoby (mimo zemědělství) podle zdroje a výše výdělků v roce 2008 (země V4 a AT, %)

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko
Procento osob samostatně výdělečně činných, které vykazují pouze ztrátu nebo nulové příjmy:					
	1,4	10,8	23,4	10,4	4,0
Ekonomicky aktivní osoby (%) s kladným příjmem:					
Pouze závislé zaměstnání	83,2	85,7	87,5	90,1	86,9
Samostatná činnost	14,4	9,6	7,4	8,6	8,1
Oba druhy	2,4	4,8	5,1	1,2	5,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ekonomicky aktivní osoby s kladným příjmem v % průměrného příjmu:					
Zaměstnavatelé	187,6	102,8	128,7	128,9	137,2
Vlastní účet	106,9	83,1	83,2	105,5	80,7
OSVČ celkem	126,1	89,7	100,3	111,2	103,8
Zaměstnanci	95,4	101,3	100,0	98,8	99,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: EU-SILC 2008 (výpočet autora, upraveno podle Večerník 2011).

uvádějící pouze ztráty nebo nulové příjmy z podnikatelské činnosti. Tato kategorie tvořila téměř pětinu všech samostatně výdělečně činných v Polsku a desetinu v Maďarsku a na Slovensku, zatímco v Česku a Rakousku byla mnohem menší.

V každém případě je třeba výsledky v tabulce 7.7 brát pouze jako hrubou aproximaci. Údaje o zdroji příjmů (ať jde o závislou nebo nezávislou činnost) odpovídají podílům OSVČ v jednotlivých zemích a obsahují doplňující informace o kombinovaných příjmech z obou zdrojů. Podíl osob s oběma druhy příjmů činí 5 % ekonomicky aktivních osob (z těch, kteří vykazují kladný příjem) v Maďarsku, Polsku a Rakousku, přičemž v Česku a na Slovensku je tento podíl menší. Můžeme předpokládat, že příjmy ze samostatné činnosti jako vedlejšího zaměstnání jsou ještě více podhodnoceny než příjmy ze samostatné výdělečné činnosti jako hlavního zaměstnání. S výjimkou Česka nacházíme v ostatních sledovaných zemích velké procento lidí, kteří z vedlejší samostatné činnosti deklarují pouze ztráty nebo nulové příjmy.

Příjmová úroveň OSVČ se značně liší mezi zeměmi V4 i v jejich rámci. Pokud jde o zaměstnavatele, ti vykazují téměř dvojnásobný průměrný příjem v Česku než OSVČ bez zaměstnanců. OSVČ deklarují nadprůměrné příjmy vůči zaměstnancům v Česku a na Slovensku, ale podprůměrné v jiných zemích. Celkové rozdíly ve výdělcích jsou v Rakousku podstatně větší než v zemích V4 a mezi zeměmi V4 jsou větší v Polsku než v ostatních třech zemích. Rozdíly v příjmech mezi OSVČ jsou přirozeně mnohem větší než mezi zaměstnanci, ale opět existují obrovské rozdíly mezi zeměmi i uvnitř zemí, přičemž rozdíly v Rakousku a Česku jsou mnohem větší než v ostatních středoevropských zemích (Večerník 2011).

Jiným způsobem, jak prozkoumat příjmové rozdíly mezi zaměstnanci a osobami samostatně výdělečně činnými, je použít místo osobního výdělku disponibilní příjem domácnosti v přepočtu podle velikostí a složení domácnosti, podle metodiky

Eurostatu. Z našich výpočtů na datech EU-SILC 2018 vychází situace samostatných se zaměstnanci jako nejlepší v Česku, kde OSVČ deklarují 1,3krát vyšší příjem než zaměstnanci, za ním pak následuje Maďarsko (1,2krát vyšší) a Rakousko (1,1krát vyšší). V Polsku a na Slovensku jsou OSVČ zhruba na stejné úrovni jako zaměstnanci. U osob samostatně výdělečně činných je jejich deklarovaný příjem domácnosti vyšší než příjem zaměstnanců pouze v Česku a Maďarsku, v ostatních zemích je pod úrovní zaměstnanců (na úrovni 0,9 na Slovensku a v Rakousku, 0,8 v Polsku).

Pokud jde o *vliv vzdělání na rozdíly v příjmech*, existuje k tomu sice hojnost literatury, ale srovnávací informace napříč časem a podle zemí jsou vzácné. Situaci v Česku je věnována řada národních studií (Filer, Jurajda a Plánovský 1999, Munich, Svejnar & Terrell 2005, Večerník 1995, Večerník 2001). Například „mzdová prémie“ (ve smyslu vyšších příjmů) v Česku narostla u mužů s terciárním vzděláním oproti mužům se základním vzděláním z 35 % v roce 1988 na 73 % v roce 1996 a poté zůstala stabilní; u žen se příslušné číslo ve stejném období zvýšilo z 47 % na 74 % (Večerník 2013). K podstatnému nárůstu došlo také v Maďarsku a Polsku (viz např. Kertesi & Köllő 1999, Rutkowski 2001).

Tabulka 7.8: Mzdová návratnost středoškolského a vysokoškolského vzdělání v letech 1993, 2005 a 2018 u zaměstnanců ve věku 25–64 (země V4 a AT, nestandardizované regresní koeficienty)

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko
<i>Sekundární</i>					
1993	0,21	0,26	0,29	0,19	.
2005–06	0,32	0,26	0,33	0,24	0,30
2017–18	0,28	0,32	0,15	0,22	0,25
Růst 2005–06/1992	0,11	0,00	0,04	0,05	.
Růst 2017–18/2005–6	–0,04	0,06	–0,18	–0,02	–0,05
<i>Terciární</i>					
1993	0,43	0,54	0,56	0,37	0,68/0,63*
2005–06	0,80	0,93	0,85	0,57	0,64
2017–18	0,70	0,75	0,58	0,49	0,62
Růst 2005–06/1992	0,37	0,39	0,29	0,20	.
Růst 2017–18/2005–6	–0,10	–0,18	–0,27	–0,08	–0,02

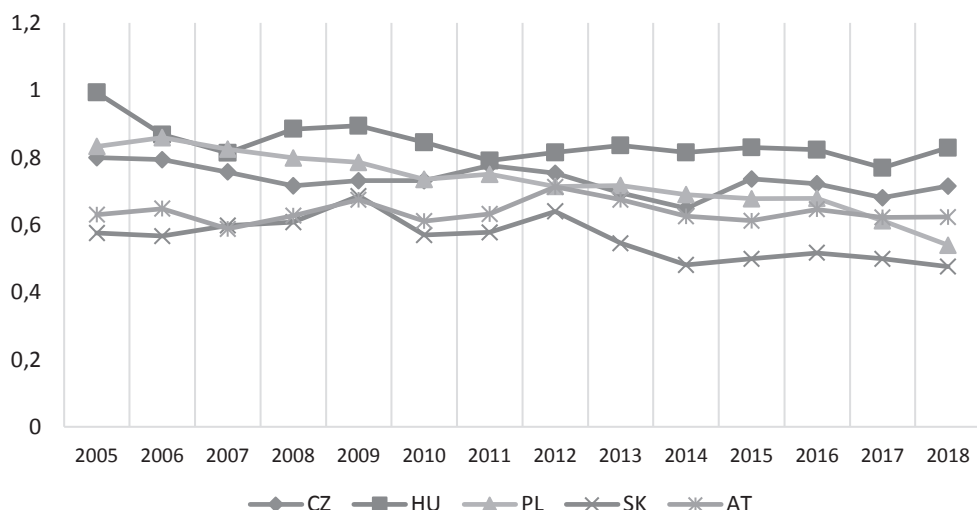
Zdroj: SSEE (1993) a EU-SILC od roku 2005 (výpočet autora).

Regresní koeficienty jsou kontrolovány pro pohlaví a 10ti leté věkové kategorie. Všechny jsou významné na nejvyšší hladině statistické významnosti. Referenční kategorie vzdělání = základní.

* Pouze orientační hodnota založená na informacích uvedených ve studii Steiner, Schuster a Vogtenhuber (2007). Vztahuje se k roku 1999 a je oddělena pro muže a ženy. Údaj za sekundární vzdělání nelze jednoduše srovnávat, protože se v jednotlivých zemích vztahuje na různé druhy škol.

Nemáme žádný mezinárodní zdroj dat, který by nám umožnil porovnat návratnost vzdělání ve výdělcích před rokem 1989 a na počátku transformace v zemích V4. První dostupnou srovnávací informací je výzkum SSEE, který uvádí výdělky z hlavního zaměstnání ekonomicky aktivních osob za rok 1993. Další zdroj srovnávacích dat, kterým je první šetření EU-SILC z let 2005–2006, sleduje situaci až po

více než deseti letech (Tabulka 7.8). To je ovšem dost pozdě, protože k největšímu růstu návratnosti vzdělání ve výdělku došlo právě během devadesátých let, jak naznačují výše citované národní studie. Během tohoto období se mzdová prémie za sekundární vzdělání zvýšila ve všech zemích kromě Maďarska. Mzdová prémie za terciární vzdělání vzrostla ve všech sledovaných zemích, nejvíce pak v Česku a Maďarsku.

Graf 7.6: Návratnost terciárního vzdělání v letech 2005–2018 u zaměstnanců 25–64 (země V4 a AT, nestandardizované koeficienty z OLS regrese)

Díky dostupnosti šetření EU-SILC lze vypočítat konzistentní srovnání návratnosti vzdělání ve výdělku osob za období od roku 2005 v zemích V4. Graf 7.6 ukazuje jednoduché výsledky OLS regresní analýzy výdělků vysokoškolsky vzdělaných zaměstnanců v zemích V4 a Rakousku. Na první pohled pozorujeme celkovou stabilitu návratnosti vzdělání ve výdělku. Podrobnější pohled na trend však ukazuje, že tyto výnosy zůstávají zcela stabilní v Rakousku, mírně klesají v Česku, o něco rychleji klesají v Maďarsku a na Slovensku a výrazně pak klesají v Polsku. Jasněji to demonstruje výše uvedená tabulka 7.8, kde je vývoj mezi roky 2005 a 2018 vyjádřen souhrnnými indexy růstu.

Kladou se dvě vzájemně propojené otázky týkající se trendů v návratnosti vzdělání v západní a východní Evropě: první se týká transformace vzdělání z absolutního statku ve statek poziční a druhá se týká nesouladu nabídky a poptávky vzdělání, a tudíž možné převzdělanosti. Vzdělání se mění z absolutního (vnitřního, produktivě přispívajícího) statku v poziční (vnější, související s jeho vzácností či nadbytkem), když jeho prevalence v populaci převyšuje potřeby ekonomiky a společnosti (viz např. Shorrocks, Shavit & Park 2016). Jasný rozdíl mezi těmito dvěma významy vzdělání samozřejmě neexistuje. Zjednodušeně řečeno, klesající výnosy vzdělání pro výdělky by mohly naznačovat, že zejména vysokoškolské vzdělání se stále více mění v poziční statek. K těmto otázkám existuje množství literatury, avšak jen za jednotlivé země, kdy použité metody neumožňují striktní srovnání.

Například Mysíková a Večerník (2019), na rozdíl od výše zmíněného klesajícího trendu mzdové návratnosti vzdělání v zemích V4, zjistili takový trend pouze v západních zemích, zatímco v tranzitivních zemích se jim situace jevila jako stabilní. Jestliže Fersterer a Winter-Ebmer (2003) zjistili v Rakousku v letech 1981–1997 klesající trend návratnosti vzdělání, pak Steiner, Schuster a Vogtenhuber (2007) zachytili pro roky 1999–2005 trend mírně rostoucí. Srovnávací analýzy Východu a Západu se však shodují v tom, že relativní výnosy ze vzdělání jsou podstatně vyšší na Východě. Upozorníme také, že když Perugini a Pompei (2015) porovnali návratnost vzdělání v letech 2007 a 2011 pro dvě skupiny zemí (10 zemí střední a východní Evropy a 12 západních zemí), zjistili vyšší návratnost na Východě.

Klesající návratnost vzdělání ve výdělcích signalizuje převzdělanost či převis vystudovaných. Tuto teorii poprvé formuloval Richard Freeman (1976) pro USA. Ohledně zemí V4 McGuinness, Bergin a Whelan (2017) odhadli – na základě dat evropského Labour Force Survey – procento převzdělanosti na 8 % v Česku a na Slovensku, 11 % v Polsku a 13 % v Maďarsku. Tato čísla byla přitom mnohem vyšší v západoevropských zemích: například v Rakousku činila převzdělanost nejméně 19 %. Pokud jde o dopad převzdělanosti na výdělek, najdeme pouze souhrnné analýzy. Na základě údajů z roku 2013 za 24 vyspělých zemí pocházejících z „Programu pro mezinárodní hodnocení kompetencí dospělých“ (PIAAC), Levels, van der Velden a Allen (2014, s. 977) shrnuli, že „[...] mzdové dopady převzdělanosti činí téměř polovinu mzdových dopadů požadovaného vzdělání“.

Co se týče *vlivu ekonomických sektorů na příjmovou nerovnost*, není k dispozici dostatek literatury a data jsou problematická. Obvykle nacházíme pouze údaje o výdělcích zaměstnanců, což pro popis sektorových vlivů na úroveň příjmů a nerovnosti nestačí. Důvod je ten, že osoby samostatně výdělečně činné jsou rovněž důležité, přičemž jejich podíly se liší v důsledku odvětvových specifíků, jako je velká přítomnost rodinných farem v zemědělství a tradičních firem v materiálních službách. Totéž platí pro nemateriální služby, což je odvětví, které se rozrostlo spolu s nárůstem digitální ekonomiky a rostoucí potřebou osobních služeb pro seniory a zdravotně postižené. Odvětvová specifika a z toho vyplývající nerovnoměrný podíl osob samostatně výdělečně činných velmi ztěžují výpočet srovnatelné míry výdělků.

Nemáme k dispozici srovnávací data o odvětvových rozdílech ve výdělcích v zemích V4 za komunistickou éru a období počátku transformace. Národní data můžeme čerpat pouze z tabulek publikovaných statistickými úřady, které k tomu používají různé kategorizace. Například u nás dostupné statistické tabulky ČSÚ ukazují následující vývoj mezd zaměstnanců v letech 1990 až 1993: pokles mezd v zemědělství ze 110 % na 88 % průměrné mzdy, pouze drobné relativní změny ve zpracovatelském průmyslu, stavebnictví, a materiálních službách a podstatný nárůst výdělků v nehmotných službách z 92 % na 102 %. Nejmarkantnější změnou bylo zvýšení mezd ve finančních službách z 102 % na 178 % průměru (Statistická ročenka České republiky 1994).

Naším prvním srovnávacím zdrojem údajů o příjmech po roce 1989 je výzkum SSEE, který uvádí příjmy dotázaných osob v lednu 1993. Dalším zdrojem, který můžeme použít, jsou výzkumy EU-SILC, které však začínají až rokem 2005, tedy po dlouhém čase. V obou případech jsou příjmy sdělovány dotázanými. Regresní koeficienty v tabulce 7.9 vyjadřují relativní hodnoty výdělků v materiálních a nemateriálních službách v porovnání se sekundárním sektorem. Výdělků v materiálních službách byly a zůstávají na přibližně stejné relativní úrovni jako v sekundárním sektoru. Naproti tomu příjmy v nemateriálních službách zaznamenaly v letech 1993 až 2005 v zemích

Tabulka 7.9: Mzdová návratnost zaměstnání v terciárním sektoru v letech 1993, 2005 a 2018 u zaměstnanců ve věku 25–64 let (země V4 a AT, nestandardizované regresní koeficienty)

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko
<i>Terciární – materiální</i>					
1993	–0,01	0,05	–0,02	–0,02	
2005	0,05	–0,06	–0,02	–0,08	–0,05
2017	–0,03	0,02	–0,06	–0,01	–0,20
Rozdíl 2005/1993	0,06	–0,10	0,00	–0,06	
Rozdíl 2018/2005	–0,08	0,08	–0,05	0,07	–0,14
<i>Terciární – nemateriální</i>					
1993	–0,05	0,04	0,01	0,06	
2005	0,25	0,26	0,22	0,07	0,17
2017	0,17	0,03	0,15	0,11	0,16
Rozdíl 2005/1993	0,30	0,22	0,21	0,01	0,17
Rozdíl 2018/2005	–0,07	–0,23	–0,07	0,05	–0,01

Zdroj: SSEE (1993) a EU-SILC od roku 2005 (výpočet autora).

Regresní koeficienty jsou kontrolovány pro pohlaví a 10ti leté věkové kategorie. Všechny jsou významné na nejvyšší hladině statistické významnosti. Referenční kategorie = sekundární sektor.

Tabulka 7.10: Výdělky podle statistické klasifikace ekonomické činnosti v roce 2014 (země V4 a AT, %)

Odvětví	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko
Velkoobchod a maloobchod	96,8	91,9	90,9	94,8	85,6
Ubytování a stravování	59,5	73,0	66,5	66,6	61,9
Informace a komunikace	182,2	162,3	169,1	180,8	136,2
Finanční a pojišťovací činnosti	168,0	170,3	155,7	159,1	142,1
Realitní činnosti	91,5	86,9	104,8	97,6	109,8
Profesionální, vědecké a technické činnosti	144,3	145,9	146,2	139,6	125,9
Administrativní a podpůrné servisní činnosti	65,6	81,3	72,0	71,0	77,5
Vzdělávání	95,5	101,4	98,6	89,4	108,2
Činnosti ve zdravotnictví a sociální péči	97,8	82,1	89,6	102,9	96,4
Průměr	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Eurostat, tabulka won_ses14_20. Původním zdrojem je šetření SES, klasifikace NACE Rev. 2.

Poznámka: Do šetření SES jsou zahrnuti pouze zaměstnanci ve firmách a společnostech s 10 a více zaměstnanci.

V4 velký nárůst, poté však došlo k poklesu. V současné době jsou čísla v Česku a Polsku na stejné relativní úrovni jako v Rakousku, zatímco v Maďarsku a na Slovensku jsou čísla nižší.

S využitím šetření EU-SILC a zejména pak evropského šetření struktury výdělků (Structure of Earnings Survey, SES), které Eurostat provádí každé čtyři roky na velkých výzkumných souborech pracovních sil, Eurofound vypočítal Theilovy indexy pro sektorovou mzdovou nerovnost ve vybraných evropských zemích. Země V4 vykazují podstatně větší mezisektorové rozdíly, než jaké nalézáme v západoevropských zemích: souhrnný Theilův index pro Česko a Slovensko činí 0,20, pro Maďarsko 0,28 a pro Polsko 0,23, zatímco např. pro Francii a Nizozemsko je to 0,15 a pro Švédsko a Finsko 0,08 (Eurofound 2015, s. 53).

Data Eurostatu z roku 2014 opřena o šetření SES odhalují některá specifika zemí V4 ve srovnání s Rakouskem (tabulka 7.10). V zemích V4 nacházíme mnohem vyšší relativní čísla v následujících odvětvích: informace a komunikace, finance a pojišťovnictví, odborné, vědecké a technické činnosti. Celkově jde o aktivity, které se za komunistického režimu nerozvíjely nebo téměř neexistovaly. Na druhou stranu zaměstnání ve školství je nedostatečně honorované. Relaci výdělků v bankovníctví k výdělkům ve školství můžeme považovat za nejsilnější ukazatel rozdílů v odvětvové mzdové diferenciaci mezi zeměmi V4 a Rakouskem: výdělky ve školství dosahují pouze 56 % výdělků v bankovníctví v Česku a na Slovensku, 60 % v Maďarsku a 63 % v Polsku, přičemž odpovídající číslo pro Rakousko je 76 %.

Majetková nerovnost

Pozornost k majetkové nerovnosti a koncentraci bohatství v posledním desetiletí narůstá a počínaje rokem 2000 jsou tato témata také předmětem srovnávacích výzkumů. Jak upozorňují Skopek, Buchholz a Blossfeld (2014), ačkoliv je majetek samostatnou dimenzí sociální stratifikace, oddělenou od distribuce příjmů, jeho nerovnost byla přehlížena. Autoři porovnávali vzorce příjmové nerovnosti se vzorci majetkové nerovnosti v 18 zemích pomocí dvou zdrojů dat – výzkumu SHARE a odhadů prováděných bankou Credit Suisse. Zjistili, že úroveň majetkové nerovnosti se výrazně liší od úrovně příjmové nerovnosti v přibližně polovině analyzovaných zemí. Vysoká míra nerovnosti bohatství byla zjištěna ve Švédsku a Dánsku, které jsou přitom považovány za rovnostářské společnosti. V uvedené analýze se však neobjevil žádný konkrétní vzorec týkající se postkomunistických transformujících se zemí.

V komunistických zemích byl soukromý majetek omezen na rodinné domy, chaty a pozemky, a také – ve velmi omezeném množství – osobní úspory, obvykle v jedné státní finanční instituci. Přejít ke kapitalismu znamenal pád dosavadních omezení a obnovu soukromého vlastnictví v plném rozsahu. Ekonomická transformace přinesla: 1. tichý převod předchozích dispozičních práv do soukromého vlastnictví využitím „vnitřních informací“ (bývalí manažeři se stávají vlastníky); 2. využívání/zneužívání různých metod privatizace – např. zakládání privatizačních fondů v průběhu kupónové privatizace; 3. restituce nemovitostí vlastněných v předkomunistických dobách původním vlastníkům nebo jejich dědicům; 4. využívání právních mezer a vyhýbání se státní kontrole prostřednictvím daňových úniků, řetězových finančních transakcí a jiných podvodů.

Na rozdíl od standardní akumulace majetku v průběhu životního cyklu a mezigeneračního předávání, vytvořila legální, pololegální či nelegální privatizace téměř přes

noc nové vlastníky. Privatizace byla v jednotlivých zemích V4 organizována odlišně. Iván Szelényi (2015) shrnul situaci následovně: „Polsko začalo s neoliberální šokovou terapií, zatímco Slovensko přijalo postupnější strategii. V Česku byla ‘reprivatizována’ část majetku a z velké části se vrátil majetek zkonfiskovaný za komunismu původním vlastníkům; v Maďarsku a Polsku však takový proces neproběhl. Některé země, jako konkrétně Maďarsko, ve svých privatizačních procesech silně spoléhaly na trh a prodávaly státní majetek v relativně spravedlivých konkurenčních aukcích. Mnoho zemí používalo různé tituly k odškodnění lidí, kteří přišli o majetek za komunistického režimu, nebo ve snaze rozdělit majetek zaměstnancům. Rozsah a struktura těchto systémů se velmi lišily.“

V důsledku toho se v zemích V4 během velmi krátké doby zvedla majetková nerovnost na mnohem vyšší úroveň, než na jaké se pohybují mzdové a příjmové rozdíly. Z pohledu výzkumu sociální stratifikace se zde ocitáme ve světě gigantických finančních a majetkových pohybů, o nichž ale máme velmi nejisté informace, pokud ovšem vůbec nějaké jsou. V zásadě platí, že čím větší majetky byly ve hře, tím více byly jejich zdroje skryty, kdy příslušní aktéři se mohli vyhnout nejen statistické evidenci, ale i fiskální evidenci a kontrole. Jinými slovy, o čím větší majetek jde, tím těžší je popsat mechanismy spojující jej s těmi jejich zdroji, o nichž jsme hovořili výše jako o „hybných silách“ příjmové nerovnosti (podnikání, vzdělávání, terciarizace). Možnosti, které máme při zkoumání majetkové nerovnosti, jsou velmi omezené, v podstatě můžeme porovnávat pouze dva datové zdroje s omezenou spolehlivostí.

Tabulka 7.11a: Majetková nerovnost podle HFCS 2017 a Global Wealth Report 2019 (země V4 a AT)

	HFCS 2017				Global Wealth Report 2019				
	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko
Podíl horního 1 % podíl					36,1	23,8	26,6	13,2	23,8
Podíl horních 5 %	39,2	29,6	29,1	43,1	54,1	42,0	45,0	27,3	44,2
Podíl horních 10 %	51,3	41,3	40,6	56,4	64,0	53,8	56,2	38,4	57,3
Podíl 50–90 %	39,0	45,6	44,2	40,0	30,9	40,6	38,4	49,7	41,9
Poměr p90/p50	4,0	3,2	2,9	6,3					
Poměr p80/p20	9,1	7,7	5,5	38,6					
Giniho koeficient	0,65	0,57	0,54	0,73	0,73	0,66	0,68	0,50	0,74
Pro srovnání: Giniho koeficient příjmu 2019					0,24	0,28	0,29	0,23	0,27

Zdroje: ECB 2020, Credit Suisse 2019 (upraveno autorem).

Poznámka: Čistý majetek je vypočten jako rozdíl mezi celkovými aktivy domácností (nemovitými a finančními) a celkovými pasivy domácností. Celkové závazky zahrnují hypotéky, nehypoteční půjčky, další úvěry a debety na kreditních kartách.

Prvním je šetření o financích a spotřebě domácností *The Household Finance and Consumption Survey (HFCS)* organizované Evropskou centrální bankou ve spolupráci s národními statistickými úřady. Jeho první vlna proběhla v letech 2010–2011 zahrnovala pouze země Eurozóny. Jeho druhá vlna proběhla v letech 2013–2015 obsáhla již i některé země mimo Eurozónu a třetí vlna v roce 2017 zahrnovala již 22 zemí včetně zemí V4 kromě Česka (ECB 2020). Teprve poslední, již čtvrtá vlna s daty za rok 2021, také zahrnuje Česko, ale zase v ní není zastoupeno Slovensko (ECB 2023). Podle údajů uvedeného šetření tvoří hlavní část majetku domácností v zemích V4 reálná aktiva, zejména pak hodnota bydlení. Oproti tomu hodnota soukromých podniků představuje pouze malou část vykazovaného majetku domácností.

Druhým datovým zdrojem jsou odhady majetkové nerovnosti v nejširším možném záběru zemí světa, dostupné od roku 2010 v *Global Wealth Reports* a *Global Wealth Databooks* (dále GWR, poslední za rok 2023). Zprávy GWR zpracované týmy vedenými špičkovými ekonomy (Anthony Shorrocks, Rodrigo Lluberias, James Davies, Daniel Waldenström) financuje a zveřejňuje Credit Suisse Research Center. Sledován je majetek domácností indikovaný tržní hodnotou finančních a nefinančních aktiv (bydlení a pozemků) po očištění o dluhy a úvěry. V prvním kroku se vypočítá průměrná úroveň bohatství v každé zemi a poté se vztáhne k její dospělé populaci. V druhém kroku se vypočítá nerovnost v distribuci majetku. Vzhledem k tomu, že se oprávněně předpokládá, že data o majetku neodrážejí věrně nejvyšší finanční patra, ve třetím kroku jsou data upřesňována pomocí informací ze seznamu nejbohatších lidí publikovaného pravidelně časopisem Forbes a také podle *The Sunday Times Rich List* (UNU-WIDER 2016).

Tabulka 7.11b: Majetková nerovnost podle HFCS 2021 a Global Wealth Report 2022 (země V4 a AT)

	HFCS 2021				Global Wealth Report 2023			
	Česko	Maďarsko	Slovensko	Rakousko	Česko	Maďarsko	Polsko	Rakousko
Podíl horního 1 %					37,4	25,1	26,4	24,1
Podíl horních 5 %.	26,8	33,7	21,5	37,1	58,8	42,3	46,0	44,4
Podíl horních 10 %	39,1	46,3	32,6	51,5	68,9	53,8	58,3	57,4
Podíl 50–90 %	48,3	42,7	47,6	43,9				
Poměr p90/p50	3,0	4,0	2,5	5,5				
Poměr p80/p20	10,3	9,7	4,2	41,5				
Giniho koeficient	0,56	0,61	0,46	0,69	0,78	0,68	0,72	0,74
Pro srovnání: Giniho koeficient příjmu 2022					0,25	0,27	0,26	0,28

Zdroje: ECB 2023, Credit Suisse and UBS 2022 (upraveno autorem).

Poznámka: Pro obsah indikátorů viz Tabulka 7.11a.

Jednotky pozorování se u obou datových zdrojů liší: data HFCS jsou zjišťována za domácnosti, zatímco v případě GWR jde o dospělé osoby. Oba zdroje uvádějí podobná čísla v případě Maďarska, Slovenska a Rakouska, avšak odlišná čísla pro Polsko, kde HFCS uvádí, že 30 % bohatství je soustředěno v rukou horních 5 % osob, na rozdíl od 45 % nejbohatších domácností podle GWR (Tabulka 7.11a). Podle obou zdrojů je celková majetková nerovnost – měřená Giniho koeficientem – mnohem menší v Maďarsku, Polsku a (zejména) na Slovensku než v Rakousku. V Rakousku je majetková nerovnost podle třech vln šetření HFCS považována za vysokou a stabilní (Förster & Königs 2019). GWR odhaduje majetkovou nerovnost v Česku na zhruba stejné úrovni jako v Rakousku, ale považuje koncentraci bohatství ve všech kvantilech populace nad mediánem za mnohem vyšší, a to s nejvyšší koncentrací v horním 1 % dospělých osob.

Výsledek prvního šetření HFCS za Česko poskytující data za rok 2021 odkrývají problém vysokého odhadu majetkové nerovnosti podle expertů GWR, kteří se zřejmě „nechali svést“ počtem dolarových miliardářů zejména tam, kde nebyly k dispozici data HFCS. Podle údajů magazínu Forbes 2020 bylo takto situovaných osob v Česku osm, zatímco v Polsku šest, na Slovensku dva a v Maďarsku jeden. Česko tak bylo v tomto ukazateli zhruba na stejné úrovni jako Rakousko, kde bylo zjištěno devět dolarových miliardářů. Tím rovněž vznikl velký rozdíl mezi vysokou majetkovou nerovností odhadovanou pro Česko a extrémně nízkou nerovností odhadovanou pro Slovensko (Večerník & Mysíková 2019). Po získání prvních českých dat HFCS za rok 2021 musíme ovšem toto zjištění korigovat, neboť majetková nerovnost pro Česko vychází jako nepříliš vzdálená nerovnosti zjištěné za Slovensko, které je přitom zemí s nejnižší majetkovou nerovností. Mezi oběma zdroji tak právě ohledně Česka vzniká značná diskrepance, která zřejmě bude v dalším vydání GWR pro Česko korigována (Tabulka 7.11b).

Tabulka 7.12: Míry nerovností čistého majetku domácností v roce 2013/2014

	Maďarsko		Polsko		Slovensko	
	HFCS	HFCS+ bohatí seznam	HFCS	HFCS+ bohatí seznam	HFCS	HFCS+ bohatí seznam
Horní podíl 0,1 %.	5,4	10,8	2,9	8,3	3,3	11,1
Horní 1 % podíl	17,3	24,3	12,1	20,3	9,5	22,5
Podíl horních 5 %	35,7	42,8	29,1	37,9	23	38,3
Podíl horních 10 %	48,5	54,5	41,9	49,6	34,6	48,4
Giniho koeficient	0,64	0,68	0,59	0,64	0,49	0,60

Zdroj: Brzezinski. Salach a Wroński 2019 (upraveno autorem).

Poznámka: Ve sloupcích jsou první čísla založená na průzkumu HFCS a další jsou čísla HFCS opravená autory pomocí dat „seznamů bohatých“ (Forbes) k imputaci chybějících pozorování pro největší hodnoty bohatství v zemích střední a východní Evropy.

Ačkoli šetření HFCS ukazují, že majetková nerovnost je mnohem vyšší než příjmová, skutečný rozsah majetkové nerovnosti je v nich pravděpodobně podceněn. Ve snaze vyřešit problém nedostatečného zastoupení nejbohatších ve výzkumech domácností doplnili Brzezinski, Sałach a Wroński (2019) údaje HFCS (druhé vlny výzkumu) údaji ze seznamů bohatých osob za střední a východní Evropu uveřejňovaných časopisem Forbes (Tabulka 7.12). Jimi korigovaný Giniho koeficient je tedy navýšený, přičemž podíl majetku horního 0,1 % domácností se touto úpravou v Maďarsku zdvojnásobil, v Polsku téměř ztrojnásobil a na Slovensku téměř zečtyřnásobil. Autoři se domnívají, že rozdíly mezi zeměmi (po jimi vnesené úpravě) lze dobře vysvětlit rychlostí a rozsahem privatizačních procesů, velikostí příjmové nerovnosti a fungováním dědických a majetkových daní.

Česko se podle odhadů GWR o majetkové nerovnosti nachází pod evropským průměrem, pokud jde o podíl bohatství, který je v rukou horních 10 % dospělých, avšak je na evropském průměru, pokud jde o podíl bohatství, které drží horních 5 % a nad evropským průměrem, pokud jde o podíl horního 1 %. Měřeno Giniho koeficientem vykazuje nejvyšší majetkovou nerovnost ze zemí V4, přičemž je na úrovni Rakouska. Avšak šetření u domácností HFCS za rok 2021 přináší poněkud odlišný komparativní obraz, kdy totiž Česko podobně jako Slovensko patří k zemím s nejnižší majetkovou nerovností, což je obdobná situace jako v případě příjmové nerovnosti. Zatímco Giniho koeficient majetkové nerovnosti za Česko činí 0,56 a za Slovensko 0,46, v průměru zemí Eurozóny je to 0,69.³⁶

V době, kdy jsme měli za Česko k dispozici pouze data GWR, jsme museli konstatovat, že jde o ojedinělý případ ve smyslu nízké příjmové a vysoké majetkové nerovnosti (Večerník & Mysíková 2017). Podobně jako Slovensko a některé skandinávské naše země vykazuje nízkou příjmovou nerovnost, ale přitom byla označena jako země s vysokou majetkovou nerovností s neúměrně velkým podílem horního 1 %. Podobně to ukazují data za Norsko a Švédsko, na rozdíl od Maďarska, Polska a Rakouska, ale také Německa, Francie či jihoevropských zemí. Takové konstatování je nyní třeba korigovat s ohledem na (pozdní) zapojení Česka do šetření HFCS a publikaci nových dat. Již předtím byl zřejmé, že autoři databáze GWR významně přihlížejí k výsledkům HFCS, což bylo patrné v extrémně nízkém odhadu majetkové nerovnosti na Slovensku, který ostře kontrastoval s odhadem pro Česko, pro něž nebyla data HFCS k dispozici.

Závěrem

Prezentovali jsme trendy ve třech dimenzích sociální struktury, které odstartovaly v roce 1990 po změně režimu v zemích V4 a v období přechodu k tržní ekonomice a politické demokracii. Celkový obraz je založen na dostupných souborech výzkumných dat doplněných o výpočty z velkých statistických a sociologických šetření. Zde ovšem mohly být zobrazeny pouze nejnápadnější změny ve struktuře obyvatelstva a v socioekonomické nerovnosti. Zachytit vývoj za tak dlouhou dobu a napříč zeměmi je poměrně obtížné. Navzdory omezením souvisejícím s rozmanitostí zde

36) Protože šetření HFCS se zúčastní všechny země Eurozóny, avšak nikoli všechny země Evropské Unie, používáme toto porovnání, přestože Česko do Eurozóny doposud nepatří. Nicméně do pozdějších vln uvedeného šetření se zapojily i další země, naposledy rovněž Česko.

použitých zdrojů dat to může být užitečný souhrnný obraz. V mnoha oblastech jsou však data problematická, anebo nejsou dostupná vůbec.

Pokud jde o podnikání nebo – spíše – samostatnou výdělečnou činnost, existuje obrovská rozmanitost, pokud jde o jejich úroveň a druh, což je zakryto v průměrných statistických číslech. Na spodku hierarchie jsou „zdanliví“ samostatně výdělečně činní, kteří patří spíše do „prekariátu“, s omezeným pracovním a sociálním zabezpečením. Na špici jsou dolaroví milionáři, a dokonce i někteří miliardáři, kteří se obohatali při privatizaci a následném procesu akumulace majetku. Mezi nimi, ale spíše směrem dolů než směrem k příjmovému vrcholu, se nalézají osoby patřící k tradiční střední třídě: drobní podnikatelé a profesionálové na volné noze.

Pokud jde o celkový trend v podílu OSVČ na populaci, dokumentujeme nárůst v Česku a na Slovensku, zatímco v Maďarsku a Polsku – zemích, kde byla samostatná výdělečná činnost rozšířena již před transformačním obdobím – zjišťujeme stagnaci. Země V4 z různých výchozích pozic konvergují k obdobné míře samostatné činnosti v rozmezí 10–20 %, což také odpovídá dlouhodobě sledovanému podílu v Rakousku. Zatímco tato čísla jsou v posledních letech stabilní, v budoucnu bychom mohli očekávat konvergenci zemí V4. Spíše než nárůst počtu osob samostatně výdělečně činných a malých podnikatelů se však pravděpodobněji projeví lepší podmínky pro podnikání a odpovídající zvýšení příjmů.

V oblasti terciárního vzdělání se v zemích V4 jeho podíl po roce 1990 zvýšil, to na dvojnásobek až skoro trojnásobek. Protože však vzdělání expandovalo i na Západě, rozdíl proti Rakousku se příliš nezmenšil. Současný podíl terciárně vzdělaných mezi dospělou populací je asi 25 % v Česku, Maďarsku a na Slovensku a 33 % v Polsku – což je stále mnohem méně než třicetipět procentní podíl v Rakousku. Mzdová návratnost terciárního vzdělání mírně klesá, což svědčí o jeho nedostatečném využívání a přeměně v poziční statek. Kvalita vysokoškolského studia v zemích V4 se nezvyšuje natolik, aby se rozdíl oproti Západu výrazněji zmenšil. Zdá se, že veřejný sektor a soukromí zaměstnavatelé zatím nevyužívají kvalitativní parametry vystudované školy jako indikátor skutečných rozdílů v dovednostech.

Pokud jde o velikost terciárního sektoru, srovnání výzkumů z rané transformace s novějšími údaji Eurostatu ukazuje, že tento sektor v zemích V4 obrovským způsobem narostl. Materiální služby přitom expandovaly o něco méně než nemateriální služby, které byly za komunistického režimu hluboce podceněné. V přepočtu na ekonomicky aktivní populaci se podíl terciárního sektoru zvýšil asi 2,4krát v Česku, Maďarsku a na Slovensku a 2,1krát v Polsku. Informace o relativních výdělčích jednotlivých odvětví jsou však neúplné, a to z důvodu nerovnoměrného podílu OSVČ v nich pracujících a také nesrovnatelnosti jejich příjmů se mzdami zaměstnanců. U zaměstnanců byl tento růst, kromě Slovenska, omezen na nemateriální služby a od roku 2005 jejich počty stagnují. Nejvýraznějším rysem odvětvové struktury mezd v zemích V4 je prvenství finančního sektoru, které je ze sledovaných zemí nejvýraznější právě u nás.

Nerovnost celkových příjmů domácností se mezi zeměmi V4 značně liší, což je velmi patrné na jejich umístění na evropských žebříčcích příjmové nerovnosti. Zde ovšem velmi záleží na použitém příjmovém ukazateli. Pokud jde o rozdíly ve výdělčích zaměstnanců, nárůst je výrazný ve všech těchto zemích, avšak rozdíly mezi nimi přetrvávají. Zatímco Česko a Slovensko patří k nejvyrovnanějším zemím, Maďarsko se nachází uprostřed (spolu s Rakouskem), přičemž Polsko naopak patří do horní třetiny všech evropských zemí s největšími rozdíly. Nerovnost v příjmech domácností je ovšem o něco menší než disparita ve výdělčích (což je ovšem zčásti dáno

odlišným zdrojem dat), nicméně všechny země V4 se v tomto ohledu nacházejí pod průměrem EU-28.

Rovněž majtková nerovnost se v jednotlivých zemích liší, přičemž vesměs dosahuje dvojnásobných až trojnásobných hodnot Giniho koeficientu, v porovnání s příjmovou nerovností. Srovnáváme-li orientačně rozdělení příjmů a majetku, byl poměr Giniho koeficientů podle dat GWR 2019 nejvyšší v Česku (2,9), za nímž následovalo Polsko a Rakousko (2,4), a nakonec Maďarsko a Slovensko (2,1). Použijeme-li však data HFCS 2021, Giniho koeficient v Česku je na úrovni Slovenska. Specifická pozice naší země se však ještě více ukazuje podle majtkového podílu horního 1 % dospělé populace podle dat GWR. Tato kategorie osob u nás by měla vlastnit 36 % veškerého majetku, což je více než v ostatních zemích V4 i v Rakousku (24 %) a dokonce více než tento horní podíl činí v zavedených západních tržních ekonomikách, jako je Francie nebo Německo.

Kapitola 8

Vývoj české střední třídy a sociální struktury v letech 1990–2020

Bývalé Československo po čtyřicet let sdílelo svůj osud s ostatními sovětskými satelity, přičemž v některých ohledech dopadlo ještě hůře než jeho sousedé ze středovýchodní Evropy. Ani po dvaceti letech komunistické vlády (v důsledku epizody Pražského jara a následného normalizačního utužení) mu nebylo dopřáno užít si alespoň takového uvolnění režimu, k jakému došlo v Maďarsku a Polsku. Pokud jde o podnikatelský stav, zatímco v naposledy uvedených zemích se drobné služby rozvíjely přinejmenším od počátku sedmdesátých let, v bývalém Československu byly až do konce komunistického režimu povoleny jen ve zcela nepatrné míře. Platí rovněž, že zatímco v Maďarsku a Polsku bylo vysokoškolské vzdělání v sedmdesátých a osmdesátých letech značně podporováno v počtech a významu pro režim, v Československu zůstávalo podceněno. Střední stav jako by neexistoval, což se týkalo i výzkumu.

Konec komunistického režimu a první empirické výzkumy

Historicky vůbec první výzkum sociální struktury se u nás uskutečnil až v krátkém „období tání“ komunistického režimu v roce 1967, a to z iniciativy a pod energickým vedením Pavla Machonina. S dobovým důrazem na koncept industriální společnosti a jeho dvě varianty ztělesněné kapitalismem a socialismem byly česká a slovenská společnost ukázány jako nikoli homogenní a už vůbec nikoli jako třídně uspořádané podle stalinského schématu (jak to bylo zakódováno v režimní ideologii), nýbrž jako vícerozměrně diferencované. V obsáhlé publikaci z výzkumu (Machonin a kol. 1969) byla sociální stratifikace ukázána v různých dimenzích a s důrazem na vertikální diferenciaci. Její osu tvořily hlavně rozdíly podle vzdělání a složitosti práce, na které pak navazovaly odlišnosti v životním stylu. Tyto rozdíly kontrastovaly na jedné straně se strmou pyramidou moci a na druhé straně s nivelizovaným rozdělením výdělku.

V interpretaci uvedeného výzkumu se o střední třídě přímo nehovoří, nicméně z identifikovaných šesti vrstev statusové pyramidy by tři horní (25 % dotázaných) odpovídaly jejím charakteristikám (tamtéž, kap. 1). Podrobněji se různým typům společenského uspořádání v uvedené knize věnoval Bohumil Jungmann, a to na základě šetření postojů provedeného na menším souboru dotázaných souběžně s hlavním šetřením (Jungmann 1969). Data ukázala, že střední třída byla téměř úplně vytlačena ze společenského vědomí, neboť se k ní přihlásilo pouze 4 % dotázaných, oproti 52 % hlásících se k dělnické třídě. Ve volném dotazu na společenské uspořádání měla představu hierarchického členění obsahujícího nějakou střední pozici pouze pětina dotázaných. Stejný podíl dotázaných popsal svoji představu jako uspořádání typu „masa-elita“, přičemž čtvrtina dotázaných uvedla sociální skupiny bez vertikálního uspořádání, blížíci se tehdy zavedené terminologii.

V normalizačním období provedl tehdejší Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV (jeho Sociologická sekce) ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem dva velké empirické výzkumy „třídní a sociální struktury“ v letech 1978 a 1984. Sebraná data však zůstala pro analytické účely dlouho nevyužita. Na jejich hlubší zpracování

vlastně došlo až po roce 1989, a to především z pera Pavla Machonina a jeho nových spolupracovníků. Až tehdy se totiž opět rozšířil prostor pro sociologii a expanzi empirického výzkumu, v jehož rámci se rovněž rozvinul zájem o sociální strukturu a její minulé a aktuální změny. Dlouhá řada nových výzkumů týkajících se sociální stratifikace a jejich souvislostí započala v roce 1991 výzkumem „Transformace sociální struktury“, přičemž další obdobné následovaly.³⁷

Hojnou produkci v oblasti sociální struktury vykazaly dva týmy, které oba pracovaly v rámci obnoveného Sociologického ústavu Akademie věd České republiky (zprvu tedy Československé akademie věd). Petr Matějů spolu se svými spolupracovníky aplikoval složitější modely na úže definované problémy, a to se stále větším zaměřením na roli vzdělání v konstrukci sociální pozice a na nerovnost v přístupu k němu (Matějů & Vlachová eds. 1999, Matějů & Straková eds. 2006). Členem jeho týmu byl krátce rovněž Pavel Machonin (po svém odchodu z obnoveného, avšak záhy zrušeného Ústavu sociálně-politických věd UK), který se však záhy osamostatnil a založil vlastní tým spolu s Milanem Tučkem a dalšími. Machoninův tým postupoval vcelku v kontinuitě přístupů rozvinutých v rámci interpretace výzkumu sociální stratifikace z roku 1967, tj. popisem „díličích statusů“, jejich syntézou a pozorností věnovanou nesouladu zařazení dotázaných na jednotlivých škálách (Machonin & Tuček 1996).

Pavel Machonin se na střední třídu nijak zvlášť nezaměřoval, nicméně dotkl se otázky jejího formování například ve své analýze polistopadové sociální struktury, kde za „neuralgické body“ utváření nové třídní struktury považoval „konstituování nové ekonomické elity, nové střední třídy či středních vrstev a postavení nižších společenských vrstev“. Dokládal hypotézu, že „probíhající třídní diferenciací povede k postupnému pochopení zaměstnavatelů a zaměstnanců, jakož i různých úrovní postavení zaměstnanců v rozhodování a řízení a napomůže dalšímu postupu polarizace postojů“. Tento proces však může být podle něho buď brzděn expanzí střední třídy, anebo naopak urychlován jejím zaostáváním, a to v závislosti na politice vlád, politických stran a asociací (Machonin 1992, s. 130 a 140). Roli střední třídy tedy chápal spíše negativně.

Oproti tomu Petr Matějů se střední třídě věnoval explicitně a považoval její obnovu v postkomunistických zemích za zacelování výrazné mezery v sociální struktuře společnosti. V kvantitativní analýze (Matějů 1998) se soustředil na dva tematické okruhy. Jedním je souvislost objektivních charakteristik sociálního postavení a subjektivního sebezařazení. Jak Matějů zjistil, zatímco v prvním období transformace se kromě vyšších odborníků a živnostníků ke střední i vyšší střední třídě hlásili též nižší odborníci, a dokonce i rutinní nemanuální pracovníci, v dalším období ochota identifikovat se s vyšší střední třídou výrazně klesala, a to zejména mezi odborníky a živnostníky. Tento obrat Matějů přisoudil krystalizaci postojů a vyhrávaní vícerozměrné identity, do níž kromě vzdělání či podnikání začal spadat také nadprůměrný příjem.

Druhým tématem, na které se Matějů zaměřil, byl vliv sociálního postavení na politické postoje a orientace, konkrétně vyjádřené ve volebním chování. Jak ukázal, střední třída má sklon situovat se do středu pravé části politického spektra. Z jejích podskupin se pak „nová“ střední třída orientuje na silnější roli státu, zatímco „stará“ střední třída směřuje své politické těžiště blíže k liberálním hodnotám. Potvrdilo se i to, že tato druhá skupina, ve srovnání s ostatními, výrazněji odmítá extremismus.

37) Pro úplný přehled výzkumů provedených po roce 1990, které obsahují údaje o sociální pozici dotázaných a jejich rodičů, viz Katrňák & Fučík 2010. Jak jsme uvedli již výše, za období 1990–2009 bylo provedeno celkem 28 takových výzkumů použitelných pro analýzu sociální mobility.

Podstatné bylo zjištění, že na politické postoje a volební preference má větší vliv subjektivní identifikace se střední třídou než objektivní zařazení do této skupiny. Podle tohoto autora se člověk politicky stává příslušníkem střední třídy, až když se s ní subjektivně ztotožní (Matějů 1998, s. 222–223).

Problematikou sociální struktury v obecnější rovině se zabývala Jadwiga Šanderová (1995, 1999, 2000). Autorka považuje koncepty jak sociálních tříd, tak sociálních vrstev za stejně důležité, přičemž hranice mezi nimi nejsou příliš zřetelné. Prostor mezi vyšší třídou a dělnickou třídou je vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace (tzv. rutinních nemanuálních pracovníků na všech úrovních řízení mimo soukromý sektor), dále středních a nižších řídicích kádrů a nakonec i z kvalifikovaných dělníků v soukromém sektoru. V rámci těchto vrstev ovšem nelze očekávat vytvoření třídní identity. Autorka hovoří o amalgamaci třídních kultur vyznačené na jedné straně zburžoazněním dělnické třídy a na druhé straně proletarizací střední třídy. Sociálně stratifikační systém české společnosti je tedy podle Šanderové značně spleť.

S využitím radikálně-sociologické literatury popisující značně pesimistickou optikou změny ve vyspělých kapitalistických zemích, se stavěl k současným a budoucím osudům středních vrstev sociolog Jan Keller (2000). Podle něho, v důsledku globalizace a eroze národního „sociálního státu“, střední vrstvy již ztratily půdu pod nohama a po desetiletích rozkvětu je čeká nevyhnutelný sestup i pád. Jejich historické poslání se podle tohoto autora završuje tím, že se jim daří „naplňovat společnost matoucí ambivalentností a ochromující rozervaností, jež v sobě vždy nosily“ (tamtéž, s. 114). Kromě starých a nových středních vrstev autor ještě zmiňuje „střední vrstvy nejnovější“, které však nevymezuje z profesního hlediska. Má zřejmě na mysli kvalifikované specialisty nových technologií. Ty podle autora těží z globalizace sice ku svému prospěchu, avšak jsou zcela vykořeněné ze společnosti, v níž žijí.

Tabulka 8.1: Třídní rozdělení v postkomunistických zemích střední Evropy v letech 1988–1993 (%)

Sociální třída či skupina	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko	
	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993
<i>Střední vs. nižší třídy</i>								
Střední třídy	44,9	50,2	44,8	49,7	55,3	59,7	46,0	50,1
Nižší třídy	55,1	49,8	55,2	50,3	44,7	40,3	54,0	49,9
<i>Podnikatelé vs. servisní třída v rámci střední třídy</i>								
Podnikatelé	2,6	20,4	10,8	19,8	9,8	22,2	2,3	14,6
Servisní třída	97,4	79,6	89,2	80,2	90,2	77,8	97,7	85,4
<i>Manažeři vs. odborníci a úředníci v rámci servisní třídy</i>								
Manažeři	24,8	22,2	21,6	19,5	24,0	19,7	23,2	22,8
Odborníci	41,0	40,3	42,0	42,6	33,7	36,1	42,4	40,2
Úředníci	34,2	37,5	36,4	37,9	42,3	44,2	34,4	37,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Lengyel & Robert 2003 (propočty ze šetření SSEE).

Výše jsme již vícekrát upozornili na velké sociologické šetření „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“, jehož dat využili pro analýzu středních tříd György Lengyel a Péter Róbert (2003). Vymezili je na základě autonomie, význačné tržní pozice, nemanuální práce a silných vztahů důvěry. Namísto „chronologického“ uspořádání částí střední třídy (stará vs. nová), které považují za nevhodné pro postkomunistické země, používají rozlišení mezi „podnikatelskou“ a „servisní“ třídou. Ze čtyř zemí postkomunistické střední Evropy byla nejsilnější střední třída nalezena v Polsku, a to v její podnikatelské složce (především rolnictva). Pokud jde o podíl „profesionálů“ v rámci servisní složky, byl nalezen nejvyšší podíl v Maďarsku. Růst zastoupení středních tříd byl ve všech zemích značný, avšak pouze v jejich podnikatelské složce – na prvním místě v Česku, pak na Slovensku, v Polsku a nejméně v Maďarsku (Tabulka 8.1).

Stejného zdroje dat použil rovněž Petr Matějů (1997) ke komparativní analýze objektivní a subjektivní statusové mobility. Analýzou dat za období 1988–1993 zjistil, že zatímco objektivní mobilita byla ve čtyřech středoevropských postkomunistických zemích v podstatě stejná, subjektivní mobilita byla větší, přičemž se v jednotlivých zemích výrazně lišila. K nejpříznivějšímu vývoji došlo podle tohoto autora v Česku. V průměru zemí ovšem mobilitní sestup (44 %) převažoval nad stabilitou (40 %) a ještě daleko výrazněji nad sociálním vzestupem (16 %). Ve všech sledovaných zemích zůstala přitom dolní třída na straně „ztrácejících“, zatímco střední i vyšší třídy pocítily zlepšení svého postavení na žebříčku sociálně-ekonomického statusu. Výrazně vyšší mobilitní vzestup zaznamenala podnikatelská složka střední třídy než její servisní složka.

Střední třídě se z empirického hlediska věnoval také autor této studie (Večerník 1999, 2009), který při sledování různých asociací společenského sebezaražení s osobním a rodinnými charakteristikami zjistil, že hlavním faktorem příslušnosti ke střední třídě je vzdělání a na druhém místě je příjem, popř. majetek (Tabulka 8.2). Zatímco význam vzdělání mezi lety 1997 a 2007 vzrostl, význam majetku se mírně oslabil a namísto osobního výdělku se do popředí dostal příjem domácnosti. Zvyšující se efekt vzdělání Večerník doložil na podílu terciárně vzdělaných lidí řadících se do vyšší střední třídy, který se mezi roky 1997 a 2007 zdvojnásobil. Posílila rovněž

Tabulka 8.2: Faktory sebezaražení do střední třídy v letech 1997 a 2007 (ČR, koeficienty)

Faktor	Pearsonovy korelační koeficienty				Standardizované regresní koeficienty			
	Celková populace		Ekonomicky aktivní		Celková populace		Ekonomicky aktivní	
	1997	2007	1997	2007	1997	2007	1997	2007
Povolání	–	–	0,240	0,442	–	–	0,102	0,087
Vzdělání	0,459	0,504	0,401	0,562	0,335	0,464	0,219	0,431
Výdělek	0,409	0,352	0,438	0,390	0,162	0,012	0,281	0,009*
Rodinný příjem	0,403	0,444	0,375	0,417	0,143	0,232	0,071	0,157
Rodinný majetek	0,362	0,336	0,355	0,401	0,188	0,151	0,205	0,182
R ²	–	–	–	–	0,344	0,409	0,331	0,412

Zdroj: Večerník 2009 (výpočet autora z výzkumu EOP 1997 a ISSP 2007).

asociace mezi třídním sebezařazením a ekonomickým statusem, kdy samostatně činní se řadili výše v roce 2007 než v roce 1997. Podle dat ISSP 47 % zaměstnavatelů se třemi a více zaměstnanci a 40 % zaměstnavatelů s jedním nebo dvěma zaměstnanci afiliovalo k vyšší střední třídě.

Ekonomické reformy a sociální struktura

Privatizace a liberalizace ekonomiky přivedly na scénu drobné podnikatele, kteří se jako první vymanili z „šedé masy“ státních zaměstnanců. Ačkoli noví podnikatelé znamenali poměrně strmý start, nešlo zdaleka o jejich explozi. První data o počtech samostatně činných osob máme k dispozici až z Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS) za rok 1993, když počáteční boom již odezníval. Tehdy bylo zaznamenáno cca 450 tisíc samostatných osob, konkrétně 131 tisíc podnikatelů a 308 tisíc pracujících na vlastní účet, což činí v relaci k celkovému počtu ekonomicky aktivních 2,7 % a 6,3 %, celkem tedy 9 %. Zatímco počet podnikatelů zůstal zhruba na stejných číslech (po růstu v devadesátých letech a následném poklesu), počet pracujících na vlastní účet víceméně kontinuálně narůstal (s mírným poklesem v letech 2021–2022), přičemž je více než dvojnásobný vůči výchozímu počtu v roce 1993.

Podle výzkumů z počátku devadesátých let podnikání představovalo jediný zdroj příjmu pro 11 % držitelů živnostenského oprávnění, hlavní zdroj pro 29 % a doplňkový zdroj pro 60 %; uvedená čísla se k počátku roku 1998 změnila na 15 %, 37 % a 48 % (výzkumy EOP, červen 1992 a leden 1998). Podle statistiky Ministerstva vnitra z počátku devadesátých let bylo vydáno zhruba 2,5 krát více živnostenských oprávnění, než kolik tehdy bylo evidovaných živnostníků podle statistiky práce. Z toho je evidentní, že většina „samostatné“ práce byla kryta závislým zaměstnáním a formálně tak představovala pouze druhé zaměstnání. To platí do značné míry i dnes, kdy se počet živnostenských oprávnění dlouhodobě drží zhruba na třech miliónech, na které vystoupal okolo roku 2000.

Nelze ovšem říci, že by pro nové drobné podnikatele byly vytvořeny nějaké výhodné podmínky a že by se vůbec přihlíželo k tomu, že museli začínat z ničeho. V dražbách pro malé firmy museli místní lidé s nepatrným finančním krytím (velmi často pocházejícím ze stínové ekonomiky, což byl v podstatě jediný tehdy možný zdroj) soutěžit se zahraničním kapitálem. V aukcích museli často čelit organizovaným útokům spekulantů, navzdory slibům, že stát takové nezákonné praktiky nepřipustí. Otázka „daňových prázdnin“ (obvyklých v západních zemích) nebyla u nás ani otevřena a případné podpory přicházely spíše ze zahraničí než z domova. Na nové podnikatele byla navalena břemena vysokých daní z příjmu fyzických a právnických osob, plateb sociálního a zdravotního zabezpečení, při nízkých odpisech z jejich výrobního kapitálu.³⁸

Česká ekonomická reforma tedy nebyla natolik přínosná pro formující se střední třídu, jak se očekávalo. Vláda se mnohem více zaměřila na vlastnickou transformaci existujících podniků než na vytvoření příznivých podmínek pro nové podnikatele. Nový režim tak mnohem více zvýhodňoval vyšší vrstvy než střední, a to mimo jiné preferenčním zacházením s bývalými státními podniky, nevšímavostí k nemravnému

38) Z velmi skromné literatury věnované hlubšímu pohledu do rekrutace a podmínek malých a středních podnikatelů upozorníme zejména na studii Vladimíra Benáčka (2004). Tentýž autor se vyjádřil rovněž k velké privatizaci a jejím výsledkům (2006).

podnikání bývalé „nomenklatury“ a rozsáhlou redistribucí prostředků směřujících od středních příjmových skupin k nejvyšším. Skryté přerozdělovací toky zahrnovaly okrádání drobných akcionářů, vkladatelů a spotřebitelů. Zatímco zvýhodnění bylo poskytnuto bankovnímu sektoru a velkým korporacím, na vlastní síly byli odkázáni podnikatelé počínající z ničeho.³⁹

Vůdčí organizátor ekonomické reformy Václav Klaus se občas odvolával na Waltera Euckena, spoluzakladatele Ordo-liberalismu a pozdějšího poradce Ludwiga Erharda, významného aktéra německého „hospodářského zázraku.“⁴⁰ Přitom však politika jeho vlád (a následného setrvačného vývoje) byla v podstatě protichůdná vůči Freiburské ekonomické škole, která zdůrazňovala význam státu a nezávislých institucí pro vytváření motivujícího ekonomického prostředí, bez kartelů a neférových praktik. Česká transformace byla opakem tohoto přístupu, když vytvořila prostor pro koncentraci majetku a vzestup „kmotrů“, „politických podnikatelů“ či mocných lobbistů pohybujících se mezi byznysem a státními institucemi a vytvářejících korupční bratrstva. Politik a novinář Ivan Štern psal o české ekonomické transformaci se zdůrazněním jejího protikladu vůči Ordo-liberalismu takto:

„Svoboda podnikání a zakládání živností a firem představují nezbytné podmínky pro vytvoření plnohodnotného a svobodného tržního prostředí. Demokratický stát tu má současně nezanedbatelnou úlohu bránit kapitálově silným subjektům v jejich pokusech ovládnout trh a diktovat ostatním účastníkům podmínky pro podnikání cestou kartelových dohod, dumpingových cen a nepřátelského přebírání firem. Je třeba na tomto místě znovu připomenout, že český stát od jeho samotných počátků v tomto smyslu značně selhával. Nejenže připustil postupnou plíživou oligarchizaci české ekonomiky (dokonce ji svojí strategií vlády Klause a Zemana podporovaly), nejenže malé a střední podnikání podporoval více symbolicky než fakticky, ale navíc volil takovou dotační politiku a způsob zadávání veřejných zakázek, které podporovaly a podporují kapitálově silné subjekty, namísto aby na jednotlivých trzích dotacemi a veřejnými zakázkami částečně vyrovnával existující kapitálovou nerovnováhu.“

Nová situace umožnila expanzi finančního sektoru a do značné míry také státní správy, což zároveň vedlo k nepozornosti vůči veřejným službám, zdravotnictví a školství. Příslušníci jádrových skupin středostavovské společnosti – učitelé, lékaři a další složky inteligence – byli frustrováni stagnací svého postavení. Dobrou ilustrací v tomto směru je porovnání vývoje výdělků po nástupu komunistů a po „sametové revoluci“ (Tabulka 8.3). Jestliže v roce 1948 (již po velké nivelizaci mezd proběhlé za okupace a pokračující i po roce 1945) výdělky ve zdravotnictví činily 121 % průměru a ve školství 125 % průměru, propadly se za pět let po definitivním uchopení moci komunisty na 92 % a 90 % průměru. Pokud bychom očekávali návrat ke stavu roku 1948 po nástupu demokracie, byli bychom zklamáni. Výdělky ve zdravotnictví a školství se v relaci k průměru ani za osm transformačních let nepohnuly, zato

39) Poznamenejme zde, že také majetkové restituce musely být prosazeny proti odporu tehdy velmi mocného Václava Klause. Velkou zásluhu měl na tom Tomáš Ježek, ministr pro správu národního majetku a jeho privatizaci v české vládě Petra Pitharta, později poradce ministra financí Václava Klause a naposledy předseda Burzovní komory (Ježek 1997 a 2007).

40) Václav Klaus řekl takto: „Jsme ve Freiburgu a já dobře vím, že je toto město spojeno nejen s Hayekem, ale i s Walterem Euckenem a dalšími ordoliberaly. Chtěl bych velmi důrazně trvat na tom, že v naší zemi spolu s deregulací probíhalo i co nejrychlejší budování institucí a legislativy tržního hospodářství. Věděli jsme, že je institucionální stránka transformace pro kvalitu demokracie a trhu naprosto klíčová.“ <https://www.klaus.cz/clanky/66>. Pravdou byl ovšem pravý opak.

Tabulka 8.3: Výdělký podle odvětví ve dvou historických obdobích (ČR, %)

Odvětví	Československo		Změna	Česká republika		Změna
	1948	1953	1948–1953	1989	1997	1989–1997
Průmysl	92,6	107,9	+15,3	104,4	100,3	–4,1
Stavebnictví	101,2	114,7	+13,5	111,2	104,9	–6,3
Zemědělství	80,2	72,1	–8,1	108,2	79,5	–28,7
Doprava	109,4	110,2	+0,8	106,4	105,8	–0,6
Obchod	102,6	90,0	–12,6	83,8	98,3	+14,5
Zdravotnictví a sociální péče	120,9	92,1	–28,8	90,1	90,0	–0,1
Školství	124,8	90,0	–34,8	89,8	88,1	–1,7
Peněžnictví a pojišřovnictví	134,5	104,3	–30,2	98,3	174,4	+76,1
Státní správa a obrana	–	–	–	101,3	110,2	+8,9

Zdroje: Statistické ročenky ČSR a ČR.

peněžnictví a pojišřovnictví se dostalo na nebývalou úroveň 177 % (oproti 135 % v roce 1948).

Finanční sektor zahrnující bankovnictví, pojišřovnictví a služby poskytované finančnímu kapitálu zaznamenal po roce 1989 obrovský růst. Jeho pracovníci, předtím běžná složka státní byrokracie, se prakticky přes noc přeměnili v elitu z hlediska odměn i prestiže. Počet zaměstnanců tehdy již soukromého finančního sektoru stoupl z 25 tisíc v roce 1989 na čtyřnásobek v roce 1997 a dále rostl. Jejich průměrná platová pozice se zvedla z 98 % průměrné mzdy v roce 1990 na 174 % v roce 1997 a nadále setrvala na takto vysoké úrovni (163 % v roce 2022). Zde přitom nešlo o výsledek dosažený díky růstu produktivity práce (jak by tomu mělo být podle dobové hantýrky českých „chicagských ekonomů“), nýbrž finanční sektor pouze využil své náhlé nepostradatelnosti a monopolního postavení. Naopak stát později vynaložil enormní prostředky na sanaci bank, aby je očišřené mohl levně prodat zahraničním vlastníkům.

Na rozdíl od oblasti financí, pojišření, řízení a právních služeb, veřejné služby značně zaostávaly. Jejich pracovníci – typicky reprezentovaní učiteli, lékaři a výzkumníky – se na jedné straně nijak nemohli podílet na privatizaci z titulu své profese, avšak na druhé straně byli vystaveni tlakům trhu s omezenými a povětšinou navíc dlouhodobě zmrazenými příjmy. Přes všechny deklarace nebyla vládní politika příliš nakloněna zájmům uvedených skupin. V relaci k průměrné mzdě si v transformačním období 1989–1997 školství polepšilo pouze přechodně, přičemž v roce 1997 se navrářilo do výchozí pozice. Zdravotnictví se sice nejprve trochu pozvedlo, bilance k roku 1997 však vycháří jako pohoršení o dva procentní body. K pozvednutí platů těchto kategorií nad průměrnou mzdou došlo v podstatě až v posledním desetiletí.⁴¹

Byrokracie byla komunistickým režimem hýčkána, i když bylo „socialistické satire“ dovoleno se do ní strefovat. Po listopadu 1989 ochotně přenesla svoji loajalitu na

41) Podle údajů Statistické ročenky České republiky 2023 činil v roce 2015 výdělek ve školství 96 % a ve zdravotnictví 102 % průměrné mzdy, přičemž v roce 2021 to bylo již 108 % a 121 % průměrné mzdy.

Tabulka 8.4: *Postoje podle sociálních tříd v Česku v roce 1998 (%)*

Postoje	Stará střední třída	Nová střední třída	Rutinní nemamenná	Dělníci	Celkem	Variační koeficient
<i>Ekonomická reforma:</i>						
Spokojenost s průběhem reformy	51,9	40,2	37,7	25,4	39,0	14,7
Stát by měl kontrolovat ekonomiku	60,9	76,2	81,6	89,7	81,0	15,0
<i>Kariérní výhled:</i>						
– moje profese má dobrý výhled	92,5	74,1	77,5	65,7	73,8	15,2
– moje dovednosti jsou teď užitečnější	75,5	57,8	57,2	37,4	51,3	30,3
<i>Sociální spravedlnost:</i>						
– každý je odpovědný za svou chudobu	54,2	38,4	29,8	25,3	33,1	38,5
– lidé bohatnou neférovým způsobem	56,8	73,0	83,2	89,5	80,0	17,8
<i>Státní paternalismus:</i>						
– stát by měl zajistit pracovní místa	66,2	66,3	75,9	83,4	76,0	10,9
– stát by měl poskytovat byty	47,3	57,3	64,4	72,4	64,0	16,7
– stát by měl kontrolovat ceny	38,6	49,1	55,6	71,2	58,8	23,2
<i>Preferovaný ekonomický systém:</i>						
– socialistický, jako před rokem 1989	1,5	3,7	2,1	11,1	6,3	76,6
– sociálně-tržní ekonomika	37,1	62,2	68,1	68,1	62,3	23,7
– liberální ekonomika	61,4	34,1	29,8	20,9	31,4	55,6
<i>Důchodový systém:</i>						
– financovaný ze státního rozpočtu	24,1	30,7	33,2	47,6	37,7	26,3
– financovaný z penzijních fondů	58,6	58,9	56,8	47,6	53,4	10,0
– financovaný z privátního pojištění	17,3	10,4	10	4,9	8,9	57,2
<i>Systém příspěvků na děti:</i>						
– univerzální	37,6	47,6	56,3	55,1	52,6	17,9
– podléhající testu	52,6	43,9	36,3	38,3	41,1	17,8
– žádné příspěvky	9,8	8,5	7,4	7,4	6,3	18,1
<i>Systém zdravotní péče:</i>						
– bez omezení	30,8	45,1	49,7	60,5	50,8	24,2
– s určitými limity	61,7	48,2	45,5	37,2	44,8	22,7
– jen minimální péče hrazená státem	7,5	6,7	4,7	2,3	4,4	52,7

Zdroj: Večerník 1999. Data EOP 1998.

Zahrnuty jsou pouze ekonomicky aktivní osoby. Zařazení do sociální třídy vychází ze sebezařazení a je kontrolované podle povolání a vzdělání. Čtení tabulky: v horní části tabulky jde o odpovědi na samostatné otázky. V dolní části tabulky (počínaje preferovaným ekonomickým systémem) jde o odpovědi na jednu otázku, takže podíly odpovědí v těchto případech dávají 100 %.

nový režim a pokračovala ve svém příznačně loudavém, avšak stále ještě poměrně efektivním výkonu. Ostatně výkonná státní správa byla považována za jeden z důvodů poměrně hladké implementace ekonomické reformy u nás (Orenstein 1994). Oproti očekávané redukci naopak expandovala, což bylo zdůvodněno tím, že musela převzít úkoly vykonávané v předchozím režimu firmami a organizacemi, když všechny byly v rukou státu. Počet úředníků narostl z 88 tisíc v roce 1989 na téměř 175 tisíc v roce 1997 a v roce 2018 již přesáhl 200 tisíc; po následném snížení se nyní pohybuje se na 180 tisících. Průměrný plat ve státní administrativě v relaci k průměru se zvýšil ze 102 % v roce 1989 na 110 % v roce 1997, přičemž zhruba na této relativní úrovni se drží i v současné době.

Pro zjištění sociální diferenciace postojů jsme vytvořili elementární kategorizaci rozlišující mezi „starou“ a „novou“ střední třídou a srovnáváme je s ostatními nemanuálně a manuálně pracujícími. Uvedená kategorizace je založena na sebezařazení, avšak s přihlédnutím k profesi a vzdělání. Na datech posledního výzkumu EOP z roku 1998 jsme mohli porovnat hodnocení společenského vývoje i vlastní situace podle sociálně-třídního zařazení (Tabulka 8.4). Data ukazují velké rozdíly prakticky ve všech postojích, ať už se týkají obecné situace země nebo osobních perspektiv zaměstnání a uplatnění kvalifikace. V našem komentáři se tedy soustředíme na rozdíly mezi „starou“ a „novou“ střední třídou – zjednodušeně řečeno mezi novými podnikateli a nemanuálními vyššími zaměstnanci veřejného sektoru.

Výsledky výzkumu vcelku odpovídají předpokladům, které bychom byli schopni formulovat ohledně sociální diferenciace postojů. Příslušníci staré střední třídy vyjádřovali v roce 1998 větší spokojenost s průběhem ekonomické reformy (která jim otevřela prostor k podnikání) a zároveň o něco méně byli nakloněni státní regulaci ekonomiky (která by je domněle v jejich úsilí omezila), než dotázaní patřící k nové střední třídě. Meztřídní rozdíly jsou jednoznačné, avšak přitom – zejména ve druhém případě – nepříliš velké. Větší rozdíly mezi složkami střední třídy nacházíme z hlediska kariérních vyhlídek. Namísto předpokládaných obav tři čtvrtiny ekonomicky aktivních osob viděly dobrý výhled pro svoji profesi. Zatímco postoje nové střední třídy byly v tomto ohledu na průměru dospělé populace, v případě staré střední třídy přesáhly 90 %.

Celkově vzato, postoje středních tříd byly liberálnější než průměr populace, resp. než dělníci či nižší kategorie bílých límečků, přičemž v jejich rámci byly postoje staré střední třídy liberálnější než postoje nové střední třídy. To se týká osobní odpovědnosti každého za svoji chudobu, tolerance vůči novému bohatství, a také odpovědnosti státu ohledně zajištění pracovních míst, bydlení a kontroly cen – v těchto případech činí rozdíly mezi starou a novou střední třídou zhruba deset procentních bodů. Nejvýraznější jsou ovšem rozdíly ve volbě ekonomického systému. Zatímco dvoutřetinová většina příslušníků staré střední třídy volí liberální ekonomiku, přibližně stejná většina příslušníků nové střední třídy volí sociálně tržní ekonomiku, což přitom odpovídá této volbě v průměru populace.

Pokud jde o sociálně-třídní rozdíly v preferovaných řešeních v oblasti sociálních systémů, liší se případ od případu. Pochopitelně jde o řešení čistě hypotetická, i když v době zmíněného výzkumu méně hypotetická než v současné době. Dnes jsou již systémy zakonzervované a omílaná potřeba reformy může vyústit pouze v parametrické změny. V důchodovém systému naprosto převažuje průběžné financování, nicméně zatímco stará střední třída častěji připouští financování ze soukromého pojištění, nová střední třída by častěji ráda viděla financování ze státního rozpočtu. V systému příspěvků na děti by polovina staré střední třídy preferovala

testování prostředků, avšak nová střední třída žádá univerzální přístup, stejně jako lehce nadpoloviční většina populace. Ohledně systému zdravotní péče se rozdíly týkají v podstatě jen většího důrazu na určitá omezení bezplatné péče vyjadřovaného příslušníky staré střední třídy.

Jak jsme již výše vícekrát uvedli, navzdory nepříliš přívětivé politice vůči jádrovým skupinám inteligence se rozdíly výdělků podle vzdělání výrazně zvětšily. Na rozdíl od Maďarska a Polska, kde lidé s vysokoškolským vzděláním měli otevřenou cestu k lepším příjmům již dříve, v Česku nastartoval proces vzdělanostní diferenciací příjmů až po roce 1989. Platové polepšení bylo velmi výrazné na manažerských funkcích a ve finančních pozicích. Jakkoli učitelé, lékaři a výzkumníci se jen váhavě považují za ty, kdo by v transformaci vysloveně ztratili, těší se spíše vyšší prestiži či badatelské volnosti než vysokým materiálním odměnám. Jejich podpora demokratickému režimu je samozřejmá, nicméně je spjata spíše s jinými než ekonomickými motivacemi.

Vývoj sociální struktury podle statistických šetření

Výše jsme zmínili několik evropských či mezinárodních výzkumných sítí, které byly již rozběhnuté před připojením naší země (ISSP, ISJP) či do kterých byla zahrnuta od samého počátku při jejich startu kolem roku 2000 (EVS, ESS). Upozornili jsme i na velká mezinárodní statistická šetření, která – kromě jejich zásadního přínosu pro komparativní ekonomický a sociální výzkum – mohou být rovněž přínosná pro výzkum střední třídy a sociální struktury. Třeba rovněž zmínit, že již v prosinci 1995 se Česká republika stala členem OECD, což mj. zavázalo naše instituce harmonizovat statistiku pracovních sil podle standardů této organizace a tím ji učinit mezinárodně komparativní. Pro nás je v ohledu sociální struktury důležité zejména výběrové šetření *Labour Force Survey* (u nás VŠPS), které poskytuje česká a komparativní data počínaje rokem 1993.

Tato data jsou na individuální úrovni (to znamená jako datasey umožňující podrobnější analýzy) obtížně dostupná a analyzovatelná již na národní úrovni, a tím obtížněji na mezinárodní úrovni. Proto jsme se v předchozích kapitolách omezili na prezentaci již publikovaných údajů. Obdobně, na základě dat ČSÚ, předkládáme obraz vývoje ve složení pracovních sil v období 1993–2021 (Tabulka 8.5). Za sledovaných necelých dvou dekád se snížil podíl zaměstnanců zhruba o 5 procentních bodů, ve prospěch samostatně činných osob, jejichž počty rostly. Překvapivý je vývoj podílu podnikatelů, tedy samostatně činných zaměstnávajících další osoby, který se od roku 2000 postupně snižuje. V ohledu profesí probíhá proces postupného nárůstu vyšších kategorií: podíl dvou nejvyšších zaznamenal růst o 10 procentních bodů.

Pro výzkum sociální struktury jsou významnější šetření spojená s členstvím České republiky v Evropské unii.⁴² Již v přípravné fázi přijímání *Acquis communautaire* u nás proběhla proměna statistických metod a šetření směřující k jejich harmonizaci v rámci EU. V ohledu příjmů a sociální struktury je pro nás nejdůležitější výběrové šetření *European Union-Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)* sbírané u nás pod názvem *Životní podmínky* (bližší informace jsme uvedli v kapitole 6). Toto šetření u nás nahradilo dosavadní mikrocensová šetření, avšak se širším záběrem a každoročním (namísto periodického) sběrem dat na náhodně vybraném

42) Česká republika byla přijata do Evropské Unie dnem 1. května 2004, v rámci jejího pátého a největšího rozšíření, tak zvaného východního.

Tabulka 8.5: Ekonomicky aktivní populace podle ekonomického statusu a kategorie povolání v letech 1993–2021 (ČR, %)

	1993	1996	2000	2005	2010	2015	2020	2021
<i>Ekonomický status:</i>								
Zaměstnanci	90,7	87,9	85,0	84,0	82,3	82,7	83,1	84,1
Zaměstnavatelé	2,7	4,1	4,1	3,7	3,6	3,5	2,9	2,7
Na vlastní účet	6,3	7,6	10,3	11,6	13,5	13,2	13,5	12,8
Pomáhající	0,3	0,4	0,6	0,7	0,6	0,6	0,5	0,4
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Kategorie povolání:</i>								
Zákonodárci a řídící pracovníci	3,9	5,6	5,2	5,3	4,8	5,4	4,3	5,1
Specialisté	10,3	10,2	11,3	11,8	11,8	15,1	16,9	18,7
Techničtí a odborní pracovníci	15,1	15,5	16,0	18,0	19,8	17,0	17,5	16,8
Úředníci	7,9	8,4	8,4	8,8	9,6	9,2	9,2	9,2
Pracovníci ve službách a prodeji	13,4	14,5	15,1	15,0	15,3	15,4	15,0	14,5
Kvalifikovaní pracovníci v zemědělství	2,6	2,3	1,9	1,5	1,3	1,2	1,2	1,1
Řemeslníci a opraváři	22,5	20,9	20,2	18,9	17,8	17,2	16,0	15,3
Obsluha strojů montéři	14,8	14,1	13,9	14,4	14,1	13,6	13,4	13,3
Pomocní a nekvalifikovaní pracovníci	8,0	7,3	6,7	5,9	5,2	5,6	6,0	5,6
Ozbrojené síly	1,5	1,2	1,2	0,3	0,3	0,3	0,5	0,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: ČSÚ, Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS).

souboru domácností, byť v porovnání s mikrocensy daleko menším. Díky tomuto šetření máme k dispozici každoroční údaje o životních podmínkách domácností za všechny země EU počínaje rokem 2005.⁴³

Velký informační přínos poskytují rovněž *Ad hoc moduly* tohoto šetření, jejichž různá témata se periodicky obměňují. Šetření EU-SILC a jeho moduly jsou ovšem výrazně zaměřeny na problémy chudoby a sociální deprivace. Pokud jde o výzkum střední třídy, je většinou využíváno pro její identifikaci na základě příjmů a jen v málo případech na základě profese. Šetření bohužel nezahrnuje žádné otázky k subjektivnímu sociálnímu zařazení, zato však poskytuje některé subjektivní indikátory hospodaření domácností, jejich konzumních možností a zdravotního stavu dospělých osob. Doposud již čtyři moduly rovněž poskytují data potřebná pro analýzu

43) Pilotní šetření uvedeného programu ČSÚ realizoval v roce 2001 na souboru 10 tisíc domácností. Viz: Sociální situace domácností v roce 2001. ČSÚ 2003.

Tabulka 8.6: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v roce 2022 (ČR, %)

Vzdělání	Příjmy domácnosti			
	Nízké	Střední	Vysoké	Celkem
Nízké	8,8	13,0	2,2	24,0
Střední	9,6	23,7	9,4	42,7
Vysoké	3,9	14,3	15,1	33,3
Celkem	22,3	50,9	26,7	100,0

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora). Příjem domácnosti je ekvivalizován podle stupnice EU.

intergenerační mobility podle vzdělání, která však doposud nebyla k tomuto účelu využita, a to ani u nás, ani v zahraničí.⁴⁴

Na rozdíl od jedno-dimenzionálních definic sociálního složení (podle příjmů, vzdělání, profesí), které se používají při analýze dat šetření EU-SILC na úrovni jednotlivců, zde aplikujeme dvou-dimenzionální definici opřenou jednak o vzdělání osob hlavního páru v rodině a jednak o příjmy na úrovni domácností. Velké zjednodušení je zde pochopitelně nutností. Tato definice tedy kombinuje relativní pohled, který je v čase stabilní (příjem domácnosti v proporci k mediánu), s absolutním pohledem, který se v čase mění (vzdělání osob v daných kategoriích).

Příjem domácnosti rozdělujeme na základě výše zmíněné definice Lestera C. Thurowa, který určil střední třídu jako populaci nacházející se mezi 75 % a 125 %

Tabulka 8.7: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v členění na zaměstnance a OSVČ v roce 2022 (ČR, %)

Sociální kategorie	Domácnosti celkem	Domácnosti zaměstnanců	Domácnosti OSVČ
1. Nízké vzdělání a příjmy	8,8	9,5	6,2
2. Střední vzdělání a příjmy	23,7	24,5	20,4
3. Vysoké vzdělání a příjmy	15,1	14,9	15,9
4. Nízké vzdělání, střední příjmy	13,0	14,2	8,3
5. Nízké vzdělání, vysoké příjmy	2,2	2,0	2,9
6. Střední vzdělání, nízké příjmy	9,6	9,2	11,0
7. Střední vzdělání, vysoké příjmy	9,4	8,7	12,3
8. Vysoké vzdělání, nízké příjmy	3,9	3,2	7,1
9. Vysoké vzdělání, střední příjmy	14,3	13,8	15,9
Celkem	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora). Příjem domácnosti je ekvivalizován podle stupnice EU.

44) Sociální, sociálně-ekonomická či sociálně-profesní mobilita – intergenerační a intragenerační – představuje samostatné výzkumné téma, kterému se v této studii (až na občasné zmínky) nevěnujeme, ačkoliv jde o téma spadající do oblasti výzkumu sociální struktury a střední třídy. Jde ovšem o téma teoreticky i empiricky velmi obsáhlé, které vyžaduje samostatnou pozornost.

příjmového mediánu (viz kapitola 2). Použitím uvedeného rozmezí definujeme tři kategorie domácností podle jejich disponibilního příjmu (ekvivalizovaného podle metodiky Evropské komise): 1. pod rozmezím, 2. v rámci rozmezí, 3. nad rozmezím. Současně členíme domácnosti podle vzdělání hlavního páru rovněž do tří kategorií: 1. ani muž, ani žena nedosahuje středoškolského vzdělání, 2. alespoň jeden z partnerů má středoškolské vzdělání, 3. alespoň jeden z partnerů má vysokoškolské vzdělání. Výsledkem je matice 3 × 3 prezentující devět sociálně-třídních kategorií. Výsledky ilustrujeme na datech šetření Životní podmínky 2022 (Tabulka 8.7).

Kategorizace podle vzdělání a příjmu jsou zkorelovány jen mírně (Pearsonův koeficient 0,33), čemuž odpovídá skutečnost, že konzistentní kategorie (kdy je úroveň vzdělání a příjmů stejná) jsou zastoupeny téměř rovnou měrou jako inkonzistentní kategorie (kdy je úroveň obou charakteristik odlišná). Vůbec nejsilnější kategorií jsou domácnosti se středním vzděláním partnerů a středním příjmem domácností (24 %). Z dalších početnějších kategorií uvedme konzistentní kategorii domácností s vysokými příjmy i vzděláním (15 %) a inkonzistentní kategorii domácností s vysokým vzděláním a středními příjmy (14 %). Extrémně inkonzistentní kategorie (vysoké vzdělání a nízké příjmy či naopak) jsou malé (celkem 6 % domácností). Mezi domácnostmi OSVČ, oproti zaměstnaneckým, jsou konzistentní kategorie v menšině a naopak extrémně inkonzistentní kategorie jsou zastoupené častěji.

Pokud z hlediska dostupné statistiky přisuzujeme vzdělání a příjmům pro určení sociální třídy zhruba stejnou váhu, není jednoduché zařadit inkonzistentní kategorie do sociální hierarchie. Proto jsme to provedli zcela arbitrárně, tak abychom získali kategorizaci sociálních tříd od dolní po vyšší střední a testovali její robustnost podle

Tabulka 8.7: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v členění na zaměstnance a OSVČ v roce 2022 (ČR, %)

Sociální kategorie	Domácnosti celkem	Domácnosti zaměstnanců	Domácnosti OSVČ
<i>Dolní</i>			
1. Nízké vzdělání a příjmy	8,8	9,5	6,2
4. Nízké vzdělání, střední příjmy	13,0	14,2	8,3
<i>Nižší střední</i>			
5. Nízké vzdělání, vysoké příjmy	2,2	2,0	2,9
6. Střední vzdělání, nízké příjmy	9,6	9,2	11,0
<i>Střední</i>			
2. Střední vzdělání a příjmy	23,7	24,5	20,4
7. Střední vzdělání, vysoké příjmy	9,4	8,7	12,3
8. Vysoké vzdělání, nízké příjmy	3,9	3,2	7,1
<i>Vyšší střední</i>			
3. Vysoké vzdělání a příjmy	15,1	14,9	15,9
9. Vysoké vzdělání, střední příjmy	14,3	13,8	15,9
Celkem	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora). Příjem domácnosti je ekvivalizován podle stupnice EU.

subjektivního odhadu, jak domácnost vychází s příjmy (Tabulka 8.8). Rozptyl tohoto ukazatele je poměrně značný a pohybuje se očekávaně od domácností s nízkým vzděláním a příjmy (kde vychází s příjmy snadno pouze 4 %) a domácností s vysokým vzděláním a příjmem (kde vychází s příjmy snadno 48 %). Vidíme zároveň, že s nízkými příjmy vycházejí lépe domácnosti se středním vzděláním a ještě lépe domácnosti s vysokým vzděláním. Podobně domácnosti s vysokými příjmy vycházejí lépe, když mají současně střední nebo vysoké vzdělání. Důvodem může být jak lepší způsob hospodaření, tak nižší míra očekávání/nároků.

Tabulka 8.8: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle toho, jak vycházejí s příjmem v roce 2022 (ČR, %)

Sociální kategorie	S obtížemi	S menšími obtížemi	Docela snadno	Snadno	Celkem	Průměr
<i>Dolní</i>						
1. Nízké vzdělání a příjmy	29,7	38,2	28,0	4,2	100,0	2,99
4. Nízké vzdělání, střední příjmy	11,7	33,0	41,0	14,2	100,0	3,57
<i>Nižší střední</i>						
5. Nízké vzdělání, vysoké příjmy	2,4	13,8	55,7	28,1	100,0	4,16
6. Střední vzdělání, nízké příjmy	19,8	38,3	33,1	8,8	100,0	3,28
<i>Střední</i>						
2. Střední vzdělání a příjmy	9,1	27,9	46,5	16,5	100,0	3,71
7. Střední vzdělání, vysoké příjmy	3,3	15,3	50,2	31,2	100,0	4,16
8. Vysoké vzdělání, nízké příjmy	19,8	36,7	31,1	12,3	100,0	3,34
<i>Vyšší střední</i>						
3. Vysoké vzdělání a příjmy	1,3	7,9	42,4	48,4	100,0	4,52
9. Vysoké vzdělání, střední příjmy	5,9	20,4	50,5	23,3	100,0	3,95
Celkem	10,4	25,2	42,8	21,6	100,0	3,78

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora).

Příjem domácnosti je ekvivalizován podle stupnice EU. Původní krajní kategorie „s velkými obtížemi“ a „velmi snadno“ byly sloučeny s kategoriemi „s obtížemi“ a „snadno“. Průměr je však propočítán z původní 6-bodové škály.

Střední třída se zpravidla – a zcela pochopitelně – vymezuje pozitivně: jde o osoby a rodiny s vyšším vzděláním, vyššími příjmy a majetkem, dobře integrované do společnosti. Design šetření EU-SILC a jeho moduly zaměřené na materiální depri-vaci však vybízí i k negativnímu vymezení střední třídy. Podle takového vymeze-ní by šlo o osoby a rodiny, které – oproti deprivovaným – nečelí hmotnému ne-dostatku a sociálnímu vyloučení (či spíše omezení sociálních vazeb). Jinými slovy, ukazatele používané pro výzkum chudoby a chudobou ohrožených skupin mohou

být – v obráceném gardu – použity pro výzkum středních tříd, neboť ty by naopak chudobě vystaveny být neměly vůbec. Takový postup dává smysl v situaci, kdy tradiční determinanty sociálního postavení a sociální stratifikace slábnou a měli bychom se tedy poohlédnout po alternativních indikátorech sociálního statusu.

Indikátorům materiální a sociální deprivace byla věnována velká pozornost ze strany evropských institucí (viz např. Eurostat 2017, Guio et al. 2017) a návazného výzkumu (viz např. Marlier et al. 2007, Gugushvili 2011, Želinský, Mysíková & Ng 2020, Mysíková 2021). S ohledem na vývoj životních podmínek v Evropě okolností se hlavní „evropský index deprivace“ posunul od užšího chápání jakožto vynuceného nedostatku vybavenosti a spotřeby k širšímu chápání obsahujícímu rovněž limity v oblasti sociálních kontaktů. Zatímco ukazatel přijatý Evropskou komisí v roce 2009 se týkal pouze materiální deprivace, nový index, přijatý v roce 2017, vynechává některé již běžně rozšířené položky vybavenosti domácnosti a připojuje nové, týkající se jednotlivých osob a zahrnující omezení v účasti na společenských aktivitách. Dotázaným je od té doby předkládán seznam otázek obsahující celkem třináct položek.⁴⁵

Martina Mysíková (2022) ve své explorativní analýze porovnála vztah mezi socio-ekonomickým postavením (měřeným podle kategorizace ESeC) a pravděpodobností materiální deprivace podle starého a nového indexu deprivace v zemích V4 a Rakousku.⁴⁶ V obou případech zjistila významnou asociaci mezi indexem materiální deprivace a socio-ekonomickými kategoriemi, jež je přitom do značné míry zprostředkována vzděláním. Jak se ukázalo, nový indikátor materiální a sociální deprivace je citlivější a jeho vztah k socio-ekonomickému postavení osoby je silnější než tomu bylo v případě starého indikátoru pouze materiální deprivace. Jak zjistila, situace ve sledovaných zemích je v tomto ohledu obdobná, nicméně asociace mezi socio-ekonomickými kategoriemi a materiální a sociální deprivací je silnější v Rakousku a Maďarsku, což jsou shodou okolností dvě země vykazující silnější sociální diferenciaci v rámci střeoevropského regionu.

V tabulkách 8.9 a 8.10 sledujeme oba indexy deprivace podle námi vytvořených statistických kategorií. Zde se však ukazuje slabina uvedeného přístupu, neboť indexy ohraničují pouze dolní statusové skupiny a nedovedou rozlišit kategorie střední a vyšší. Většina populace (80 % podle starého indikátoru a 72 % podle nového indexu) se tak řadí do kategorie netrpící deprivací podle daného vymezení. Rozpětí je však v tomto ohledu značné, neboť sahá od 40 % „nedeprivovaných“ ve skupině nízkých příjmů a vzděláním k 97 % „nedeprivovaných“ ve skupině s vysokými příjmy a vzděláním (Tabulka 8.9). Index materiální deprivace je z definice vztažen k dolním třídním kategoriím, zachycuje však – byť v nepatrné míře – rovněž vyšší kategorie. Konkrétně u dvou kategorií zařazených námi do vyšší střední třídy se to týká 3 % domácností s vysokým vzděláním a příjmy a 13 % domácností s vysokým vzděláním a středními příjmy.

45) Původní *Index materiální deprivace* z roku 2009 zahrnuje tyto položky: neočekávaný výdaj, zaplacení týdně dovolené pro všechny členy domácnosti, vybavenost domácnosti automobilem, pračkou, televizí a telefonem, možnost jíst maso či jeho vegetariánské náhražky každý druhý den, schopnost domácnosti včas hradit pravidelné platby, splátky spojené s bydlením a dostatečné vytápění bytu. V novém *Indexu materiální a sociální deprivace* z roku 2017 byly vynechány položky vybavenosti domácnosti pračkou, televizí a telefonem (s ohledem na jejich již masové rozšíření) a doplněny tyto položky: připojení k internetu, schopnost nahradit opotřebovaný nábytek, alespoň dva páry dobře padnoucích bot, schopnost nahrazovat obnošené oblečení za nové, setkávání s přáteli, placené volnočasové aktivity, malý obnos pro sebe sama.

46) Ke kategorizaci ESeC (The European Socio-Economic Classification) a její aplikaci na data EU-SILC viz <https://timgoedeme.com/tools/esec-in-eu-silc/>

Tabulka 8.9: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle stupně materiální deprivace v roce 2022 (ČR, %)

Sociální kategorie	Počet chybějících položek					
	0	1	2	3	4–5	Celkem
Dolní						
1. Nízké vzdělání a příjmy	40,3	17,4	23,4	10,5	8,3	100,0
4. Nízké vzdělání, střední příjmy	70,6	14,7	9,8	4,3	0,7	100,0
Nižší střední						
5. Nízké vzdělání, vysoké příjmy	87,7	10,8	0,5	1,0		100,0
6. Střední vzdělání, nízké příjmy	65,2	17,4	10,7	5,3	1,4	100,0
Střední						
2. Střední vzdělání a příjmy	82,8	10,3	4,9	1,5	0,6	100,0
7. Střední vzdělání, vysoké příjmy	92,8	5,6	1,0	0,5	0,1	100,0
8. Vysoké vzdělání, nízké příjmy	74,0	13,5	7,7	3,8	1,0	100,0
Vyšší střední						
3. Vysoké vzdělání a příjmy	96,6	3,1	0,1	0,2		100,0
9. Vysoké vzdělání, střední příjmy	87,7	8,1	2,4	1,2	0,5	100,0
Celkem	80,1	10,2	6,0	2,6	1,0	100,0

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora).

Index zahrnuje tyto položky: 1. Zaplatit neočekávaný výdaj ve výši několika tis. Kč. (14 100 Kč v roce 2022) 2. Jíst maso, drůbež nebo ryby (nebo jejich vegetariánské náhražky) každý druhý den. 3. Dostatečně vytápět byt. 4. Zaplatit ročně všem členům domácnosti alespoň týdenní dovolenou mimo domov. 5. Mít pračku. 6. Vlastnit barevnou televizi. 7. Mít telefon. 8. Používat osobní automobil. 9. Hradit náklady spojené s bydlením – nájemné, splátky hypotéky, platby za energie (elektřinu, teplo, plyn a vodu) a splátky ostatních půjček, úvěrů nebo leasingu.

Ještě větší rozpětí mezi deprivací a ne-deprivací ukazuje nově konstruovaný index, jehož položky se týkají jak domácností, tak ve vyšší míře i osob, včetně sociálních kontaktů (Tabulka 8.10). Index je „přísnější“ a v důsledku toho se úplná absence materiální a sociální deprivace pohybuje v rozpětí od 32 % v případě domácností s nízkým vzděláním a příjmem k 93 % v případě domácností s vysokým vzděláním a příjmem. S ohledem na konstrukci nového indexu je vliv vzdělání o něco silnější než v případě starého indexu.

Je jasné, že takovéto použití indexů deprivace nemůže být příliš přínosné pro výzkum střední třídy, jejíž status je založen právě na absenci materiální a sociální deprivace. K její analýze se hodí spíše indexy kulturní a sociální participace, k němuž jsou použitelné moduly EU-SILC kulturní participaci z let 2006 a 2015. Autor této studie použil tato data v porovnání zemí V4 a Rakouska (Večerník 2022). Jeho analýza ukázala, že návštěvnost kulturních akcí v těchto zemích za zachycené období klesala, což mohlo být kompenzováno „emergentní kulturou“ spojenou s digitálními technologiemi, které však nebyly indikátory obsaženými v uvedených modulech popsány. Po roce 2015 už nebyl podobný modul realizován a ani pro nadcházejících pět let se s ním nepočítá.

Tabulka 8.10: Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle stupně materiální a sociální deprivace v roce 2022 (ČR, %)

Sociální kategorie	Počet chybějících položek					Celkem
	0	1	2	3	4–9	
Dolní						
1. Nízké vzdělání a příjmy	32,1	13,4	12,9	19,3	22,3	100,0
4. Nízké vzdělání, střední příjmy	59,5	17,3	10,2	8,1	5,0	100,0
Nižší střední						
5. Nízké vzdělání, vysoké příjmy	78,3	16,3	3,4	0,5	1,5	100,0
6. Střední vzdělání, nízké příjmy	52,9	19,4	10,5	8,7	8,6	100,0
Střední						
2. Střední vzdělání a příjmy	73,1	15,5	5,4	3,6	2,4	100,0
7. Střední vzdělání, vysoké příjmy	88,3	7,5	2,5	1,1	0,6	100,0
8. Vysoké vzdělání, nízké příjmy	64,4	16,3	8,7	4,3	6,3	100,0
Vyšší střední						
3. Vysoké vzdělání a příjmy	92,8	5,7	1,2	0,1	0,3	100,0
9. Vysoké vzdělání, střední příjmy	82,2	9,2	4,6	2,5	1,4	100,0
Celkem	72,2	12,7	6,1	4,9	4,1	100,0

Zdroj: Životní podmínky 2022 (výpočet autora).

Index zahrnuje tyto položky: 1. Nahrazovat obnošené oblečení za nové (nikoli second-handové). 2. Mít dva páry dobře padnoucích bot. 3. Každý týden utratit malou sumu peněz pro sebe, aniž by se musely s někým radit. 4. Pravidelně se účastnit volnočasových aktivit. 5. Posedět s přáteli či příbuznými u jídla či pití alespoň jednou za měsíc.

Domácnost si nemůže dovolit: 6. Kupovat nový nábytek a vyměnit jej za opotřebovaný. 7. Jíst maso, drůbež nebo ryby (nebo jejich vegetariánské náhražky) každý druhý den. 8. Dostatečně vytápět byt. 9. Zaplatit neočekávaný výdaj ve výši několika tisíc korun. 10. Zaplatit ročně všem členům domácnosti alespoň týdenní dovolenou mimo domov. 11. Hradit náklady spojené s bydlením – nájemné, splátky hypotéky, platby za energie (elektřinu, teplo, plyn a vodu) a splátky ostatních půjček, úvěrů nebo leasingu. 12. Osobní automobil. 13. Počítač a připojení k internetu.

Kapitola 9

Změny v nerovnosti výdělků, příjmů domácností a majetku

Jak jsme uvedli v kapitole 2, nejčastěji používanou definicí střední třídy je její vymezení na základě příjmů, konkrétně podle její relativní pozice v příjmové hierarchii. Proto věnujeme příjmové nerovnosti či diferenciaci samostatnou pozornost. Zároveň jde o aspekt sociální struktury, který lze – vzhledem k jeho kvantitativní povaze a dostatku dat – relativně nejsnáze dokumentovat a analyzovat. To se odráží v četnosti analýz a publikací, které se však v naprosté většině věnují buď výdělkům jednotlivců, anebo příjmům domácností. Popis a analýza propojení situací jednotlivců a domácností z příjmového hlediska však chybí. Jde o proces počínající u výdělků osob, přes souběh příjmů partnerů v domácnostech až k výslednému disponibilnímu příjmu domácností (po státní intervenci prostřednictvím daňového a dávkového systému).

Případ Česka je v tomto ohledu obzvlášť zajímavý, protože příjmová diferenciacie v období socialistického režimu zde byla nejmenší z evropských zemí (spolu s bývalou NDR). Spolu s převratem po roce 1989 započaly reformy probíhající v ekonomické a sociální oblasti rychle měnit struktury výdělků z hlediska faktorů diferenciacie a výsledné míry nerovnosti. Rozpětí výdělků se zvětšilo, zvýšila se návratnost vzdělání, umenšila se váha rozdílů mezi výdělky mužů a žen v celkové varianci mezd (přestože mezera mezi nimi zůstala velká) a téměř se vytratil dříve výrazný věkový profil výdělků. V prvních letech polistopadové transformace se rovněž proměnila podoba souběhu příjmů vydělávajících členů domácností. Nová situace z hlediska příležitostí v oblasti zaměstnání a rozdílů v odměňování poskytla domácnostem větší rozhodovací volnost týkající se jejich účasti na trhu práce, což vedlo ke snížení podílu zaměstnaných žen.

Pozornost věnovaná v zemích středovýchodní Evropy oběma oblastem distribuce – výdělkům osob a příjmům domácností – je nestejná a většinou nepropojená. V zásadě se ujal takové rozdělení, že první oblast náleží ekonomickému výzkumu, zatímco druhá oblast sociologickému či sociálně-politickému výzkumu, navíc s výrazným zaměřením na chudobu. Diferenciacie výdělků je popisována ve vztahu k trhu práce, se zvláštním zaměřením na vliv vzdělání a rozdíly mezi muži a ženami (Chase 1998, Filer, Jurajda & Plánovský 1999, Jurajda 2003, Munich, Švejnar & Terrell 2005, Večerník 1995, Mysíková 2010). Rozdělení příjmů domácností v párech však bylo v prvních polistopadových dekádách řešeno zřídka. Ojedinelými příklady jsou články Thesie I. Garner a Katherine Terrell (1998) založené na datech rodinných účtů, a dále analýzy využívající dat Mikrocensů (Večerník 2009).

Cílem této kapitoly je poskytnout podrobnější pohled na oba typy distribuce a na to, jakým způsobem se změnilo jejich propojení v posledních desetiletích. V centru naší pozornosti se nutně objevuje vliv vzdělání. Důvodem tohoto zájmu je skutečnost, že zatímco v socialistickém režimu byl význam vzdělání pro výdělky cíleně potlačován, v tržním systému se naopak stalo – jakožto lidský kapitál – dominantním faktorem, a to s výraznou následnou extenzí do celkových příjmů domácností. Na rozdíl od většiny doposud provedených analýz se proto snažíme nejen prozkoumat roli vzdělání při vysvětlování rozdílů ve výdělcích osob, ale rovněž posoudit jeho roli v distribuci příjmů domácností. K proměně výdělků ve finální disponibilní příjmy domácností dochází prostřednictvím výběru partnera, míry ekonomické aktivity žen,

rozdílů v odměňování mužů a žen a také v důsledku načasování příchodu a počtu dětí.

Ekonomické reformy prováděné od roku 1990 vedly v Česku – jakož i v dalších tranzitivních zemích – k výrazným změnám v diferenciaci výdělků. V zájmu zachování makroekonomické rovnováhy byla na bývalé státní podniky uvalena mzdová regulace. Oproti tomu nově založeným a též zahraničním firmám byla od samého počátku poskytnuta značná volnost v nastavení mezd, kterou využily k přilákání kvalifikovaných pracovníků nabídkou vyšších výdělků. S odstraněním dočasné regulace mezd obdržely také bývalé státní podniky větší volnost v určení mezd. Ve veřejném sektoru umožnila úprava systému, spočívající v kombinaci tarifních a variabilních složek platů umožňující jejich větší diferenciaci.⁴⁷

S ohledem na nabídku statistických dat lze vcelku bez velkých obtíží popsat řadu kvantitativních změn v distribuci osobních výdělků a příjmů domácností. Podstatné však byly kvalitativní a systémové změny, k nimž můžeme přistupovat různým způsobem. V této oblasti není k dispozici mnoho teoretických prací. „Socialistický systém odměňování“ byl ve skutečnosti prezentován spíše ideologicky než teoreticky, zatímco naopak „kapitalistický systém odměňování“ byl schematicky vysvětlován pouze jako výsledek působení tržních sil. Přitom existují další faktory diferenciacie pracovních příjmů, které s tržní situací nesouvisí, což se týká zejména platů ve veřejném sektoru.

Pokud jde o „socialistický systém odměňování“, je velký rozdíl mezi tím, jak byl prezentován a jaká byla realita. Podle ideologie byl základem Marxem formulovaný princip pro socialistický výrobní způsob: „každý podle svých schopností, každému podle jeho zásluh“. Ve skutečnosti však byla aplikována Marxova pracovní teorie hodnoty, formulovaná jím samotným pro kapitalismus: vlastník výrobních prostředků od dělníka dostává celý produkt, ale platí mu pouze za reprodukci jeho pracovní síly. Zatímco pro kapitalismus se tato teorie ukázala jako nepravdivá, stala se skutečným, byť zamlčeným mechanismem odměňování v tzv. reálném socialismu. Stanovení mzdy se fakticky řídilo zásadou pokrytí základních potřeb: pracovníci musí být živeni a jejich rodiny se musejí reprodukovat. Na spotřební trh byly dodávány cenově výhodné produkty odpovídající základním potřebám, ostatní zboží tzv. zbytné potřeby bylo zatížené obrovskou daní z obrátu i ve vyšších desítkách procent (pokud bylo vůbec k dispozici).

Pokud šlo o hodnocení vzdělání, nebylo třeba je nějak zvlášť odměňovat na základě ideologického předpokladu, že je-li školní vzdělání poskytováno státem zdarma, jeho výnosy nepatří jeho nositelům, nýbrž patří „všemu lidu“. I obecně se vžilo, že vzdělanci vystudovali „za dělnické peníze“ a na vyšší výdělky mají tudíž jen chabý nárok. Nakonec důležitější pro výdělek než vzdělání byla praxe v oboru. Po prvotní výměně manažerských kádrů, provedené ihned po nástupu socialistického režimu pod heslem „mláďí vpřed“ a institucionálně zaštitěné nejrůznějšími rychlokurzy a jednoletými „vysokými školami“, se naopak prosadila seniorita a politická loajalita jako kritéria přinejmenším rovnocenná se vzděláním a odborností. Navíc členství v komunistické straně bylo samozřejmým předpokladem výkonu funkcí již počínaje nejnižšími příčkami řízení.

47) V této kapitole zachováváme terminologii statistických šetření a veřejné správy, kdy „mzdy“ se týkají zaměstnanců v soukromém sektoru a „platy“ zaměstnanců ve veřejném sektoru. Termín „výdělky“ pak používáme pro pracovní příjmy všech ekonomicky aktivních osob, tedy mzdy i výdělky.

Ačkoli mzdová nivelizace byla verbálně zpochybňována samotným režimem jakožto škodlivá pro motivaci k práci a zejména jako neslučitelná s Marxovou vizí „socialistické společnosti“, ve skutečnosti šlo o zabudovanou součást příkazové ekonomiky, která odolala všem pokusům o změnu, a to i během mírných ekonomických reforem šedesátých let. Současně však byly aplikovány dva druhy preferenčního odměňování. V souladu s výše zmíněným „principem potřeb“ se argumentovalo tím, že pracovníci vykonávající fyzicky namáhavou práci musí být lépe placeni, protože potřebují „více jíst“. Druhá zásada se opírala o veřejnou užitečnost práce pro režim, z níž vyplývala podpora vyšších odměn a dalších výsad pro stranickou a státní byrokracii, vojáky z povolání a příslušníky policejních složek.

Alternativou k takovému uspořádání je společnost organizovaná podle „tržního principu“. Podle předpokladu neoklasické ekonomie rozdíly ve výdělcích odrážejí individuální produktivitu práce a přispívají tak k efektivitě výroby. Tímto přístupem se ovšem mění celý makroekonomický a společenský kontext rozdílů v příjmech, přičemž akceptovány jsou i mnohem větší (často násobné) rozdíly, jdoucí zejména ve prospěch podnikatelů a manažerů. Namísto reprodukčních charakteristik se do popředí dostávají tržní charakteristiky. Administrace mezd podle reprodukčních potřeb je nahrazena distribucí založenou na předpokládaných přínosech pro národní důchod, které jsou samy o sobě produktem vzdělání, pracovního nasazení a manažerské odpovědnosti.

Pokud bychom chtěli tento teoretický nástin promítnout do analýzy dat, narazíme hned na několik překážek. Za prvé, žádný systém se v realitě neobjevuje v čisté podobě, neutváří se podle předem daného designu. V rovnostářské socialistické společnosti se uplatňovaly výsady vládnoucí třídy a byly tolerovány vysoké nelegální příjmy vůči režimu loajálních distributorů vzácného zboží a služeb. Tržní kapitalismus je zase deformován monopolními a byrokratickými zásahy. Vztah mezi lidským kapitálem, produktivitou práce a národním důchodem tak existuje spíše v rovině předpokladu nežli žité skutečnosti. Za druhé, nelze zdaleka operacionalizovat všechny faktory rozdílů: neexistují – a v podstatě ani nemohou existovat – ukazatele reálné výkonnosti práce v jednotlivých profesích nebo na manažerských pozicích. Za třetí, i kdyby všechny potřebné informace byly sebrány v jednom šetření, nebylo by možné je mít k dispozici v dostatečně rozsáhlém souboru dat, který by umožnil identifikovat specifické vlivy jednotlivých faktorů.

Fakticky je formulace obou systémů založena na mnoha předpokladech, a to jak v popisu odměňování práce, tak v konečném rozdělení příjmů domácností. Jen velmi přibližně by mohly být rozdíly mezi nimi kvantitativně vyjádřeny takto:

1. Podle „principu potřeb“ by měly být rozdíly ve výdělcích malé, protože lidé se ve svých základních potřebách příliš neliší. Podle „principu trhu“ rozdíly vznikají díky existenci volné soutěže, vztahům nabídky a poptávky, a jako takové jsou teoreticky neomezené.
2. Podle „principu potřeb“ je hlavním procesem reprodukce pracovních sil v rodinách. V důsledku toho mají při stanovování výdělků hlavní váhu demografické charakteristiky (pohlaví a životní cyklus), neboť odrážejí náklady na reprodukci pracovní síly. Podle „principu trhu“ jsou rozdíly vztaženy k individuálním dovednostem a výkonnosti.
3. Podle „principu potřeb“ je vliv vzdělání nepatrný nebo dokonce negativní (neboť lidé, kteří vykonávají nemanuální povolání, „nemusejí tolik jíst“). Podle „principu trhu“ je vzdělání hlavní složkou lidského kapitálu a má přímý vliv na produktivitu práce jednotlivce a návratnost ve výdělcích.

4. Podle „principu potřeb“ jsou povolání a odvětví důležitá, hlavně pokud jde o množství fyzické energie, kterou musí pracovník vydávat. Podle „principu trhu“ jsou povolání a odvětví důležitá z hlediska produktivity a tržního úspěchu především ve vztahu k inovacím a manažerským schopnostem.
5. Podle „principu potřeb“ stát zasahuje do distribuce příjmů, tak aby je přizpůsobil potřebám reprodukce. Proto je souvislost mezi osobním příjmem a disponibilním příjmem domácnosti slabá, přičemž hodně závisí na velikosti a struktuře domácnosti z hlediska ekonomicky aktivních a závislých členů. Oproti tomu v tržním režimu by měla být asociace výdělků a rodinných příjmů velmi silná, neboť je odvozena z diferencovaných individuálních výdělků.

V každém z těchto případů, vzhledem k omezeným datům, mohou kvantitativní ukazatele a směr jejich vývoje poskytnout pouze přibližný obraz kvalitativních změn. S ohledem na omezenou délku této kapitoly nezačleňujeme do analýz proměnné povolání a odvětví v části o osobních příjmech. Ponecháváme rovněž stranou tematiku přerozdělování získaných příjmů prostřednictvím daní, odvodů a sociálních a rodinných dávek (k těmto aspektům rozdělovacího mechanismu jsme se vyjádřili již dříve, viz Večerník 2009, kapitoly 4 a 6).

Data a použité proměnné

V této kapitole jsou analyzována data Mikrocensů a návazného šetření Životní podmínky (viz popis datových zdrojů v kapitole 6) na třech úrovních jednotek pozorování: 1. Osoby, konkrétněji řečeno mzdy a platy pocházející ze závislé činnosti zaměstnanců; 2. páry v domácnostech, kde je osobou v čele domácnosti zaměstnanec. V některých těchto případech se zaměřujeme pouze na páry, kde jsou oba partneři ekonomicky aktivní; 3. domácnosti, kde je osobou v čele domácnosti zaměstnanec, s párem doplněným o další osoby.

Domácnosti, které jsou předmětem statistického pozorování, jsou v české statistické terminologii nazývány „hospodařícími domácnostmi“, které zahrnují osoby sdílející své příjmy a výdaje. Používaný termín „osoba v čele domácnosti“ je čistě technický termín bez jakéhokoli obsahového nebo hodnotícího významu. V domácnostech, které tvoří manželský (či nesezdaný) pár, je jako osoba v čele určen vždy muž. U domácností tvořených pouze jedním rodičem je osobou v čele tento rodič. V domácnostech nerodinného typu je to některý z dospělých členů domácnosti. Vzhledem k tomu, že námi používané soubory jsou omezeny pouze na domácnosti s úplnými páry, je tedy osobou v čele domácnosti vždy muž.

Všechny analýzy se týkají zaměstnanců a domácností, kde je osobou v čele domácnosti zaměstnanec (podle předlistopadové terminologie jde o dělníky a ostatní zaměstnance). Tato volba má několik důvodů: Naše časové srovnání sahá až k roku 1988, kdy kategorie OSVČ u nás (na rozdíl od jiných postkomunistických zemí) prakticky neexistovala. Dále, údaje o výdělčích za OSVČ jsou mnohem méně spolehlivé než za zaměstnance, protože není snadné rozlišit mezi celkovým výnosem živnosti či podniku a příjmy směřujícími do spotřeby jejich domácnosti; navíc tendence podhodnocovat příjmy je u těchto osob ještě silnější než u zaměstnanců. Informace o ekonomickém postavení dospělých členů v domácnostech OSVČ jsou rovněž méně spolehlivé, neboť mnoho žen deklarujících se jako neaktivní, ve skutečnosti funguje jako pomocní pracovníci v rodinné firmě či zemědělském hospodářství.

Podíl domácností zaměstnanců se v porovnání s obdobím socialistického režimu snížil, přesto však tyto domácnosti představují i v novém režimu polovinu všech domácností, což platí, bereme-li v úvahu všechny domácnosti včetně domácností důchodců, jejichž počet naopak v mezidobí narostl. Podle šetření Životní podmínky za rok 2021 představovaly zaměstnanecké domácnosti jednu polovinu z celkového počtu domácností, přičemž zahrnovaly 57 % osob. Další nejpočetnější skupinou pak byly domácnosti nepracujících důchodců představující 34 % domácností a 24 % osob. Zde se ovšem – s ohledem na náš zájem o vzdělání partnerů a jeho vliv na příjem domácnosti – zaměřujeme pouze na domácnosti zahrnující úplné páry.

V případě příjmů jednotlivců jsou hlavními vysvětlovanými proměnnými hrubé příjmy z hlavního zaměstnání. Výdělky z vedlejšího zaměstnání byly z analýzy vyloučeny, protože údaje o nich jsou neúplné kvůli jejich nedostatečnému – resp. spíše výjimečnému – nahlašování ve statistických šetřeních. Je vcelku obvyklé, že v odpovědích na dotazník je vedlejší pracovní poměr sice deklarován, ale nejsou k němu uvedeny žádné údaje o příjmech. Pokud jde o domácnosti, hlavní vysvětlovanou proměnnou je disponibilní příjem domácnosti, tj. hrybý pracovní příjem po zahrnutí rodinných dávek a starobních důchodů a po odečtení daní a příspěvků na zdravotní a sociální pojištění.

V případě příjmů domácností je třeba celkový disponibilní příjem upravit (ekvivalizovat) s ohledem na úspory z rozsahu, které vznikají v případě hospodaření více osob sdílejících některé výdaje společně. Pro porovnání používáme níže tři metriky, které pokrývají celou oblast úspor z rozsahu: 1. Příjmy na osobu představující nulové úspory z rozsahu, 2. celkový disponibilní příjem představující úplné úspory z rozsahu a 3. adjustaci založenou na druhé odmocnině z počtu osob, která se z hlediska úspor z rozsahu nachází právě uprostřed. Naposledy uvedený přepočít se používá zejména v analýzách OECD (viz např. OECD 2008, OECD 2011). Oproti tomu dokumenty EU používají takzvanou modifikovanou ekvivalenční škálu OECD, kde je první dospělý člověk počítán jako 1,0, každý další dospělý jako 0,5 a každé dítě do 13 let jako 0,3. Pokud sledujeme relativní nerovnosti, výsledky se prakticky s použitím té či oné přepočítací škály neliší. Přepočít podle škály OECD je podobný jako v případě odmocniny z počtu osob, kdy koeficient elasticity činí 0,6.

Jednotlivci: diferenciaci výdělků a její faktory

Zatímco relativní diferenciaci mezd se v během socialistické éry v Československu trvající čtyři desetiletí téměř nezměnila, již záhy po roce 1990 naopak došlo k proměnám velmi rychlým a významným. Vývojová data ukazují, že podíl nejlépe odměňované desetiny zaměstnanců v „revolučních letech“ výrazně narostl, a to na úkor všech ostatních příjmových kategorií. Největší nárůst diferenciaci se projevil počátkem devadesátých let a pokračoval až do roku 2002, byť již pomalejším tempem. V evidenci vývoje mzdového rozpětí však existuje významný rozdíl mezi údaji od firem a od domácností. Podle údajů pocházejících od firem jsou rozdíly ve výdělcích větší a systematicky (podle decilového podílu) rostly, zatímco podle údajů sdělených z domácností jsou menší a kolísavé (tabulka 9.1).

Zvětšující se rozdíly ve výdělcích jsou známkou opuštění rovnostářského „principu potřeb“ a přechodu k diferencovaným tržním odměnám. O proběhlé změně přitom svědčí nejen velikost rozdílů ve výdělcích, nýbrž ještě více struktura jejich determinace. Podle „principu potřeb“ byl větší důraz kladen na demografické charakteristiky

Tabulka 9.1: Diferenciace výdělků zaměstnanců podle šetření u firem/organizací a v domácnostech (ČR)

	Šetření u firem a organizací					Šetření v domácnostech				
	1989	1997	2002	2010	2020	1988	1996	2002	2010	2020
Decilový podíl D9/D1	2,45	2,82	2,99	3,28	3,42	2,39	3,06	2,87	2,77	2,84
Poměr 10 : 1	3,66	4,96	5,53	5,69	5,63	3,21	4,82	4,42	4,94	5,10
Gini	–	–	–	–	–	0,18	0,26	0,26	0,24	0,25
Variační koeficient	–	0,59	0,80	0,97	0,77	0,35	0,56	0,60	0,60	0,69
<i>Hodnoty šetření v domácnostech v % šetření u firem:</i>										
Decilový podíl D9/D1	98	109	96	84	80	–	–	–	–	–
Poměr 10 : 1	88	97	80	87	93	–	–	–	–	–
Variační koeficient	–	95	75	62	81	–	–	–	–	–

Zdroj: Mzdová šetření, Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2020 (soubory za osoby, výpočty autora).

Pozn.: Ukazatele mzdové diferenciace jsou v případě šetření u firem propočteny autorem z tabulek ČSÚ uvádějících podíly zaměstnanců v pásmech měsíčních hrubých mezd, a to pomocí středů intervalů, takže výsledky lze považovat pouze za odhad. Variační koeficienty však pocházejí z uvedených tabulek. V případě šetření u domácností jsou propočty založeny na individuálních datech ze souborů osob.

pracovníků, tj. pohlaví a věk. V socialistickém režimu bylo dokonce pohlaví tou nejdůležitější vysvětlující proměnnou mzdových rozdílů (a to zejména u nás, v menší míře pak i v dalších zemích tzv. reálného socialismu). Důležitý byl rovněž věk, a to v důsledku souběhu jeho generačního a kariérního významu. Struktura determinace výdělků se již v první dekádě transformačního procesu podstatně změnila: namísto pohlaví a věku se staly určujícími faktory vzdělání, povolání a postavení v manažerské hierarchii.

Rozsáhlé změny ve struktuře výdělků souhrnně dokumentují posuny v procentu variance vysvětlené jednotlivými proměnnými, pokud jsou brány samostatně (tato čísla nejsou uvedena v tabulkách). Zatímco v roce 1988 samotná proměnná pohlaví vysvětlovala 30 % variance výdělků, již během devadesátých let se její vliv radikálně snížil na třetinu uvedeného podílu, přičemž od té doby zůstává beze změny. Tento údaj se ovšem značně liší od změn v rozdílu výdělků mezi pohlavími (tzv. gender pay gap, GPG či gender wage gap GWG), který se snížil mnohem méně. Důležitost věku (měřeného podle pětiletých kategorií) pro vysvětlení variance výdělků se snížila na polovinu a celkový význam pohlaví a věku dohromady se propadl ze 40 % na 12 %. Vysvětlovací schopnost samotných demografických charakteristik pro rozdíly ve výdělcích se tudíž během sledovaného období snížila na jednu třetinu.

Naopak statistická vysvětlovací schopnost samotného vzdělání (v rozlišení čtyř jeho stupňů) se zvýšila z 11 % v roce 1988 na 17 % v roce 2002, což vypovídá o tom, že vzdělání se – namísto pohlaví – stalo nejdůležitějším faktorem vysvětlujícím varianci výdělků. Vliv vzdělání byl navíc posílen vlivem odvětví a profese. Po roce 1990 získal terciární sektor silnější postavení v ekonomice, byť v různé míře v závislosti na daném oboru. Zaujal tak místo původně zaujímané výrobními odvětvími, která byla v socialistickém režimu výrazně upřednostňována (zejména těžba a těžký

Tabulka 9.2: OLS regrese *ln* hrubého výdělku zaměstnanců podle pohlaví, vzdělání a doby praxe v období 1988–2020 (ČR, koeficienty)

	Regrese 1					Regrese 2				
	1988	1996	2002	2010	2020	1988	1996	2002	2010	2020
<i>Muži</i>										
(Konstanta)	7,33	8,02	8,53	8,75	5,74	7,69	8,66	9,18	9,40	9,49
Roky vzdělání	0,04	0,08	0,08	0,08	0,09	–	–	–	–	–
Praxe	0,03	0,04	0,02	0,03	0,03	0,03	0,04	0,02	0,03	0,04
Praxe ² /100	–0,07	–0,08	–0,04	–0,07	–0,06	–0,07	–0,08	–0,04	–0,07	–0,07
Vzdělání:										
odborné	–	–	–	–	–	0,07	0,17	0,13	0,14	0,19
středoškolské	–	–	–	–	–	0,15	0,39	0,37	0,36	0,39
vysokoškolské	–	–	–	–	–	0,35	0,73	0,70	0,71	0,70
R ²	0,26	0,28	0,22	0,29	0,22	0,26	0,28	0,22	0,30	0,26
<i>Ženy</i>										
(Konstanta)	6,90	7,61	8,19	8,48	7,60	7,34	8,39	8,89	9,23	9,43
Roky vzdělání	0,05	0,10	0,09	0,09	0,10	–	–	–	–	–
Praxe	0,02	0,03	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03	0,01	0,02	0,02
Praxe ² /100	–0,04	–0,05	–0,02	–0,03	–0,03	–0,04	–0,05	–0,02	–0,03	–0,03
Vzdělání:										
odborné	–	–	–	–	–	0,07	0,11	0,12	0,08	0,05
středoškolské	–	–	–	–	–	0,18	0,43	0,45	0,41	0,37
vysokoškolské	–	–	–	–	–	0,47	0,76	0,74	0,74	0,67
R ²	0,28	0,27	0,22	0,31	0,29	0,29	0,29	0,25	0,34	0,29
N =	16 391	14 981	7198	7432	6876	–	–	–	–	–

*Zdroj: Mzdová šetření, Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2020 (soubory za osoby, výpočty autora). R² = podíl vysvětlené variance (*100), N = počet pozorování.*

Pozn.: Všechny koeficienty významné na hladině < 0,001. Referenční kategorie: základní vzdělání.

průmysli). Význam povolání vzrostl zejména v důsledku vyšší hodnoty přisuzované manažerské a intelektuální práci (Večerník 2009, kapitola 4).

Rostoucí význam vzdělání pro výdělky byl klíčový pro další vývoj. Podle teorie lidského kapitálu určuje vzdělání a praxe produktivitu práce a v důsledku toho i výdělky pracovníka. Z tohoto pohledu bylo bývalé Československo zemí, kde socialistický režim ponížil význam vzdělání nejvíce (v porovnání s Maďarskem a Polskem). Náprava začala po roce 1990, kdy se návratnost vzdělání ve výdělku v poměrně krátké době zdvojnásobila. Zatímco na konci socialistické éry každý další rok školní docházky hypoteticky zvyšoval výdělky o 4 % u mužů a o 5 % u žen, počínaje rokem 1996 to bylo již 8–9 % u mužů a 9–10 % u žen (viz tabulka 9.2). I když tato čísla od roku 1996 stagnují, neexistují žádné známky poklesu návratnosti vzdělání navzdory

rostoucí nabídce vysokoškolsky vzdělaných zaměstnanců – jako tomu je v některých západních zemích. Výsledky od poloviny desátých let nového století naopak naznačují nepatrné zvýšení návratnosti vzdělání.

Naše starší výsledky (kdy novější výsledky z pera našich ekonomů nenacházíme) jsou v podstatě v souladu s dalšími pozorováními, které jsou povětšinou již staršího data. Podle Filera, Jurajdy a Plánovského (1999), kteří použili databázi firem, návratnost vzdělání u mužů v Česku dosáhla 8 % v roce 1995 a 9 % v roce 1997. Podle Municha, Švejnara a Terrellové (2005), kteří použili retrospektivní dotazníkové šetření provedené v prosinci 1996, návratnost vzdělání dosáhla v roce 1996 pouze 6 % u mužů a 7 % u žen. Zde však musíme připomenout zcela běžné podhodnocování výdělků, které je v sociologických šetřeních ještě větší než ve statistických šetřeních. Lidé mají navíc tendenci odpovídat podle čistého výdělku spíše než podle hrubého, i když jsou požádáni o informaci týkající se právě hrubého výdělku. To se pak samozřejmě projevuje i v evidovaných rozdílech výdělků podle vzdělání.

V každém případě platí, že jestliže zhruba polovinu variance příjmů lze vysvětlit standardními proměnnými, které jsou k dispozici ze statistických šetření (pohlaví, věk, vzdělání, povolání a odvětví), stále zůstává ještě další polovina variance, kde se uplatňují jiné faktory a kde se pohybujeme nanejvýš v rovině předpokladů. V této „neznámé polovině“ jde o variabilitu výdělků podle specifických dovedností, kvality výkonu práce a samozřejmě i neměřitelného upřednostňování té či oné pozice v manažerské hierarchii nebo toho či onoho specifického sektoru ekonomiky či státní správy – nemluvě o upřednostňování té či oné konkrétní osoby, v závislosti na jejím sociálním kapitálu. Nakonec rozdíly skryté v nevysvětlené části variance výdělků mohou být ještě důležitější pro produktivitu firmy nebo efektivitu fungování instituce než ty rozdíly, které můžeme vysvětlit pomocí dostupných proměnných.

Páry: výběr partnera, zaměstnání a společné výdělky

Přejdeme-li od jednotlivců k pářům jako jednotce pozorování, jejich příjmy ze závislé činnosti určuje několik faktorů: výběr partnera ovlivněný sociálními charakteristikami, kulturní úroveň a životními ambicemi obou, zaměstnáním partnerky během reprodukčního období, a také interakcí partnerských kariér. Během posledních desetiletí došlo k významným změnám, které ovlivnily formování manželských či nesezdaných párů a zaměstnání žen. Většina těchto změn je přitom nějakým způsobem spojena se vzděláním – ženy jsou dnes vzdělanější a stále více jich je orientováno na kariéru, přičemž mateřství přichází v jejich životě později. Z tohoto úhlu pohledu se tedy ptáme na formování párů, účast žen žijících v manželství či partnerství na trhu práce a na počet vychovávaných dětí, to vše v zachyceném období let 1988 až 2020.

První otázka se týká *výběru partnera* a utváření párů podle vzdělání partnerů. Homogamie domácností zaměstnanců z hlediska vzdělání během posledních desetiletí mírně posílila (viz tabulka 9.3). To se projevilo na sekundární a terciární úrovni vzdělání v důsledku rychlejšího růstu úrovně vzdělání žen než mužů. Současně se podíl párů, ve kterých má muž vyšší vzdělání než žena, značně snížil, zatímco podíl párů, ve kterých má vyšší vzdělání žena, se zvýšil – v současnosti již takové páry představují jednu čtvrtinu ze všech. V předběžných analýzách jsme zahrnuli rovněž „nadřazenost“ muže nebo ženy podle vzdělání jako jednu z vysvětlujících proměnných, avšak vyloučili ji z konečných verzí regrese, protože se ukázala jako statisticky nevýznamná.

Tabulka 9.3: Vzdělání a relativní výdělky partnerů v zaměstnaneckých domácnostech (ČR, %)

	Procento párů					Relativní výdělky párů (% průměru)				
	1988	1996	2002	2010	2020	1988	1996	2002	2009	2020
Oba základní	10,9	4,5	2,4	1,6	0,9	90,0	72,1	60,0	53,6	54,9
Oba odborné	20,7	26,0	24,7	23,9	15,9	94,3	81,8	76,8	77,8	80,0
Oba středoškolské	11,9	16,0	21,3	18,8	20,4	104,5	111,7	110,0	108,9	100,9
Oba vysokoškolské	5,7	6,0	5,5	8,4	16,4	120,9	160,3	164,6	156,5	137,4
<i>Celkem homogamní</i>	<i>49,2</i>	<i>52,5</i>	<i>53,9</i>	<i>52,7</i>	<i>53,6</i>	–	–	–	–	
M-odborné, Ž-základní	14,4	9,7	6,2	5,9	2,7	93,2	75,0	67,3	65,6	68,4
M-středoškolské, Ž-nižší	11	9,7	9,4	9,3	7,3	100,6	94,7	91,9	87,2	81,8
M-vysokoškolské, Ž-nižší	7,7	8,2	8,9	8,4	9,3	115,9	146,3	142,7	135,6	121,1
<i>Celkem heterogamní – muž vyšší</i>	<i>33,1</i>	<i>27,6</i>	<i>24,5</i>	<i>23,6</i>	<i>19,4</i>	–	–	–	–	–
Ž-odborné, M-základní	2,6	1,9	1,7	1,4	1,3	95,3	71,0	72,1	58,0	63,6
Ž-středoškolské, M-nižší	12,6	14,8	16	17,8	15,0	98,9	94,1	91,5	87,6	84,5
Ž-vysokoškolské, M-nižší	2,4	3,1	3,8	4,5	10,7	109,1	122,4	132,6	110,1	102,4
<i>Celkem heterogamní – žena vyšší</i>	<i>17,6</i>	<i>19,8</i>	<i>21,5</i>	<i>23,7</i>	<i>27,0</i>	–	–	–	–	–
Všechny páry	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	28 019	9689	2191	2156	2922	–	–	–	–	–

Zdroj: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2020 (soubory za domácnosti, výpočty autora). N = počet pozorování.

Druhá otázka se týká *počtu dětí v páru*. Vývoj po roce 1989 vedl k výraznému poklesu míry porodnosti. Děti začaly v životním cyklu žen přicházet později – v současné době sahá průměrný věk ženy v době prvního porodu již ke třicítce, což je o šest let později než v roce 1990. Narůstá podíl nezaopatřených dětí žijících jen s jedním rodičem, jichž bylo 9 % v roce 1988 a 17 % v roce 2002, v dalších letech však nastoupil klesající trend: 15 % neúplných rodin v roce 2010 a 10 % v roce 2020. Oproti tomu podíl bezdětných mezi páry s osobou v čele domácnosti ve středním věku (25–54 let) se zvýšil z 19 % v roce 1988 na 29 % v roce 2002, a dále pak na 27 % v roce 2010 a 29 % v roce 2020. Je ovšem třeba zdůraznit, že tento výsledek je založen na proměnné „nezaopatřené děti“ v domácnosti, která byla v daném čase předmětem šetření. Nevypovídá tedy o celkové fertilitě žen, kterou je třeba měřit po dlouhou časovou periodu. Stejně tak mnohé, z hlediska příjmové statistiky bezdětné páry, mohou být rodiči dospělých dětí, které se již osamostatnily.

Předpokládáný negativní dopad vysokoškolského vzdělání ženy na počet dětí se z dat šetření Životní podmínky nejeví. V podstatě vazba mezi přítomností nezletilých dětí v rodině a vzděláním žen je v současné době velmi slabá, ať použijeme jakýkoli typ regresní analýzy. Vzhledem k povaze nezávislé proměnné jsme aplikovali ordinální logistickou regresi pro odhad vlivu vzdělání ženy na počet nezaopatřených dětí v domácnosti (není uvedena v tabulkách k této kapitole). Marginální efekty byly vypočteny pro počet dětí ve všech sledovaných letech. Negativní vztah mezi vysokoškolským vzděláním a počtem dětí byl zjištěn pouze v roce 1988, zatímco po roce 1992 se objevuje opačný výsledek: čím vyšší je vzdělání ženy, tím větší je pravděpodobnost, že bude mít více než jedno dítě. Po kontrole proměnné věku se však ve většině sledovaných let ukazuje vztah vzdělání a počtu dětí jako statisticky nevýznamný.

Tyto výsledky je ovšem třeba považovat pouze za orientační, neboť kromě zmíněného zkreslení v podobě zahrnutí pouze nezletilých dětí aktuálně žijících ve sledovaných domácnostech může být vztah vzdělání žen a počtu dětí ovlivněn dalšími faktory. Například sociálně znevýhodněné prostředí může ovlivňovat vzdělání žen i počet jejich dětí, podobně ženy při narození dítěte ve svém mladším věku nemusely už dokončit zamýšlený nebo dokonce započatý vyšší stupeň vzdělání.

Tabulka 9.4: Logistická regrese zaměstnání ženy (0–1) podle vzdělání, věkové kohorty ženy a počtu dětí (ČR, zaměstnanecké páry ve věku 25–54 let)

	Regrese 1					Regrese 2				
	1988	1996	2002	2010	2020	1988	1996	2002	2010	2020
(Konstanta)	0,62	−0,19	−0,24	−0,11*	0,20*	1,04	0,25	0,11	0,36	1,21
Ž-středoškolské	0,30	0,35	0,36	0,39	0,23*	0,26	0,35	0,34	0,43	0,10*
Ž-vysokoškolské	0,22	0,02*	0,58	0,27*	−0,08*	0,17	0,03	0,56	0,29	−0,20*
Věk 30–34	0,94	1,01	0,76	0,03	−0,07*	1,11	1,24	1,05	0,42	0,30*
Věk 35–39	1,60	1,49	1,29	1,02	0,41*	1,75	1,73	1,62	1,52	1,01
Věk 40–44	1,66	1,80	1,86	1,31	1,48	1,64	1,83	2,14	1,69	2,10
Věk 45–49	1,61	1,87	1,62	1,31	1,68	1,42	1,67	1,59	1,35	2,11
Věk 50–54	1,29	1,39	1,37	1,18	1,86	0,98	1,08	1,21	1,01	2,01
Jedno dítě						−0,36	−0,33	−0,58	−0,79	−1,25
Dvě děti	–	–	–	–	–	−0,41	−0,64	−0,54	−0,97	−1,42
Tři a více dětí	–	–	–	–	–	−1,17	−1,34	−1,59	−2,02	−2,23
Pseudo R ²	0,10	0,14	0,12	0,10	0,14	0,12	0,16	0,16	0,15	0,20

Zdroj: Mzdová šetření, Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2020 (soubory za domácnosti, výpočty autora).

Pozn.: Referenční kategorie: věk do 29 let, základní vzdělání, žádné dítě. Oproti ostatním analýzám byla vynechána rovněž kategorie odborného vzdělání s ohledem na vysoký počet žen v této kategorii nacházejících se mimo ekonomickou aktivitu. Všechny koeficienty kromě označených * jsou významné na hladině < 0,001.

Třetí otázka se týká *zapojení žen na trhu práce*, které se po roce 1990 výrazně snížilo. Tato změna je zvláště výrazná ve věkové skupině žen do 29 let, především s ohledem na delší období vzdělávání. Jsou ovšem i další důvody uvedeného poklesu, jako je delší doba strávená péčí o děti doma (kdy často není jiná možnost kvůli nedostatku předškolních zařízení) a obtíže žen při hledání zaměstnání, zejména po delší době strávené péčí o rodinu v domácnosti. Vzdělání je v tomto ohledu důležitým faktorem nerovných příležitostí na trhu práce. Ekonomická aktivita žen významně souvisí se vzděláním, přičemž korelace těchto proměnných se postupně zvyšovala (viz tabulka 9.4).

Čtvrtá otázka se týká *výše příspěvku manželek k příjmu domácnosti*. Zde zjišťujeme dvě kontrastní tendence. Vezmeme-li všechny páry, kde je osobou v čele zaměstnanec, pak příspěvek ženy k příjmu domácnosti se v průběhu času snižoval (z 31 % v roce 1988 na 26 % v roce 2009), protože míra zaměstnanosti vdaných žen poklesla. U párů, kde jsou oba partneři ekonomicky aktivní, se však příspěvek žen naopak zvýšil (z 36 % na 40 %), v souladu se zvýšením relativních příjmů žen. Pearsonův korelační koeficient mezi příjmy partnerů se v takovém případě zvýšil z 0,20

Tabulka 9.5: OLS regrese příspěvku ženy k výdělům páru podle vzdělání manželských partnerů, věkové kohorty ženy a počtu dětí (ČR, zaměstnanecké páry ve věku 25–54 let)

	Regrese 1 – všechny páry					Regrese 2 – žena zaměstnaná				
	1988	1996	2002	2010	2020	1988	1996	2002	2010	2020
(Konstanta)	23,27	18,84	15,85	10,63	33,26	33,67	37,12	36,17	36,55	40,06
M-odborné	-0,21*	-1,61*	2,88*	5,80	-3,05*	-1,32	-3,11	0,24*	-3,39*	-1,53*
M-středo- školské	-1,49	-4,30	0,03*	2,37*	-6,10	-2,90	-6,82	-3,94*	-6,77	-4,79
M-vysoko- školské	-5,18	-11,72	-3,59*	-1,44*	-11,98	-6,64	-13,31	-9,00	-10,85	-11,29
Ž-odborné	2,27	2,72*	0,31*	7,14	-1,08*	1,12	1,84	-0,73*	3,06*	-0,50*
Ž-středo- školské	5,54	9,74	7,46	15,10	2,69*	4,24	8,18	6,46	11,10	3,75
Ž-vysoko- školské	8,76	13,59	12,81	16,24	6,19*	8,21	14,45	11,39	13,31	8,94
Věk 30–34	10,00	11,03	8,73	2,81*	2,31*	5,38	2,36	0,83*	0,36*	1,86*
Věk 35–39	14,96	16,85	14,84	14,16	9,71	8,31	5,52	3,64	5,53	5,89
Věk 40–44	14,67	17,97	17,83	16,69	17,81	8,46	6,17	3,63	7,04	8,03
Věk 45–49	14,70	16,18	15,83	12,10	14,82	9,11	5,06	4,83	3,88	6,26
Věk 50–54	13,19	12,76	12,83	11,75	10,48	9,17	5,03	3,77	5,55	4,50
Jedno dítě	-5,18	-3,49	-4,42	-9,51	-12,04	-4,28	-2,27	-0,60*	-5,71*	-6,01
Dvě děti	-6,49	-5,68	-5,39	-11,87	-14,04	-5,55	-2,59	-2,09*	-7,42*	-8,36
Tři a více dětí	-11,85	-12,38	-14,15	-20,57	-19,81	-8,13	-4,86	-3,54*	-11,28*	-9,34
R ²	0,17	0,16	0,14	0,18	0,18	0,18	0,12	0,10	0,15	0,12

Zdroj: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, *Životní podmínky 2010 a 2020* (soubory za domácnosti, výpočty autora).

Pozn.: Referenční kategorie: věk do 29 let, základní vzdělání, žádné dítě. Všechny koeficienty kromě označených * významné na hladině < 0,001. R² = podíl vysvětlené variance (*100).

v roce 1988 na hodnotu 0,30 počínaje rokem 2005. Rovněž tak rychle roste podíl žen, které vydělávají více než jejich partner. Zatímco v roce 1988 vydělávala žena více než muž u pouhých 7 % párů, po roce 2005 se uvedený podíl přehoupl přes 20 %.

Čím vyšší je vzdělání ženy, tím vyšší je zpravidla i její příspěvek k výdělku domácnosti (regrese 1 v tabulce 9.5). Tento efekt se v průběhu času zvyšoval – s mírným poklesem okolo roku 2000 – a ve výsledku se zdvojnásobil u žen s vysokoškolským vzděláním a ztrojnásobil u středoškolsky vzdělaných žen. Vzdělání mužů má podobný, avšak obrácený účinek: čím vyšší je jejich vzdělání, tím nižší je relativní příspěvek partnerky k příjmům domácnosti. Vzhledem k tomu, že se oba protichůdné efekty vzájemně vyrovnávají jen v menším počtu případů, je výsledný účinek vzdělání žen kladný. Pokud pomineme vzdělání mužů, pak čistý příspěvek středoškolského vzdělání ženy k výdělku domácnosti představuje 5 procentních bodů a čistý příspěvek vysokoškolského vzdělání ženy činí 8 procentních bodů.

Příspěvek ženy k příjmu domácnosti výrazně klesá v souvislosti s přítomností a počtem nezaopatřených dětí, a to v postupu času stále více. Je zřejmé, že vliv počtu dětí je mnohem vyšší, pokud jsou do analýzy zahrnuty všechny zaměstnanecké páry, bez ohledu na to, zda v době šetření žena pracovala, či nepracovala (regrese 1 a 2 v tabulce 9.5). V případě párů se třemi a více dětmi vedl efekt většího počtu let strávených mimo pracovní trh, spolu s nižšími výdělky žen, k postupnému snížení příspěvku ženy z 12 procentních bodů na konci socialistického režimu až na 21 procentních bodů, po kontrole vzdělání ženy a věkové kategorie. I v případě párů s jedním dítětem se uvedený souhrnný efekt zdvojnásobil. K obdobnému nárůstu došlo i v případě zaměstnaných žen, byť na mnohem nižší relativní úrovni.

Domácnosti: sdružování příjmů a výsledná nerovnost

Po roce 1989 došlo k významným změnám ve velikosti a složení zaměstnaneckých domácností, a to při zmenšení jejich podílu na celkovém počtu domácností, v důsledku početního růstu domácností osob samostatně výdělečně činných. Zaměstnanecké domácnosti se proměnily zejména v důsledku výrazného poklesu porodnosti po roce 1989. Relativně vzato, podíl nezaopatřených dětí v zaměstnaneckých rodinách se mezi rokem 1988 a 2009 snížil téměř o jednu čtvrtinu. A naopak, počet tzv. ostatních členů domácnosti – kromě ekonomicky aktivních osob a závislých dětí – se zvýšil v důsledku toho, že mnoho partnerek/manželek stráví delší dobu mimo zaměstnání (viz tabulka 9.6).

Jakmile opustíme pevný základ osobních příjmů, abychom zkoumali příjmy domácností, objevují se problémy týkající se měření příjmové úrovně. Nejenže se v domácnostech sdružují příjmy z různých zdrojů, existuje též několik struktur, které sehrávají roli jakýchsi mezičlánků či zprostředkujících struktur mezi příjmy osob a disponibilním příjmem domácnosti. Pro zjištění nerovnosti ve výsledné kupní síle domácností musíme vzít v úvahu různé okolnosti, které upravují souhrnný disponibilní příjem domácnosti vůči odhadovaným rodinným potřebám. Přizpůsobení – adjustace či ekvivalizace příjmu – by mělo zohlednit velikost a strukturu domácnosti a zejména pak počet a věk dětí.

Problém ekvivalizace nemůže být nikdy uspokojivě vyřešen, protože potřeby rodiny se liší nejen v různých zemích, nýbrž i v regionech a typech lokalit, v jejichž jejich rámci se pak dále diferencují podle složení a sociálního statusu domácnosti.

Tabulka 9.6: Složení a charakteristiky příjmové nerovnosti zaměstnaneckých domácností (ČR, úplné rodiny)

	1988	1996	2002	2010	2020	Změna 2002/ 1988	Změna 2020/ 2002	Změna 2020/ 1988
<i>Složení domácnosti</i>								
Členů celkem	3,46	3,48	3,29	3,32	3,25	0,95	0,96	0,92
ekonomicky činných	2,00	1,99	1,89	1,88	1,76	0,95	0,93	0,88
závislých dětí	1,21	1,12	0,98	0,98	1,16	0,81	1,19	0,97
ostatních	0,25	0,37	0,42	0,46	0,25	1,68	0,60	1,00
<i>Nerovnost – celkový disponibilní příjem domácnosti</i>								
Podíl D9/D1	1,99	2,58	2,58	2,55	2,35	1,30	0,91	1,18
Poměr 10 : 1	2,68	3,94	3,86	3,97	3,58	1,44	0,93	1,34
Gini	0,16	0,22	0,22	0,22	–	–	–	–
<i>Nerovnost – příjem domácnosti přepočtený podle druhé odmocniny z počtu osob</i>								
Podíl D9/D1	1,96	2,55	2,64	2,44	2,45	1,35	0,93	1,25
Poměr 10 : 1	2,60	3,92	3,86	3,82	3,72	1,48	0,96	1,43
Gini	0,15	0,22	0,22	0,22	–	–	–	–
<i>Nerovnost – příjem domácnosti přepočtený na osobu</i>								
Podíl D9/D1	2,33	2,88	3,06	2,84	2,98	1,31	0,97	1,28
Poměr 10 : 1	3,2	4,58	4,61	4,47	4,58	1,44	0,99	1,43
Gini	0,19	0,25	0,25	0,24	–	–	–	–

Zdroj: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2020 (soubory za domácnosti, výpočty autora).

V tomto smyslu došlo v Česku v posledních desetiletích k významné proměně: nejvyšší položku rodinných rozpočtů, kterou v komunistických dekadách představovaly výdaje na stravování, nahradily po režimní změně výdaje na bydlení a finanční platby. To znamená, že od výdajových položek hypoteticky rozpočitatelných na osoby došlo k posunu k položkám, které domácnost sdílí jako celek. Z hlediska „úspor z rozsahu“ se jedná o značný posun od malých úspor až po velké úspory, což z hlediska ekvivalenčních škál znamená přesun ze strmé stupnice (kde má velkou váhu počet osob) k mnohem ploššímu měřítku (s převahou společného hospodaření).

Nerovnost příjmů domácností se na počátku devadesátých let značně zvýšila a pomalu rostla i dále, podle našich dat k roku 2002 (shodou okolností roku posledního českého statistického mikrocensu). Podle následných dat, pocházejících již ze šetření Životní podmínky, se ukazuje zastavení růstu příjmové nerovnosti, nebo dokonce její pokles. Vzhledem k relativní homogenitě námi zkoumaného podsouboru domácností byl pozorován nárůst indikátorů nerovnosti jen mírně diferencovaný podle postupu ekvivalizace: k největšímu vzestupu Giniho koeficientu došlo v přepočtu velikosti domácnosti na druhou odmocninu z počtu osob, přičemž k nejslabšímu vzestupu došlo podle příjmu na osobu. Podle dat ČSÚ sledujících ekvivalizovaný

příjem (podle metodiky Eurostatu) se Giniho koeficient od roku 2005 drží na úrovni 0,25, pouze s nepatrnými výkyvy.

Specifickým rysem situace před rokem 1989 v Česku, ve srovnání s dalšími zeměmi současné V4, existovala pouze slabá korelace mezi osobními příjmy a příjmy domácností, ať již byly přepočteny jakýmkoli způsobem. Jak jsme uvedli výše, v souladu s „principem potřeb“ o výši disponibilního příjmu rodiny nerozhodovaly tolik individuální příjmy ekonomicky aktivních osob, nýbrž jejich počet v domácnosti, resp. podíl na jejím celkovém složení. Tato situace se již v první fázi přechodu k tržní ekonomice rychle změnila, kdy korelace mezi příjmem osob a příjmem domácností výrazně posílila. Zatímco rozdíly ve výdělcích narostly, podíl rodinných dávek v příjmech domácností se snížil. Redistribuce příjmů prostřednictvím daňového systému sice narostla, avšak zdaleka nikoli natolik, aby se utlumil vliv rostoucích rozdílů v pracovních příjmech (Večerník & Mysíková 2017).

Tabulka 9.7: OLS regrese (ln) disponibilního příjmu v zaměstnaneckých domácnostech podle vzdělání obou partnerů, věku ženy a počtu dětí (ČR)

	Regrese 1					Regrese 2				
	1988	1996	2002	2009	2020	1988	1996	2002	2009	2020
(Konstanta)	10,60	11,44	11,70	12,06	12,9	10,52	11,44	11,72	12,11	12,9
M-odborné	0,00	0,06	0,07	0,10	0,09*	0,02*	0,06*	0,04*	0,10	0,04*
M-středoškolské	0,04	0,17	0,17	0,20	0,19	0,03	0,18	0,18	0,21	0,16;
M-vysokoškolské	0,10	0,37	0,35	0,40	0,44	0,10	0,38	0,35	0,41	0,39
Ž-odborné	-0,04	0,00	0,06	0,06	0,17	0,01	0,06	0,10	0,08	0,14
Ž-středoškolské	-0,02	0,10	0,17	0,19	0,26	0,05	0,17	0,23	0,22	0,25
Ž-vysokoškolské	0,02	0,18	0,29	0,30	0,29	0,08	0,26	0,34	0,32	0,32
Věk 30–34	–	–	–	–	–	0,13	0,11	0,07	0,07	0,06
Věk 35–39	–	–	–	–	–	0,21	0,16	0,17	0,12	0,18
Věk 40–44	–	–	–	–	–	0,27	0,24	0,23	0,14	0,29
Věk 45–49	–	–	–	–	–	0,30	0,25	0,20	0,18	0,28
Věk 50–54	–	–	–	–	–	0,29	0,20	0,20	0,14	0,17
Jedno dítě	–	–	–	–	–	-0,13	-0,18	-0,20	-0,16	-0,12
Dvě děti	–	–	–	–	–	-0,20	-0,29	-0,31	-0,30	-0,10
Tři a více dětí	–	–	–	–	–	-0,25	-0,41	-0,41	-0,40	-0,17
R ²	0,03	0,17	0,17	0,22	0,16	0,36	0,38	0,35	0,36	0,21

Zdroj: Mikrocensy 1988, 1996 a 2002, Životní podmínky 2010 a 2017 (soubory za domácnosti, výpočty autora).

Pozn.: Regrese 1 – pouze vzdělání partnerů. Regrese 2 – kontrolováno podle věkové kategorie ženy a počtu dětí. Referenční kategorie: Věk do 29 let, základní vzdělání, žádné dítě. Všechny koeficienty kromě označených * jsou statisticky významné na hladině < 0,001. R² = podíl vysvětlené variance (*100).

K významným posunům došlo rovněž v determinaci příjmů domácností. Vzdělání se ze zanedbatelné vysvětlující proměnné, jakou bylo na konci socialistického režimu, proměnilo v proměnnou prvořadého významu (viz tabulka 9.7). Středoškolské a zejména pak vysokoškolské vzdělání přispívá již od první poloviny devadesátých let (s odkazem na zde neprezentovaná data Mikrocensu 1992⁴⁸) k výsledným příjmům domácností zásadním způsobem. Až do roku 2009 sledujeme růst tohoto vlivu, pak dochází k jistému poklesu. Porovnání výsledků za roky 2009 a 2016 z hlediska celkové vysvětlené variance však ukazuje, že celkově se determinace příjmů domácností vzděláním snížila ve prospěch jiných, statistickými proměnnými nepokrytých faktorů.

Stejně jako v oblasti výdělků, rovněž v oblasti příjmů domácností tedy lze pozorovat kvalitativní změnu skytou za kvantitativními posuny. Změny v kvantitativních rozdílech naznačují, že dopad životního cyklu se snižuje a souvislost celkových rodinných příjmů s participací členů domácnosti na trhu práce roste. Pracovní trh produkuje větší nerovnosti, současně však stát relativně více zasahuje do jejich vyrovnávání. Vliv účasti žen na trhu práce a s tím související struktury domácnosti se jen mírně zmenšily, přičemž význam vzdělání výrazně převážil nad někdejší vlivem životního cyklu. Jinými slovy, důležitost vzdělání se zvýšila natolik, že se stala určujícím faktorem životní úrovně rodiny. K této změně došlo i i přesto, že vzdělání ženy již nemá negativní dopad na počet dětí v rodině.

Diskuse problémů s daty

Cílem této kapitoly bylo poskytnout souhrnnější obraz nerovnosti z hlediska 1. osobních výdělků, 2. rodinných příjmů a 3. vztahů mezi nimi. V uvedeném souhrnu jde o doposud nepojednávanou tematiku, která je však nutností pro komplexní obraz příjmové nerovnosti. Teprve v této úplnosti bychom měli sledovat příjmy v jejich statusotvorné roli, v souvislosti s tematikou střední třídy. Zaměřili jsme se na vývoj po roce 1990, jejichž osou byla proměna pozice vzdělání. Předtím byly výdělky extrémně rovnostářské, přičemž v rámci malých rozdílů byly demografické charakteristiky pro určení výdělků důležitější než produktivní schopnosti jednotlivců. V rámci transformace ekonomiky a společnosti rozdíly ve výdělcích výrazně narostly a návratnost vzdělání se tak zvýšila. Na druhé straně se vliv pohlaví snížil a věkový profil výdělků ustoupil zcela do pozadí, přičemž částečně se i obrátil.

Již v prvních letech přechodu k tržnímu hospodářství se rovněž změnil souběh příjmů v rámci domácností. V komunistickém režimu byl rodinný příjem téměř výlučně závislý na počtu aktivních osob v domácnosti a po přepočtu na osobu pak na počtu dětí. Obě tyto charakteristiky byly úzce spjaty se životním cyklem rodiny. Nové možnosti výdělků dané jejich větší diferenciací poskytly rodinám větší rozhodovací volnost ohledně toho, jakým způsobem se zapojí na trhu práce – samozřejmě opět

48) Mikrocensus 1992 se svojí metodikou vymyká z dlouhé řady těchto šetření. Se změnou režimu se ČSÚ musel vzdát dosavadní možnosti zjišťovat příjmy domácností od státních institucí a spokojit se s jejich zjišťováním pomocí dotazů v domácnostech. Tím se ovšem značně omezila jejich spolehlivost. V uvedeném šetření by proveden experiment navýšení sdělených příjmů na základě odhadu jejich podcenění. Toto bylo ovšem provedeno až v konečné fázi výpočtu příjmu domácností, nikoli u jejich zdrojů (především výdělků), takže údaje o domácnostech nenavazují na údaje o osobách. Proto jsme tento „kontaminovaný“ datový zdroj raději v analýzách opomenuli. Pro ČSÚ to nebyl žádný problém, protože údaje o osobách z mikrocensových šetření nepracoval.

v závislosti na kvalitě nabízené pracovní síly. Přestože je v rodinách méně dětí, došlo rovněž k poklesu počtu žen, které pracují. Dvoupříjmové domácnosti však představují trvale převažující model.

Pokud jde o faktory nerovnosti v příjmech domácností, jejich obraz se již od poloviny devadesátých let zcela proměnil. Nově tak již jen menší díl příjmových rozdílů vzniká na základě složení domácnosti z hlediska poměru ekonomicky činných a závislých osob, spolu s dalšími faktory souvisejícími s životním cyklem. Oproti tomu jejich daleko větší díl vzniká jako důsledek faktorů spojených s pracovním trhem. Korelace mezi příjmem na osobu a počtem nezaopatřených dětí, která byla v rámci předchozího režimu velmi silná, v důsledku této proměny značně oslabila. Zvětšila se důležitost vzdělání, takže vzdělání muže a do značné míry také vzdělání ženy jsou nyní hlavními faktory pro určení celkového příjmu domácností.

Přestože zde uvedený obrázek se týká pouze zaměstnanců a jejich domácností (bez zahrnutí domácností osob samostatně výdělečně činných a samozřejmě také důchodců, včetně pracujících), ani v tomto ohledu není úplný a měli bychom připojit další informace nebo spíše úvahy o pravděpodobných mezerách v dostupné evidenci.

Údaje o výdělcích osob a příjmech domácností předložené v této kapitole jsou založeny převážně na sděleních od domácností. Porovnání s údaji získanými od firem a organizací ukazují podhodnocení sdělených výdělků v jejich úrovni i diferenciaci. Musíme akceptovat, že výdělky získávané z regulérního zaměstnání nejsou obvykle v dotazovací situaci uváděny v plné výši, nýbrž jsou dotazovanými osobami podhodnocovány. Příjmy z neformální ekonomiky, nepochybně významné, pak už nejsou vykazovány téměř vůbec. Údaje ze šetření o výdělcích shromažďovaných od firem jsou tedy jediným kontrolním nástrojem kvality dat získávaných dotazováním v domácnostech. Pak už zbývá jen porovnání příjmů podle šetření v domácnostech s údaji národního účetnictví, které ovšem zahrnuje poněkud širší, resp. celou populaci a pracuje s v případě některých veličin s hrubými odhady.⁴⁹

Pokud jde o diferenciaci výdělků, šetření u firem vypovídá o růstu rozdílů přinejmenším do počátku krize roku 2009. Podle variačního koeficientu – což je jediný souhrnný ukazatel diferenciací mezd poskytovaný ČSÚ z uvedených šetření, která jinak nejsou běžně k dispozici v analyzovatelné podobě – přinesl již rok 2010 redukci rozdílů o 10 bodů, přičemž i nadále pokračuje pozvolný sestup až do posledního dostupného údaje za rok 2022, který činí 0,68. Nicméně podle jiných ukazatelů, které vystihují rozpětí výdělků věrnějším způsobem, rozdíly setrvale rostly, a to až do nedávné doby. Podle šetření v domácnostech se růst rozdílů ve výdělcích ovšem zastavil již dříve, a to již po první dekádě transformace. Taková zjištění ovšem musíme interpretovat s velkou opatrností.

Můžeme předpokládat, že vzhledem k významu výdělků osob v příjmech domácností a relativní stabilitě přerozdělování jsou i celkové příjmy deklarované ze strany domácností podhodnocovány, a že se toto podhodnocení spolu s růstem mezd rovněž zvyšuje. Tato situace se však netýká jen Česka, ale i dalších evropských zemí. Přitom jen výjimečně se setkáváme s porovnáním deklarovaných příjmů s objektivními údaji z daňových registrů. Jako příklad můžeme uvést analýzu z Belgie,

49) Připomeňme zde již mnohaleté snahy OECD a Eurostatu o zavedení distribučního hlediska do národního účetnictví, které by vedly ke spolehlivějším odhadům reálné příjmové nerovnosti. Již řadu let zasedající expertní skupině se to však zatím nepodařilo. Viz: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/ks-tc-21-010>

kde byl zjištěn značný rozdíl mezi výsledky EU-SILC, ukazujícími stabilní příjmovou nerovnost v letech 2003 až 2007, a daňovými údaji, které nasvědčují posilující nerovnost (Horemans, Pintelon & Vandenbroucke 2011). U nás takové porovnání není technicky možné, protože za velkou část ekonomicky aktivních osob podávají daňové přiznání zaměstnavatelé souhrnně, takže individuální data neexistují.

Dalším problémem – stále ještě v oblasti regulérního zaměstnání – je druhé zaměstnání, praktikované nejčastěji v podobě samostatné výdělečné činnosti. Statistické údaje o něm jsou ve statistických datech pravděpodobně podhodnoceny všude, a to ve východních zemích více než v západních zemích. Trend v Česku není plynulý, neboť – podle našeho názoru – odráží spíše ochotu vedlejší zaměstnání deklarovat než objektivní situaci. Podle šetření pracovních sil (VŠPS) byl nejvyšší počet vedlejších úvazků v roce 1993, kdy je deklarovalo 250 tisíc pracovníků. Po setrvalém poklesu do roku 2002 (na 80 tisíc) opět počet vystoupal (na 147 tisíc v roce 2022). Jedná se tedy o zhruba 3 % pracovních sil, což je určitě velmi podceněný údaj. Paradoxně jsou údaje o druhém zaměstnání častěji sdělovány osobami s vysokoškolským vzděláním: v roce 2020 9 % mužů a 7 % žen s vysokoškolským vzděláním hlásilo druhé zaměstnání, ve srovnání se 3 % mužů a žen se středoškolským vzděláním a méně než 2 % osob s nižším vzděláním.

Pokud by vzdělanostně specifické rozdíly týkající se druhého zaměstnání byly realistické, pak by byl dopad vzdělání na výdělky a výsledný disponibilní příjem domácnosti ještě silnější než výše pojednáváný obraz založený pouze na údajích o hlavním zaměstnání. Pravděpodobnější je však spíše to, že uvedené rozdíly jsou způsobeny větší ochotou lidí s vysokoškolským vzděláním hlásit druhé zaměstnání, v jejich případě obvykle přísně evidovaném. Je těžké odhadnout, kolika lidí se týká situace, kdy jejich závislé zaměstnání je deklarováno jako jediný zdroj příjmů, zatímco fakticky je pro ně větším zdrojem příjmu formálně „druhotná“ samostatná výdělečná činnost. Ačkoliv je tato činnost založena na živnostenském oprávnění, není v šetřeních často uváděna, neboť se jedná pouze o vedlejší zaměstnání. Dokonce i základní informace pocházející z různých zdrojů údajů o počtu samostatně výdělečně činných osob se liší (Večerník 2011).

Poslední a patrně nejdůležitější otázka ohledně kvality údajů o příjmech domácností se týká neformální ekonomiky. Zde jsou k dispozici pouze odhady, většinou však bez vztahu k diferenciaci výdělků a nerovnosti příjmů domácností. Dřívější odhady, které provedl Martin Fassmann (2007) na základě výzkumu Jana Hanouska a Filipa Paldy (2006) a údajů Ministerstva financí, dokonce ukazují, že by až 38 % zaměstnanců, 63 % samostatně výdělečně činných a 56 % nezaměstnaných mělo mít v roce 2000 nějaké příjmy z neformální ekonomiky. V rámci šetření *Eurobarometer* Evropské komise padl dotaz na vedlejší zaměstnání v letech 2007, 2013 a 2019 s údaji za Česko 2 %, 4 % a 16 %. Taková čísla ovšem vypovídají spíše o „větší smělosti“ dotazovaných osob než o reálném trendu, který jinak má být v zemích EU klesající (ELA 2023). Česká data se vzdalují průměru EU směrem nahoru.

Jak uvádí shrnující studie *Centra ekonomických a tržních analýz* (CETA 2015), v Česku i v dalších středoevropských a jihoevropských zemích je hlavní část práce na černo vykonávána na živnostenské oprávnění v rámci takzvaného švarcsystému, který využívá rozdíl mezi zdaněním a odvody ze závislé a samostatné činnosti. Uvedená praxe je podle uvedené studie běžná ve stavebnictví, v maloobchodě a dále u kadeřníků, číšníků, prodejců farmaceutik a realitních makléřů. Podíl zjištěných případů švarcsystému k celkovému počtu zjištěných nelegálně pracujících osob činil podle *Státního úřadu inspekce práce* 10 % v roce 2012, 6 % v roce 2013 a 5 %

v roce 2014. Novější evidence ukazuje setrvale klesající trend nelegálního zaměstnávání z tisíců osob na stovky. Jde o důsledek přísnějších kontrol a udělovaných pokut. K opětovnému přechodu na švarcsystém však nyní může vést přísnější regulace zaměstnávání lidí na dohodu o provedení práce.

Jinou praxí, rozšířenou zejména v oblasti stravovacích služeb, je kombinace oficiálního odměňování pracovníků nízkou mzdou (často jen na úrovni zákonného minima) s doplácením zbytku dojednané mzdy v hotovosti podle uvážení zaměstnavatele. Lze předpokládat, že účast na neformální ekonomice, která se vyskytuje častěji u méně kvalifikovaných pracovníků, může částečně tlumit dopady vzdělání na výdělků, které zjišťujeme ve statistických šetřeních, ať už prováděných u firem a organizací, anebo v domácnostech. I v tomto ohledu se tedy pohybujeme v oblasti úvah a spekulací.

Navzdory všem problémům s údaji a všem pochybnostem, které můžeme vznášet ohledně dostupné evidence, je hlavní sdělení jasné. V oblasti osobních výdělků a příjmů domácností došlo k čemusi mnohem většímu než jen kvantitativním posunům. Jakkoli nešlo o revoluci, která by obrátila věci vzhůru nohama, nešlo ani o jednoduché pozvolné změny. V období transformace, zejména v jeho první dekádě, proběhla systémová změna charakterizovaná zejména mnohem větší rolí vzdělání v celém procesu. Zvýšil se jeho význam při určování výdělku a ještě více pak při určování příjmu domácností, a to navzdory skutečnosti, že počet dětí v rodině již není závislý na vzdělání partnerů. Spolu s expanzí vysokoškolského vzdělání žen je jejich zaměstnání a příjmová úroveň ovlivněna právě tímto faktem. Vzhledem k rostoucímu podílu párů, v nichž má alespoň jeden z partnerů vysokoškolské vzdělání, narostly rovněž rozdíly v příjmech mezi páry různého vzdělanostního složení.

Kapitola 10

Percepce sociální nerovnosti a subjektivní sociální status v letech 1992–2019

Otázka na střední třídy je po ruce při každém popisu společenské struktury. Sociologové jsou tázáni, kdo k ní patří a jak je početná. Odpověď však může být vždy jen podmíněná. K zařazení do středních vrstev nestačí ani příjmy, ani profese. Patří k němu také životní styl a zejména pak životní příležitosti a perspektivy. Především však s objektivním postavením jednotlivce se pojí subjektivní vnímání vlastní situace, a to v různé míře – od rigidního po velmi volné. Potom jsou ovšem možnosti expanze vnímaného středostavovského statusu prakticky neomezené. Nejlepší je, když většina lidí – včetně dělníků – subjektivně tíhne ke střední třídě, takže můžeme hovořit o společnosti jako středostavovské. Meziválečná česká společnost měla výrazný středostavovský charakter, přestože střední třída objektivně představovala sotva čtvrtinu obyvatelstva.

Nemenší význam pro poznání sociální struktury a významu střední třídy jako objektivního stavu má tedy subjektivní identifikace, resp. reflexe vlastního postavení a jeho umístění na společenském žebříčku, jakkoli imaginárním. Můžeme zde jen znovu připomenout známý Thomasův teorém, že totiž „pokud lidé definují situaci jako reálnou, je reálná ve svých důsledcích“ (Merton 1995). Oba přístupy k sociální struktuře mají svoji specifickou hodnotu. Zatímco objektivní sociální status – vyjádřený hlavně vzděláním, profesí a příjmem – je důležitý pro sociálně-ekonomické poznání společnosti, subjektivní status – vyjádřený deklarovanou příslušností ke společenské třídě či sebezařazením na hierarchické škále sociální pozice – přispívá spíše k sociálně psychologickému poznání společnosti. Obě vymezení mají přitom blízko k „velké“ politice vyjádřené volebním chováním, každé z jiné strany.

V moderní době vymizelo mnohé z toho, co po dlouhá staletí propojovalo oba pohledy – v hierarchicky uspořádané společnosti bylo dané, kam kdo objektivně patří, přičemž lidé si možnosti a limity svého postavení uvědomovali prakticky na každém kroku. K určitému sociálnímu stavu patřil nejen majetek, ale také způsob života, často propracovaný do detailů bydlení, oblékání, stravování a mluvy. Historické studie každodenního života objevují další a další charakteristiky středověkých a raně novověkých společností s jejich zabudovanými (duchovně posvěcenými) sociálními rozdíly. Zavedený řád pak paradoxně potvrzovaly „slavnosti bláznů“, kdy se – na několik dnů – obvyklý pořádek převrátil a interiorizované role vyměnily. Lidové běsnění o slavnostech mělo významnou společenskou regulační funkci (Heers 1983). Reformace, později pak osvětenství, počínající kapitalismus a nástup buržoazie vedly k potlačení této funkce a postupnému rozvolnění objektivní a subjektivní statusové struktury.⁵⁰

S průmyslovou revolucí se sociální struktura sice rozvolnila, avšak její hlavní kontury naopak vynikly a v mnohém se i vyostřily. V Marxově simplifikaci se dokonce vyhranily dvě nesmiřitelně opozitní třídy: kapitalisté a proletariát, resp. – v bojovné ideologii Komunistického manifestu – vykořisťovatelé a vykořisťovaní. Tento revoluční

50) Představu o vzdálenosti našeho chápání sociální struktury vůči realitě předchozích epoch si nejlépe uvědomíme čtením díla Norberta Eliase (česky Elias 2007, 2023).

text vyzýval k třídnímu boji a převrácení společenského řádu.⁵¹ Marx ovšem rozlišoval objektivní „třidu o sobě“ a subjektivní „třidu pro sebe“, která již dospěla k uvědomění si svého postavení a historické role, což znamená návrat k jednotě objektivního a subjektivního postavení.⁵² Uvedená teze však zcela selhala v testu historie. Marxova velká vize třídního boje vedoucího k převrácení společenského řádu („vylastňovatelé budou vylastněni“) a k nastolení komunismu dělnickou třídou (čímž se prý „dějinné kolo uzavře“) zůstala v rovině iluzorních politických doktrín. Počínaje György Lukácsem (1972 [1923]) následovníci Marxe subjektivní definici třídy naopak odmítají, neboť podle nich produkuje „falešné třídní vědomí“ a afiliaci dělníků spíše ke střední třídě, jak to odpovídá zájmům vládnoucí elity.

Empirický přístup a jeho datové zdroje

Sociologické přístupy k třídám a společenskému vědomí zevrubně popsal polský sociolog Stanisław Ossowski, jehož „nemarxistická“ kniha byla napsána již v raných v padesátých letech a v Polsku vydána čtyři roky po Stalinově konci (Ossowski (1963 [1957])). Ossowski rozlišil tři hlavní směry chápání sociální struktury: dichotomické schéma (opozitní třídy), funkcionální schéma (třídy jako nositelky odlišných charakteristik) a gradualistické schéma (třídy odlišené pozicí na uniformních škálách). Ukázal, jak s každým jiným pohledem na členění společnosti se mění i její vnímání „zevnitř“ či „odzdola“. Je pochopitelné, že v dané době nemohl tento významný polský vědec mít k dispozici nějakou empirickou evidenci sociálního sebezaznění.

Empirický výzkum sociální struktury ze subjektivního pohledu má dlouhou historii (viz např. Centers 1949, Jackman & Jackman 1973, Kluegel, Singleton & Starnes 1977). U nás byl subjektivní aspekt sociální nerovnosti empiricky dotčen již v prvním výzkumu sociální struktury v Československu, v kombinaci výsledků „velkého“ a „malého“ stratifikačního šetření z roku 1967 (Jungmann 1969). V komunistickém regionu to ovšem byla zejména polská sociologie, která se již v prvních výzkumech sociální struktury obyvatelstva velkých měst zaměřovala i na subjektivní percepci sociálního postavení. Specifickým přínosem těchto výzkumů byl takzvaný inferenční přístup, kde namísto zařazení se do některé třídy nebo na nějakou pozici nabídnuté škály dotazovaní hodnotili své umístění na specifických škálách statusových komponent jako je příjem, vzdělání, podíl na řízení a prestiž. Souhrnný status pak byl konstruován jako latentní proměnná konstruovaná z jednotlivých sebehodnocení (Słomczyński & Kacprowicz 1986).

51) Podotkněme zde ovšem, že dichotomie kapitalisté vs. proletáři nebyl pro Marxe jediný koncept třídní struktury společnosti, byť šlo o koncept základní, ukotvený v ekonomické teorii nadhodnoty se všemi jejími důsledky. Jak uvedl Raymond Aron (1966, ss. 42–44), v různých Marxových dílech se objevují odlišné klasifikace tříd. Ve spise „Revoluce a kontrarevoluce ve Francii a v Německu“ uvádí osm tříd počínaje feudální šlechtou a konče průmyslovými dělníky. Ve spise „Třídní boje ve Francii“ rozlišuje šest tříd počínaje finanční buržoazií a konče proletariátem. V žádném z těchto výčtů se ovšem neobjevuje střední třída.

52) Na Marxe přímo navazoval C. Wright Mills (1951), podle něhož skutečná třída musí kromě společných objektivních charakteristik mít také sebeuvědomění a vlastní politickou organizaci. Protože „bílé límečky“ tyto podmínky nesplňují, nelze je považovat za třídu. V obdobném smyslu hovořil také Pierre Bourdieu (1985) o „fiktivních třídách“ či „třídách na papíře“, které se mohou stát reálnými třídami pouze tehdy, když jsou politicky definované, reprezentované a mobilizované.

V literatuře o vnímání sociální struktury a sociálních nerovností můžeme v zásadě identifikovat tři přístupy: teze reflexe, teze sociální deprivace a teze dominantní ideologie. *Teze reflexe* předpokládá, že subjektivní vnímání vlastní pozice a hodnocení podoby sociální struktury reflektuje jejich objektivní úroveň. Z toho by tedy plynulo, že lidé v silně nerovných společnostech jsou k nerovnosti kritičtější než lidé ve společnostech s menšími nerovnostmi. Podle *teze třídního postavení* či sociální deprivace jsou lidé příslušející ke středním a vyšším třídám méně kritičtí k existujícím vzorcům nerovnosti než lidé z nižších společenských tříd. Podle *teze dominantní ideologie* převažuje v každé společnosti určitá ideologie, „sociální vědomí“ (jak je tomu v Ossowského pojetí), které vzniká jako výsledek soupeření mezi ideologiemi, jejichž obsah a vlivy se mezi společnostmi výrazně liší (Haller et al. 1995).

Pro příklad uvedme, co zjistili rakouští badatelé v oblasti sociální nerovnosti (Haller, Hadler & Eder 2023) na základě mezinárodního porovnání výsledků z poslední vlny výzkumu ISSP z roku 2019 o sociálních nerovnostech (který je i pro nás významným datovým zdrojem). Podle teze reflexe by vnímání sociální nerovnosti mělo být kritičtější v Maďarsku a Rakousku než na Slovensku a v Česku. V tomto ohledu zmínění autoři očekávali, že dědictví státního socialismu bude mít za následek silnější vnímání významu rovnosti v zemích visegrádského uskupení než v Rakousku. To ale jejich analýza příliš nepotvrdila. Zatímco USA jsou paradigmatickou společností, kde převládá liberální ideologie rovných příležitostí, skandinávské země představují do značné míry opačný pól, tedy společnost podporující zásadní rovnost podmínek a v druhém sledu pak i značné přerozdělování. Ani v tomto ohledu nejsou ovšem výsledky výzkumu ISSP průkazné.

Zatímco v poválečných dekadách – počínaje Richardem Centersem (1953) – bylo subjektivní pojetí sociální struktury v popředí výzkumného zájmu, od osmdesátých let „... studium subjektivních tříd upadlo do spánku a bylo zastíněno orientací na objektivně definované třídy ... Sociologové mají dnes obecně za to, že deklarovaná sociální třída je špatným měřítkem životních šancí“ (Oesch & Vigna 2023). V zájmu napravení reputace tohoto měřítka Daniel Oesch a Nathalie Vigna ukázali na datech modulů ISSP o sociální nerovnosti, že otázka po třídním sebezařazení vysvětluje lépe variabilitu životních šancí (příjmu a bohatství), než různá měřítka objektivní třídy. Jejich multivariační analýza ukázala, že pomocí proměnné subjektivní třídy odhadujeme osobní příjem stejně dobře jako pomocí objektivní třídy, přičemž navíc je subjektivní třída lepším prediktorem celkového příjmu domácností a bohatství rodiny. Autoři uzavírají tím, že subjektivní třída – přes své domněle „špatné jméno“ – je výborným ukazatelem materiální situace lidí.

S empirií sociálního sebezařazení jako takového se setkáváme častěji na národní, než na mezinárodní úrovni. Relevantní otázky se pravidelně vyskytují v panelových výzkumech ve Velké Británii, Německu či v USA. Například v Německu jsou otázky na subjektivní status a vnímanou nerovnost pravidelně kladeny v longitudinálním šetření *Sozio-oekonomische Panel (SOEP)*, zahájeném tam již v roce 1984 (a doplněným v roce 1990 o vzorek populace bývalé NDR), a také v omnibusových výzkumech, které jsou prováděny v rámci programu ALLBUS, jejichž výsledky jsou publikovány v pravidelných obširných Datenreports.⁵³ Obdobně je tomu rovněž v některých vlnách *The British Household Panel Survey* zahájeném v roce (1991–2008) a pokračujícím výzkumem *Understanding Society* (2009–). U nás

53) https://www.wzb.eu/system/files/docs/sv/k/kap_08_dr2021.pdf

k tomuto účelu částečně slouží *České panelové šetření domácností (CHPS)* zahájené v roce 2015.⁵⁴

Fakticky první srovnávací data o třídně-sociálním sebe-zařazení byla shromážděna v rámci mezinárodního programu *International Social Justice Project (ISJP)* realizovaného u nás v letech 1991 a 1996.⁵⁵ Výzkum sledoval postoje k sociální nerovnosti a sociální spravedlnosti (včetně politických postojů), a to v širokém kontextu sociální situace dotazovaného (s důrazem na profesi) a jeho domácnosti (s důrazem na příjmy). Výzkum byl v první vlně proveden ve 12 zemích včetně – z postkomunistických zemí – Česka, Bulharska, Německa, Maďarska, Polska, Slovenska, Slovinska, Estonska a Ruska, v dalších vlnách (2000, 2006) už jen na menším okruhu zemí.

Hlavním zdrojem komparativních dat o subjektivní sociální afiliaci a percepce sociální nerovnosti jsou ovšem výše již vícekrát zmíněné moduly „Sociální nerovnost“ *International Social Survey Programme (ISSP)*, nazývané „zlatým standardem“ literatury o vnímané nerovnosti.⁵⁶ Výhodou je přímé zacílení dotazníků uvedených modulů na zkoumané téma, přičemž významným bonusem jsou možnosti historického a mezinárodního srovnání s ohledem na závaznou formulaci otázek v národních dotaznících a na opakování (byť částečně pozměňovaných) modulů. Naopak nevýhodou je poměrně malá velikost národních výběrových souborů. V některých případech jsou otázky modulu vloženy do širších omnibusových šetření, takže kontext odpovědí není zcela srovnatelný. Pro naši potřebu jde však o nejlepší pramen pro studium dané problematiky i na národní úrovni, neboť otázky týkající se subjektivního zařazení se v jiných výzkumech neobjevují.

Sběr uvedených modulů ISSP doposud proběhl v letech 1987 (bez účasti Česka, avšak již s účastí Maďarska a Polska), 1992, 1999, 2009 a 2019. Další obdobný modul nebyl od té doby proveden a ani není pro nadcházející roky plánován. Bývalé komunistické země se tohoto programu začaly zúčastňovat až po roce 1990. Celkový počet zemí se postupně rozrůstal – zatímco v roce 1992 (což je první rok, kdy se do výzkumu zařadily postkomunistické země) činil počet participujících zemí 17, v roce 2019 to bylo už 30. Nicméně databáze modulů našeho zájmu v užším slova smyslu není bez mezer. Seznam zemí zapojených do programu ISSP nezahrnuje všechny země EU, přičemž v některých vlnách nebyly moduly „Sociální nerovnost“ realizovány ani v některých zemích V4, které se jinak na programu ISSP podílejí.

Hlavní dotazy vztahující se k sebezařazení do sociálních skupin jsou v dotazníku formulovány takto:

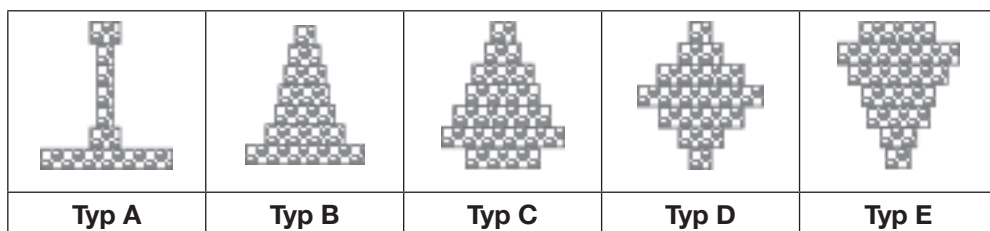
- „V naší společnosti jsou skupiny, kterým je přisuzováno vysoké sociální postavení a naopak skupiny s nízkým sociálním postavením. Kam byste se vy osobně zařadil na následující škále?“ Pro odpověď je nabídnuta škála 1–10.
- „Většina lidí řadí sama sebe do nějaké společenské skupiny (třídy). Do které skupiny (třídy) byste se sám zařadil?“ Pro odpověď nabídnuty sociální třídy v následujícím pořadí: dolní třída, dělnická třída, nižší střední třída, střední třída, vyšší střední třída a naposledy pak vyšší třída.

54) Poznamenejme zde, že otázky vztahující se k tématu sociální nerovnosti byly u nás poprvé kladeny v některých vlnách výzkumů *Ekonomická očekávání a postoje* realizovaných od počátku roku 1990 ve spolupráci obnoveného Sociologického ústavu Akademie věd a tehdy nově založené agentury STEM, resp. autora této studie a Jana Hartla.

55) <https://www.sowi.hu-berlin.de/de/lehrbereiche/empisoz/forschung/archiv/isjp>

56) <https://www.gesis.org/en/issp/modules/issp-modules-by-topic/social-inequality/2019>

Další důležité dotazy se vztahovaly k podobě společenského uspořádání. Na základě předložených diagramů se měl dotázaný vyjádřit (v původním dotazníku z roku 1992), kterému z nich se společnost podobá v současnosti, čemu se podobala v šedesátých letech, čemu se může podobat zhruba za třicet let a jak by měla podle názoru dotázaného vypadat. Tato přespříliš složitá otázka však byla v dalších vlnách redukována pouze na dva dotazy týkající se aktuálního a žádoucího uspořádání. Předložené typy byly následující:

- Typ A Úzká elita na špičce, velmi málo lidí uprostřed a velká masa lidí na úplném spodku
- Typ B Společnost jako pyramida, s malou elitou na špici, více lidmi uprostřed a většinou dole
- Typ C Pyramida s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku
- Typ D Společnost s většinou lidí uprostřed
- Typ E Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku

Důležité otázky se rovněž týkají příjmové nerovnosti, z nichž pro naše potřeby vybíráme:

- Příjmové rozdíly u nás jsou příliš velké.
- Je na vládě, aby snížila velké rozdíly v příjmech.

Kromě těchto otázek jsou další rubriky dotazníku pojednávajícího modulu ISSP věnovány různým aspektům nerovnosti. Konkrétně jde o názory na rozsah sociální nerovnosti a odpovědnosti za ni, spravedlnost a faktory odměňování, existenci a sílu konfliktů mezi různými skupinami obyvatel. V české verzi dotazníku je rovněž připojena baterie dotazů na faktory životního úspěchu. Naopak některé otázky je možné považovat za problematické. Konkrétně jde o názory dotázaných na to, kolik by měly činit výdělky některých profesí (praktický lékař, ředitel velkého podniku, prodáváč, nekvalifikovaný dělník v továrně, ministr). Na takovou otázku se podle našeho názoru nedá korektně odpovědět a v příslušné literatuře se pouze sporadicky setkáváme s jejím zpracováním.

V jednom pohledu si tedy můžeme variantně ohraničit střední třídu, a to jednak z hlediska sebezaražení dotázaných do předem daných statusových skupin a jednak sebezaražení na hypotetické kvantitativní škále sociální pozice. Ve druhém pohledu sledujeme názory dotázaných na statusové uspořádání dané společnosti a dále pak názorů na míru nerovnosti v zemi a potřebu jejího potlačení, resp. míru sociální spravedlnosti a potřebu jejího posílení. Mezinárodní data ISSP dovolují podrobnější

vhled do charakteristik „subjektivních“ sociálních tříd podle zemí a času. Nicméně uvedené možnosti se potýkají s prakticky nezvládnutelným množstvím dat. Interpretací problémy jsou rovněž akcentovány „kulturním zakotvením“ otázek týkajících se subjektivního sociálně-třídního sebeznačení. Formálně stejné dotazy nemusejí být úplně srovnatelné napříč obdobími a zeměmi. Kulturně-jazykové významy stejných formulací se mohou lišit těžko zachytitelným způsobem. Jak uvádíme níže, vzhledem k poměrně malé velikosti výzkumných souborů čelíme rovněž problému statistické významnosti v analýze odpovědí.

Výzkum subjektivní sociální nerovnosti u nás

Výzkum sociální nerovnosti a jejího vnímání nebyl v zájmu komunistické mocenské elity, který tudíž nic podobného nepřipustil. I když se režim o názory lidí zajímal, ve své první dekádě mu šlo hlavně o ty vůči němu nepřátelské. Nazýval je „šeptandou“, zjišťoval pomocí donašečů a následně trestně stíhal. Poválečný, nadějně se rozvíjející výzkum veřejného mínění tak byl u nás zlikvidován v roce 1950 a obnoven až v šedesátých letech, po krátkém uvolnění v letech 1968–1969 však znovu utajen a produkován jen pro výhradní potřeby nejvyššího komunistického vedení (Vávra a Čížek eds. 2023, kapitola 8). Příslušný výzkum se tedy mohl rozvinout až po pádu komunistického režimu. Počínaje rokem 1990 nastal boom výzkumu veřejného mínění pokrývající širokou oblast názorů. Otevřel se ovšem také fundovaný sociologický výzkum postojů, a to jak na národní, tak komparativní úrovni, v rámci výše uvedených mezinárodních projektů.

U nás se vymezením a osudům střední třídy v devadesátých letech detailně věnoval Petr Matějů se svým týmem, částečně rovněž spolu s autorem této studie.

S pomocí dat ISSP a IPSJ Matějů pozoroval vývoj subjektivně percipovaného sociálního složení v Česku v letech 1992–1997 a porovnal je s dalšími tranzitivními a vyspělými zeměmi. V postkomunistických zemích zjistil zřetelný deficit pocitu příslušnosti k vyšší střední a horní vrstvě. Zatímco se v roce 1992 do nich řadilo pouze 20 % dotázaných, oproti 33 % ve vyspělých zemích, do tří nejnižších sociálních skupin se ve vyspělých zemích řadilo jen něco přes 10 % dotázaných, oproti 34 % v postkomunistických zemích. Fakt, že se v Česku více lidí zařazovalo do vyšších pozic, Matějů přisuzoval silnějšímu pocitu otevřených příležitostí pro vzestup na počátku transformace. V období let 1995–1996 však dochází ke zlomu, kdy ochota hlásit se ke střední třídě začala klesat, zřejmě v souvislosti s větším realismem ve vnímání vlastní situace a perspektiv její změny s ohledem na příležitosti (Matějů 1998).

Matějů se dále věnoval rovněž souvislostem příslušnosti k sociální třídě s politickými orientacemi, přičemž pozoroval jejich posilování. Jak zjistil, subjektivní třídní zařazení mělo větší vliv na volební rozhodování než objektivně měřená sociální příslušnost. Jestliže podnikatelé a odborníci měli větší sklon volit pravicové strany než dělníci, pak u těch z nich, kdo se hlásili ke střední nebo vyšší střední třídě, byla uvedená tendence silnější než u ostatních. To se ostatně týkalo i dělníků, u kterých však byla tato tendence obecně slabá – nicméně pokud se řadili do střední třídy, byl příklon k pravici silnější. Celkově vzato má střední třída sklon zaujímat střed pravé části politického spektra. V prostoru vyznačeném osami levice-pravice a liberalismus-autoritářství, má „nová“ (servisní) střední třída blíže k silnější roli státu, zatímco „stará“ (podnikatelská) střední třída má blíže k liberálním hodnotám.

Na základě vývoje zaznamenaného v průběhu devadesátých let tedy tento autor konstatoval počáteční silnou identifikaci se střední třídou, která byla po roce 1995 vystřídána odklonem od ní, a to směrem k dolní třídě. Vývody o náhlém obratu v třídním sebezařazení je ovšem třeba brát s velkou opatrností s ohledem na malou velikost šetřených souborů. Matějů byl obezřetný, když použil výzkumných dat vždy za dva po sobě následující roky, přesto jím zjištěný pokles identifikace se střední třídou mezi dvoutletím 1994–95 a 1996–97 z 76 % na 58 % byl překvapivý. Obdobně velký skok zaznamenáváme ve srovnání výzkumů modulu ISSP „Sociální nerovnost“ sebraného dvěma různými agenturami v letech 2008 a 2009: ve druhém sledovaném roce se do střední třídy řadilo o 11 procentních bodů více dotázaných než v prvním roce.

Pokud bychom měli brát porovnání obou těchto výzkumných dat jako doklad vývoje v onom krátkém čase, pak s ohledem na sílící signály finančních problémů a nastupující hospodářské recese jsou výsledky spíše protismyslné. Rovněž síla vlivu různých charakteristik dotázaného a jeho rodiny na subjektivní přináležitost ke střední třídě se v obou výzkumech lišila: zatímco podle dat z roku 2008 v uvedené volbě jednoznačně dominuje vzdělání (Večerník 2009, s. 140), podle dat z roku 2009 přispívají vzdělání, příjmy a majetek vcelku rovnoměrným dílem, dokonce s mírnou převahou významu odhadovaného majetku rodiny dotázaného. Je tedy zřejmé, že obezřetnosti při porovnávání vývoje postojů v čase není nikdy dost, neboť do výsledků se mohou promítnout různé identifikovatelné i neidentifikovatelné okolnosti.

Tabulka 10.1: Sebezařazení dotázaných do sociálních tříd v Česku v letech 1991–2019 (%)

Třída	Celá populace					Ekonomicky aktivní				
	1991	1995	1999	2009	2019	1991	1995	1999	2009	2019
Dolní	8,7	9,9	19,9	14,1	9,1	5,7	6,1	11,3	8,1	3,8
Nižší střední	27,2	24,6	35,2	31,2	26,8	30,3	22,6	39,4	32,0	23,5
Střední	61,1	60,2	38,8	46,1	51,0	61,0	64,9	42,1	48,3	57,3
Vyšší střední	3,0	5,3	6,1	7,9	10,7	3,1	6,4	7,2	11,6	12,7
Horní	–	–	0,7	0,7	2,4	–	–	0,7	0,7	2,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: International Social Justice Project 1991 a 1995, ISSP moduly „Sociální nerovnost“ 1999, 2009 a 2019. Výpočty autora.

Vývoj sociálně-třídní sebeidentifikace za posledních téměř třicet let pokrytých výzkumy ISJP a ISSP není v žádném ohledu lineární (Tabulka 10.1). Přestože vychýlení zachycené v roce 1999 není příliš důvěryhodné (byť se na něm mohl podílet tehdejší hospodářský pokles a vládní krize roku 1997), i obecněji zjišťujeme zjevný pokles pocíťované přináležitosti ke střední třídě v druhé polovině devadesátých let. Odpovídá to reálnému vývoji příjmové diferenciaci, která zaznamenala svůj největší růst v první polovině devadesátých let (Večerník 2009, s. 95). Nasvědčuje to rovněž tomu, že po postrevolučním entusiasmu přišlo již kritičtější hodnocení situace a snížila se tolerance občanů vůči sociální nerovnosti. S tím pak souvisí nadcházející

příklon občanů k levé části politického spektra, který vynesl do čela sněmovny a vlády sociální demokracii.

Po zřetelném zlomu na konci devadesátých let přichází obnovený příklon ke střední třídě, byť už nikoli k původním hodnotám. To se týká zejména nejpočetnější střední třídy jako takové, jejíž podíl se mezi roky 1999 a 2019 zvýšil o více než 10 procentních bodů, resp. – mezi ekonomicky aktivními respondenty – o 15 procentních bodů. Přiměřeně tomu se snížily podíly dolní třídy a nižší střední třídy, které se – v případě celé populace – vrátily na úroveň roku 1991, anebo – v případě osob ekonomicky aktivních – ještě níže. Zvlášť důležitý je ovšem růst podílu osob hlásících se k vyšší střední třídě, který je kontinuální po celou dobu polistopadového vývoje, přičemž je – v relativních číslech podle jednotlivých tříd – nejpronájemnější: 3,5x v případě celé populace a 4x v případě ekonomicky aktivních dotázaných. Postupně se objevuje i nezanedbatelný podíl osob hlásících se k horní třídě.

Tabulka 10.2: Přesuny dotázaných z dělnické třídy do střední třídy v Česku v roce 2019 (%)

	Dolní	Nižší střední	Střední	Vyšší střední	Horní	Celkem
Dolní	91,6	4,8	3,6	–	–	100,0
Dělnická	24,9	59,6	15,5	–	–	100,0
Nižší střední	2,3	70,0	26,2	1,5	–	100,0
Střední	–	2,6	89,0	8,0	0,4	100,0
Vyšší střední	–	–	9,3	78,6	12,1	100,0
Horní	–	–	–	13,0	87,0	100,0
Celkem	9,8	28,7	49,4	10,0	2,1	100,0

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora.

Jde o porovnání těchto otázek: 1. Většina lidí sama sebe řadí k nějaké společenské skupině (třídě). Do které společenské skupiny (třídy) byste se sám(a) zařadil(a)? 2. A co kdybychom z možností výběru odstranili „dělnickou“ třídu, do které společenské skupiny (třídy) byste se sám(a) zařadil(a) nyní?

České verze modulů ISSP mají přidanou hodnotu v tom směru, že umožňují porovnání dvou kategorizací nabízených dotazovaným pro jejich sociálně-třídní zařazení, totiž kategorizace zahrnující dělnickou třídu a bez ní (tabulka 10.2). Druhá možnost subjektivního začlenění byla u nás navržena v rámci debaty o střední třídě v devadesátých letech, jejímž účelem bylo zjistit podobu a míru překrývání dělnické a střední třídy. Po variantě obsahující dělnickou třídu (podle mezinárodního dotazníku) byla tedy nabídnuta varianta sociálně-třídního členění bez této možnosti (pouze v národním dotazníku).⁵⁷ Stejná podvojná otázka byla u nás aplikována rovněž ve výzkumu ISJP 1995. Podle něho si téměř jedna čtvrtina dotázaných, kteří se původně hlásili k dělnické třídě, našla cestu ke střední třídě, necelých 43 % se identifikovalo s nižší střední třídou a 34 % s dolní třídou.

⁵⁷⁾ Tato otázka, navržená a zdůvodněná českým týmem pro přípravu ISSP, byla doporučena i ostatním zemím, do jiných národních dotazníků se však dostala jen výjimečně.

Tabulka 10.3: Charakteristiky dotázaných v Česku v roce 2019 podle sebezaražení do sociálních tříd (%)

	Dolní	Dělnická	Nižší střední	Střední	Vyšší střední a horní	Celkem
<i>Pohlaví:</i>						
Muži	45,2	59,1	42,9	48,3	56,0	50,0
Ženy	54,8	40,9	57,1	51,7	44,0	50,0
<i>Věk:</i>						
Do 24	3,6	3,0	7,9	10,6	16,2	8,6
25–54	39,3	38,1	48,5	55,1	58,1	49,7
55 a více	57,1	59,0	43,7	34,2	25,7	41,7
<i>Průměrný věk:</i>	57,5	58,0	50,8	47,4	44,6	50,6
Ek. aktivní	15,5	41,6	57,0	67,6	69,9	57,7
Ek. neaktivní	84,5	58,4	43,0	32,4	30,1	42,3
<i>Vzdělání:</i>						
Základní	57,1	14,0	5,6	5,0	7,2	9,6
Vyučení a NO	36,9	67,6	44,2	23,4	7,2	36,3
Středoškolské	4,8	17,7	43,9	48,3	33,7	37,6
Vysokoškolské	0,0	0,0	6,1	23,1	51,8	16,1
<i>Průměr let vzdělání:</i>	10,4	11,5	12,6	13,6	15,3	12,9
<i>Kategorie ISCO:</i>						
1	0,0	3,2	7,2	9,4	21,4	8,3
2	1,6	1,3	7,8	14,0	41,4	11,7
3	0,0	1,9	11,8	15,6	13,1	11,0
4	8,2	6,4	9,9	16,4	6,2	11,6
5	19,7	15,4	22,8	16,5	5,5	16,8
6	0,0	2,7	1,1	1,2	1,4	1,5
7	13,1	33,2	15,5	13,9	2,1	17,4
8	4,9	12,5	7,8	3,5	2,8	6,4
9	52,5	23,6	16,1	9,6	6,2	15,3
<i>Příjem:</i>						
Do 25 tis.	82,4	56,1	41,7	27,9	22,0	38,4
25–35 tis.	13,7	31,3	35,3	38,6	25,0	34,4
35–45 tis.	2,0	10,4	16,6	19,8	17,0	16,3
45 tis. a více	2,0	2,2	6,4	13,7	36,0	10,9
N =	84	402	394	835	167	1882

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora.

Podle pozdějších výzkumných dat však tendence hlásit se ke střední třídě slábne ve prospěch afiliace k nižší střední nebo dělnické třídě. Uvedenou tendenci potvrzují data ISSP 2019 (uvedená v tabulce 10.2), kdy stejně jako v předchozím případě porovnáváme distribuce dotázaných podle kategorizace obsahující možnost volby dělnické třídy a poté bez uvedené možnosti. Zjišťujeme, že po vynechání dělnické třídy z nabídky se jedna čtvrtina subjektivních příslušníků dělnické třídy se přihlásila k dolní třídě, 60 % k nižší střední třídě, přičemž pouze 15 % těchto dotázaných se přihlásilo ke střední třídě. Redukcí kategorií se pochopitelně celkový obraz subjektivní sociální struktury mění. Čtvrtina dotázaných zařazujících se původně do nižší střední třídy se přihlásila ke střední třídě a jedna desetina dotázaných zařazujících se do střední třídy se nově přihlásila k vyšší střední třídě.⁵⁸

Subjektivní sociálně-třídní identita je ovlivněna různými charakteristikami dotázaných, aniž by však byla jimi determinována. Zatímco ženy převažují v dolní, nižší střední a střední třídě, muži převažují v dělnické a vyšší střední třídě (tabulka 10.3). S rostoucím věkem se sociálně-třídní identifikace „zlepšuje“ a na přelomu ekonomické aktivity a důchodu se strmě „zhoršuje“. V dolní třídě tak nacházíme téměř výhradně ekonomicky neaktivní dotázané. Evidentní a vcelku kontinuální je vzestup sebezařazení podle vzdělání. Zastoupení osob se středoškolským vzděláním narůstá až do úrovně střední třídy, přičemž zastoupení osob s vysokoškolským vzděláním narůstá ještě příkrěji od nuly v dolní a v dělnické třídě až k jedné polovině ve vyšší střední třídě. Obdobně je tomu i v socio-profesním členění podle kódu ISCO, kdy se každá subjektivní třída více či méně zřetelně profiluje do konkrétních kategorií. Nejzřetelnější je v tomto ohledu sebezařazení do vyšší střední a horní třídy, na němž se téměř ze dvou třetin podílejí dvě nejvyšší kategorie ISCO. Neméně zřetelná je distribuce podle příjmu.

Protože různé charakteristiky dotázaných osob se prolínají a překrývají, je na místě použít regresní analýzu, která by ukázala determinaci jednotlivých zařazení vysvětlujícími proměnnými. Výsledky regrese OLS na českých datech ISSP 2019 (v mezinárodní verzi dotazníku, tedy s kategorizací obsahující dělnickou třídu) předkládáme v tabulce 10.4. Využitím tohoto postupu můžeme hovořit o socio-profesně-demografickém profilu afiliace dotázaných k jednotlivým sociálním třídám. Koeficient determinace R^2 ukazuje podíl variance vysvětlený nezávislými proměnnými. Ten se v případě jednotlivých tříd liší, přičemž nejvyšší je v případě dělnické třídy a zanedbatelný v případě nižší střední třídy. Jinými slovy, výše uvedený komplexní profil je nejvýraznější u dělnické třídy a nejslabší u nižší střední třídy.

Z důvodu malé velikosti výzkumných souborů je úroveň statistické významnosti koeficientů vesměs nízká, avšak tím spíše vystupují do popředí hlavní faktory. Záporné koeficienty v případě dolní třídy poukazují na absenci vyššího vzdělání a nepříslušnost do vyšších socio-profesních kategorií (resp. ekonomickou neaktivitu). Obdobně, přitom však na vyšší úrovni koeficientů, je tomu v případě dělnické třídy. Do jejího profilu častěji spadají osoby vyučené nebo s nižším odborným vzděláním, nacházející se na nižších příčkách socio-profesní hierarchie a naopak absentující na vyšších příjmových úrovních. Nižší střední třída je z hlediska sledovaných charakteristik nejméně vyprofilovaná. V případě střední třídy výrazně skóruje středoškolské

58) Je vcelku jasné, že uvedené empirické výsledky mají jen málo společného s reálnou třídní identitou. O hlubším promyšlení takové identity by případně mohl svědčit vyšší podíl odmítnutých odpovědí v případě uplatnění varianty sociálního členění s vynecháním možnosti zařadit se do dělnické třídy. To však nebylo v naší analýze prokázáno.

Tabulka 10.4: Charakteristiky dotázaných v Česku v roce 2019 podle sebezaražení do sociálních tříd (nestandardizované regresní koeficienty)

	Dolní třída	Dělnická třída	Nižší střední třída	Střední třída	Vyšší střední a horní třída
Constant	0,27*	0,49*	0,05	0,14	0,06
pohlaví	-0,01	-0,03	0,05	0,01	-0,02
věk34	-0,01	-0,06	-0,01	0,04	0,04
věk54	0,00*	-0,01	0,01	-0,02	0,02
ek. aktivní	-0,01	-0,03	-0,01	0,03	0,01
vyučení a NO	-0,14*	-0,01	0,14*	0,01	-0,01
středoškolské	-0,17*	-0,19*	0,13*	0,21*	0,01
vysokoškolské	-0,18*	-0,25*	-0,04	0,29*	0,14*
isco1	-0,06*	-0,13*	-0,02	0,05	0,12*
isco2	-0,04	-0,11*	-0,01	0,01	0,16*
isco3	-0,06*	-0,15*	0,01	0,16*	0,02
isco4	-0,04	-0,09*	-0,06	0,20*	-0,01
isco5	-0,04	-0,08	0,04	0,09	-0,01
isco6	-0,06	0,11	-0,10	0,04	0,02
isco7	-0,06*	0,08*	-0,05	0,05	-0,02
isco8	-0,08*	0,08	0,04	-0,03	0,01
příjem_25 tis. Kč	-0,01	-0,01	0,01	0,10*	-0,06*
příjem_35 tis. Kč	-0,01	-0,06	0,02	0,12*	-0,04
příjem_45 tis. Kč	0,00	-0,07	-0,04	0,09	0,05
R2	0,10	0,20	0,03	0,13	0,16

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora.

Koeficienty označené * jsou statisticky významné na hladině $<,001$.

a vysokoškolské vzdělání, vyšší socio-profesní kategorie (ISCO 3 a 4) a také – byť mírně – příjmová úroveň. Výrazně vyprofilovaná (hned po dělnické třídě) je vyšší střední třída, charakterizovaná vysokoškolským vzděláním, umístěním na dvou nejvyšších stupních socio-profesní hierarchie (ISCO 1 a 2) a také vyššími příjmy.

Jak individuální charakteristiky (měřené pozitivními či negativními koeficienty), tak jimi vyčerpaná celková variance (vesměs malá), to vše vypovídá o několika aspektech sociální struktury. Především o tom, že subjektivní zařazení souvisí s objektivním zařazením velmi slabě, že tedy jde do značné míry o autonomní dimenzi sociální struktury. Za druhé se vypovídá o tom, že přes uvedenou autonomii je sepětí s objektivním zařazením nezanedbatelné. Není tedy možné postupovat v analýze tak, že připojíme subjektivní afilaci k objektivním charakteristikám. Za třetí se vypovídá o tom (být v návaznosti na první aspekt), že ač jde o sociální hierarchii (jakkoli

přerušenou zařazením dělnické třídy), různé charakteristiky dotázaných nemají stejnou váhu napříč subjektivními třídami, nýbrž konstelace charakteristik vstupujících do profilu jednotlivých tříd se liší.

Důležité je ovšem nejenom samotné sociálně-třídní sebezřazení, ale jeho výpovědní schopnost pro další oblasti postojů. Zejména jde o to, jak toto sebezřazení diskriminuje různé názory, jak souvisí s reflexí sociální hierarchie a do jaké míry je vztaženo k mezigenerační mobilitě a finanční situaci domácnosti. Jde o pestrou paletu objektivních a subjektivních souvislostí, která by si zasloužila hlubší analýzu v mezinárodní komparaci a v proměnách času. Přes velký počet badatelů dlouhodobě zpracovávajících data ISSP však nebyl doposud – podle dostupné literatury – takový pokus učiněn. V tabulce 10.5 předkládáme odpovědi na vybrané otázky z modulu ISSP podle subjektivní sociálně-třídní afiliace za Česko v roce 2019. Pro hrubé porovnání efektu sociálního sebezřazení na různé postoje a názory uvádíme rovněž variační koeficienty indikující velikost rozdílů mezi jednotlivými třídami, do nichž se dotázaní zařazují.

Nejprve vybíráme z baterie otázek týkajících se faktorů životního úspěchu důležitost vysokého vzdělání a usilovné práce. V obou případech jsou rozdíly subjektivních tříd výrazné, avšak význam vzdělanosti zjevně diskriminuje více: rozdíl mezi dělnickou a vyšší třídou z hlediska důležitosti přisuzované vzdělání činí zhruba 1 : 2. Oproti tomu vnímání příjmových nerovností jako příliš velikých je sdíleno vcelku obecně, kdy prochází sociální hierarchií s relativně malými výkyvy: rozdíl mezi postoji dělnické a vyšší střední třídy činí 20 procentních bodů. Jen o něco málo větší rozdíly se týkají nároku na odpovědnost vlády za jejich snížení: dokonce dvě třetiny dotázaných hlásících se k vyšší střední třídě deklarují tento požadavek. Mnohem větší mezitřídní rozdíly se však týkají otázky spravedlivého rozdělení příjmů, které mezi dělnickou a vyšší střední třídou dosahují více než dvojnásobku. Odpovědnost vlády za snížení příjmových rozdílů je však mezitřídně diferencovaná ještě o něco více.

Oproti tomu konflikty mezi bohatými a chudými vnímá jako ostré pouze pětina dotázaných a konflikty mezi dělnickou a střední třídou jako ostré pouze sedmina dotázaných. V obou těchto případech jsou tedy mezitřídní rozdíly na poměrně nízké úrovni. Naprostá většina dotázaných tedy nevidí naši společnost jako třídně vyhraněnou v marxistickém slova smyslu, kterému by odpovídalo vidění ostrých konfliktů mezi bohatými a chudými, a dále pak mezi dělnickou a střední třídou. Nicméně u dotázaných vnímajících tyto konflikty jako velmi ostré nebo ostré v případě lidí bohatých a chudých činí rozdíl mezi subjektivní dělnickou třídou a vyšší střední třídou zhruba 10 procentních bodů, avšak pouhé 4 procentní body činí rozdíl v případě konfliktů mezi dělnickou a střední třídou.

Prostřední část tabulky 10.5 ukazuje souvislost mezi sociálně-třídním zařazením a zařazením na škále společenské hierarchie ve stávající rodině a v rodině původu. V obou případech jde o pozvolný a obdobný vzestup třídního sebezřazení po uvedené vertikále, který současně signalizuje velký podíl sociální stability klesající od 55 % v případě dotázaných hlásících se k dělnické třídě ke 45 % v případě dotázaných hlásících se k vyšší střední třídě. Dále v této tabulce uvádíme procenta dotázaných deklarujících, že jejich domácnost vychází s příjmy velmi snadno či snadno. V tomto případě jsou „sociálně-třídní schody“ nejstrmější, kdy podíl finančně komfortních domácností je u vyšší třídy trojnásobný vůči dělnické třídě. Variační koeficient signalizuje důležitost finančního aspektu sociálně-třídního zařazení, kdy uvedená otázka diskriminuje subjektivní zařazení v porovnání s předchozími otázkami nejvýrazněji.

Tabulka 10.5: Vybrané názory a hodnocení podle sebezaražení do sociálních tříd v Česku v roce 2019 (%)

	Dolní	Dělnická	Nižší střední	Střední	Vyšší střední a horní	Celkem	Variační koeficient * 100
<i>Pro úspěch v životě je (podstatné či velmi důležité):</i>							
– vysoké vzdělání	17,9	22,0	29,8	35,9	43,1	31,9	32,0
– usilovná práce	43,6	68,2	62,0	72,8	75,9	68,7	18,6
<i>Příjmové rozdíly (souhlas spíše nebo zcela):</i>							
– jsou příliš velké	75,7	83,1	70,5	71,7	64,1	73,1	9,6
– má vláda snížit	73,1	73,0	57,6	57,7	50,8	60,5	16,7
<i>Rozdělení příjmů je (zcela nebo spíše) spravedlivé):</i>	20,5	16,4	22,2	28,7	36,4	25,4	30,8
<i>Pro výši výdělků by měly být (zásadní či velmi důležité):</i>							
– odpovědnost spojená s výkonem zaměstnání	56,4	71,0	60,2	72,3	77,4	69,3	12,7
– počet let věnovaných vzdělání a kvalifikaci	32,1	40,9	47,1	48,5	61,0	47,4	22,4
<i>Konflikty jsou velmi ostré nebo ostré mezi:</i>							
– bohatými a chudými	25,6	25,3	22,9	18,3	15,9	20,7	20,9
– dělnickou a střední třídou	20,5	16,7	16,1	10,5	12,8	13,6	28,2
<i>A. Zařazení vlastní rodiny na škále 1–10</i>	3,7	5,1	5,6	6,0	7,0	5,7	21,3
<i>B. Zařazení rodiny původu na škále 1–10</i>	3,7	4,8	5,2	5,5	6,3	5,3	18,0
<i>Mobilita (A – B):</i>							
– sestup	20,5	12,0	15,9	12,9	10,3	13,4	29,9
– stabilita	56,4	55,3	43,7	42,8	42,1	45,8	15,6
– vzestup	23,1	32,7	40,5	44,3	47,7	40,8	24,2
<i>Domácnost vychází s příjmy velmi snadno nebo snadno:</i>	3,8	21,2	27,4	43,2	66,2	36,3	65,0
<i>Preference stran*)</i>							
Koalice (Spolu 2021)	15,8	25,7	28,0	37,4	51,0	34,2	38,9
Piráti	0,0	7,4	8,6	22,6	17,7	15,8	46,2
ANO	47,4	53,1	51,4	34,3	26,0	40,8	28,9
SPD	15,8	5,7	3,4	2,4	3,1	3,6	154,8
KSČM	21,1	8,0	8,6	3,3	2,1	5,5	136,9
<i>Percepce sociálního rozvrstvení:</i>							
Typ A	27,0	16,8	14,9	13,1	14,1	14,9	34,5
Typ B	30,2	41,5	38,4	33,5	23,7	35,2	17,9
Typ C	27,0	26,9	31,2	31,7	32,1	30,5	7,7
Typ D	7,9	10,9	13,9	19,5	26,9	16,8	40,2
Typ E	7,9	3,9	1,6	2,2	3,2	2,7	83,7

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019.

*) Výpočty autora podle odpovědi na otázku, kterou stranu dotázaný volil ve volbách roku 2017. Koalice zahrnuje pět politických stran tvořících současnou vládní koalici.

Další výsledky analýzy dat ISSP 2019 se týkají souvislosti třídní a politické afiliace s volebními preferencemi, byť v jednoduchém obrazu. S ohledem na malou velikost souboru jsme sloučili středově-pravicové strany podle současné Koalice SPOLU a ponechali jen několik dalších stran, které uspěly ve volbách do Sněmovny PČR konaných v roce 2021. Jakkoli ochota dotazovaných odpovídat na takovou otázku není velká a výzkumný soubor je tedy v tomto případě dále redukován z důvodu chybějících odpovědí, výsledky jsou dost názorné a v podstatě obecně známé, přičemž odpovídají teoriím třídně podmíněného volebního chování.⁵⁹ Zatímco těsná většina dělnické třídy preferuje ANO, těsná většina vyšší střední třídy preferuje strany koalice SPOLU. Význam subjektivní sociálně-třídní identifikace tedy názorně dokumentují dvě opozitní preference na úrovni 51 %: preference ANO ze strany dělnické třídy a preference stran současné Koalice SPOLU ze strany vyšší střední třídy. Zatímco SPD a KSČM oslovuje nejvíce osoby řadící se k dolní třídě, Piráti zase oslovují hlavně střední třídu.⁶⁰

Na posledních řádcích tabulky 10.5 uvádíme preference dotázaných podle třídní afiliace z hlediska reflexe stávajícího společenského uspořádání, jehož varianty jsou nabídnuty v grafické podobě (viz výše metodická část a níže tabulky 10.9 a 10.10 s příslušným komentářem). Nejprve sledujeme rozdíly mezi subjektivními třídami v pohledu na percepci stávajícího sociálního rozvrstvení. Pomineme-li čistě iluzorní Typ E, pak největší rozdíly nacházíme v preferencích Typu D, který je nejbližší obrazu středostavovské společnosti. Naopak největší shodu nacházíme ohledně Typu C, který je nejbližší realistickému obrazu současné české společnosti. Nejzřetelnější profil vykazují dotázaní zařazující se do dělnické třídy, z nichž přes 40 % vnímá naši společnost jako pyramidu podle Typu B oproti pouhé čtvrtině dotázaných řadících se do vyšší střední třídy, kteří upřednostňují Typ C, byť jen s malou převahou oproti dotázaným řadícím se do nižší střední a střední třídy.

Srovnání percepce nerovnosti se zeměmi V4 a EU

Projekt ISSP byl od počátku koncipován jako mezinárodní, s víceméně pravidelně opakovanými opakovanými moduly. Tudíž i data modulu „Sociální nerovnost“ umožňují srovnání v čase a mezi státy. Z jeho širokých možností se v návaznosti na předchozí část této kapitoly, zaměřujeme na sociálně-třídní sebezařazení a vnímaný obraz dané společnosti v komparativní optice.

Pokud jde o sebezařazení do sociálních tříd nabídnutých v uzavřené otázce, v tabulce 10.6 poskytujeme základní obraz za země Evropské unie zapojené do programu ISSP v roce 2019 (včetně Velké Británie, která EU opustila až v roce 2022, a také Norska jakožto členské země EFTA). Zahrnuté země jsou řazeny podle podílu vyšší střední třídy (spolu s nepatrným procentem osob řadících se do horní třídy). Jak vidíme v levé části tabulky, na prvních místech se nacházejí dvě skandinávské země, kde se podíl subjektivní vyšší střední a horní třídy blíží jedné pětině, dále

59) Jak shrnul Geoffrey Evans spolu s dalšími autory (1999), častá tvrzení o propadu třídní podmíněnosti volebních preferencí ve vyspělých zemích nejsou podložena – naopak jejich význam zřejmě trvá. V postkomunistických zemích se v dekáдах na přelomu tisíciletí projevovala spíše tendence k posílení významu třídní příslušnosti (Matějů & Smith 2011). Důvodem byl růst sociálních nerovností a posilování vertikální diferenciace po konci komunistické éry.

60) Uvedme zde však, že volební preference se formují v kombinaci, resp. silném prolnutí sociálních a demografických, popř. i náboženských faktorů. To se u nás týká například „mladých“ Pirátů a „katolických“ voličů KDU-ČSL.

následují Francie, Německo a Finsko a poté – s výrazným odstupem – Česko, Rakousko a Itálie. Na dalších příčkách se pak umísťují postkomunistické země středovýchodní a jihovýchodní Evropy. Rozpětí mezi sledovanými zeměmi je značné.⁶¹

Řazení zemí, které jsme použili v tabulce 10.6, neurčuje nutně podíly ostatních subjektivních tříd. Například podíl dotázaných řadících se k dolní třídě je v Dánsku a Finsku vyšší, než bychom očekávali podle podílu střední třídy. Finsko, ale také Švédsko, vykazují rovněž vysoký podíl dělnické třídy. Afiliaci k dělnické třídě tak můžeme jen velmi těžko považovat za zrcadlový obraz afiliace k vyšší střední třídě. Podíl dotázaných deklarujících příslušnost k dělnické třídě se pohybuje okolo jedné čtvrtiny, mezi extrémy jedné sedminy (Dánsko, Francie, Německo) a jedné poloviny (Bulharsko). Tento podíl je extrémně vysoký v Bulharsku, avšak (stabilně) značně vysoký také ve Velké Británii, což Evans a Mellons (2016) přisuzují mezigenerační

Tabulka 10.6: Sebezařazení do sociálních tříd a na škále 1–10 v evropských zemích v roce 2019 (země seřazeny podle podílu vyšší střední a horní třídy)

Země	Dolní	Dělnická	Nižší střední	Střední	Vyšší střední	Celkem	Pozice 1–10	Variační koeficient	
								Třída	Pozice
SE	1,4	20,0	10,4	49,4	18,7	100,0	6,08	0,97	0,25
DK	3,4	16,2	15,0	47,0	18,5	100,0	5,74	0,87	0,29
NO	3,3	18,7	10,9	49,0	18,1	100,0	5,79	0,96	0,26
FR	1,9	14,9	24,1	43,0	16,1	100,0	4,98	0,94	0,33
DE	2,1	15,3	21,8	46,5	14,3	100,0	5,92	1,15	0,27
FI	3,5	27,2	19,2	36,4	13,8	100,0	6,64	0,91	0,27
CZ	4,5	21,4	20,9	44,4	8,9	100,0	5,70	1,74	0,29
AT	1,8	15,0	20,7	54,2	8,3	100,0	5,24	2,46	0,30
IT	5,6	18,9	18,4	49,3	7,7	100,0	5,24	2,27	0,29
SK	3,2	28,6	24,0	37,8	6,4	100,0	5,07	2,31	0,25
HR	5,4	29,6	15,6	43,4	6,0	100,0	5,46	2,72	0,29
HU	3,1	31,7	24,8	35,5	4,8	100,0	4,98	3,15	0,30
LT	5,4	28,8	23,6	37,9	4,3	100,0	5,30	3,43	0,31
UK	4,7	38,5	21,2	31,3	4,2	100,0	5,41	3,68	0,29
BG	8,9	52,6	14,1	22,3	2,1	100,0	4,76	9,36	0,39
CH	–	–	–	–	–	–	5,79	–	0,27
SI	–	–	–	–	–	–	5,36	–	0,29
Průměr	3,8	24,7	18,8	42,3	10,3	100,0	5,50	1,44	0,29

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora.

61) Ve světovém měřítku je rozpětí pochopitelně ještě daleko větší. V rámci všech zemí zapojených do projektu ISSP činí načtený podíl dotázaných řadících se do vyšší střední a horní třídy nejvíce v Izraeli (26 %) oproti pouhému jednomu procentu v Jihoafrické republice. Česko se v tomto rámci nachází zhruba uprostřed, přičemž „našich“ devět procent zhruba odpovídá průměru zapojených zemí.

Tabulka 10.7: Sebezařazení do sociálních tříd v zemích V4 a Rakousku v letech 1992–2019 (%)

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Rakousko**)
1992					
Dolní	2,6	10,3	9,5	–	2,4
Dělnická	40,9	41,0	45,2	–	35,8
Nižší střední	17,9	14,8	41,2	–	50,9
Střední	31,8	30,9	3,5	–	9,4
Vyšší střední*)	6,6	3,1	0,7	–	1,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	–	100,0
1999					
Dolní	8,2	9,5	8,5	8,5	2,6
Dělnická	31,2	42,4	40,5	29,8	22,3
Nižší střední	24,8	23,1	44,6	16,0	64,5
Střední	31,5	23,6	5,5	35,2	10,3
Vyšší střední*)	4,3	1,3	0,9	10,6	0,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2009					
Dolní	5,6	8,7	8,9	6,8	–
Dělnická	23,0	36,6	31,1	29,6	–
Nižší střední	27,6	26,9	17,5	20,6	–
Střední	37,0	26,1	34,9	35,1	–
Vyšší střední*)	6,8	1,8	7,6	7,9	–
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	–
2019					
Dolní	4,5	3,1	–	3,2	1,8
Dělnická	21,3	31,7	–	28,6	15,0
Nižší střední	20,9	24,8	–	24,0	20,7
Střední	44,4	35,5	–	37,8	54,2
Vyšší střední*)	8,9	4,8	–	6,4	8,4
Celkem	100,0	100,0	–	100,0	100,0

Zdroj: ISSP moduly „Sociální nerovnost“ 1992, 1999, 2009 a 2019. Výpočty autora.

*) Včetně nepatrného procenta osob zařazujících se do horní třídy.

**) AT 1999 underclass, lower, middle, middle middle, upper middle, upper class. CZ 1999 Dolní třída 1 Dělnická třída 2 Nižší střední třída 3 Střední třída 4 Vyšší střední třída 5 Horní třída.

kontinuitě sociální identity.⁶² Ve volbě sociální afiliace nejčastěji skóruje střední třída, jejíž podíl se vesměs pohybuje nad hladinou 40 %. Srozumitelně nižší je tento podíl na Slovensku a v Litvě, poněkud překvapivě pak ve Finsku.⁶³

Podrobněji se zaměřujeme na země V4 v porovnání s Rakouskem, a to v historické proměně pokrývajících více než čtvrt století, kterou umožňují moduly ISSP (tabulka 10.7). Ve vývojovém pohledu můžeme tentativně hovořit o „jistém“ zlepšování subjektivní třídní struktury a „jistém“ sbližování středoevropských zemí. V některých ohledech jsou tyto změny docela markantní, byť zdaleka nejsou kontinuální. Údaje za Česko za devadesátá léta signalizují utlumení středostavovského optimismu z počátku transformace, kdy se zvýšil podíl dolní třídy a snížil podíl vyšší střední třídy při souběžném přesunu subjektivní afiliace od dělnické třídy k nižší střední třídě. Teprve od počátku nového tisíciletí proběhlo „vylepšení“ subjektivní třídní struktury, jak to dokumentuje snížení afiliace k dolní a dělnické třídě a zvýšení afiliace ke střední a vyšší střední třídě.

V tomto ohledu vynívá porovnání s ostatními zeměmi V4 ve prospěch naší země, byť nikoli zcela jednoznačně. Zatímco podíl afiliace k dolní třídě je v historickém obrazu v Česku zpravidla nižší než v Maďarsku a Polsku, podíl vyšší střední a horní třídy je zpravidla v Česku vyšší než v těchto zemích. Zmíněné „zpravidla“ však nelze vztáhnout na porovnání dvou osamostatněných se zemí někdejšího unitárního/federativního Československa. Například subjektivní třídní struktura slovenské společnosti byla v letech 1999 a 2009 „lepší“ než struktura české společnosti, avšak v roce 2019 zase naopak „horší“. Systematicky klesající podíl vyšší střední a horní třídy na Slovensku vyvolává jisté pochybnosti o důvěryhodnosti slovenských dat.

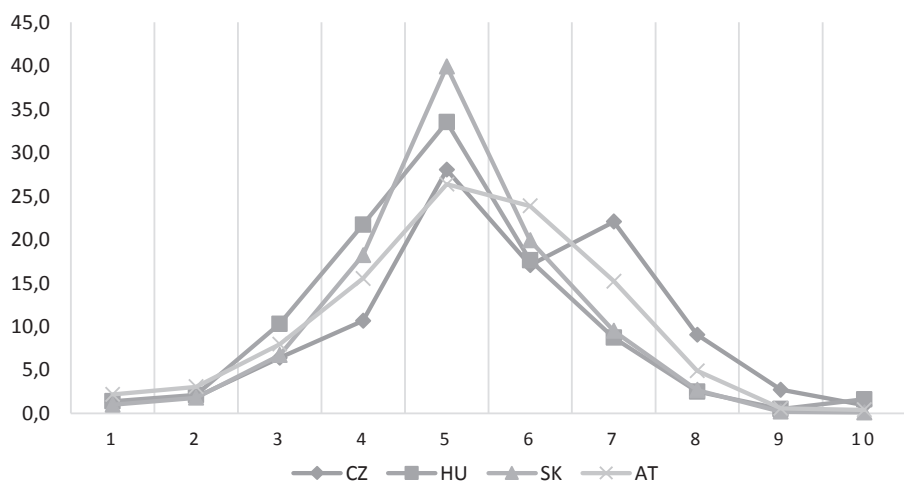
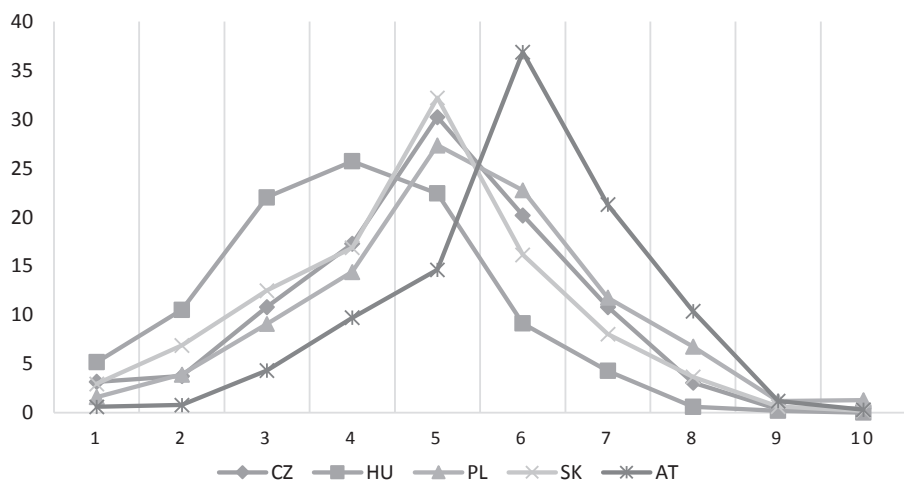
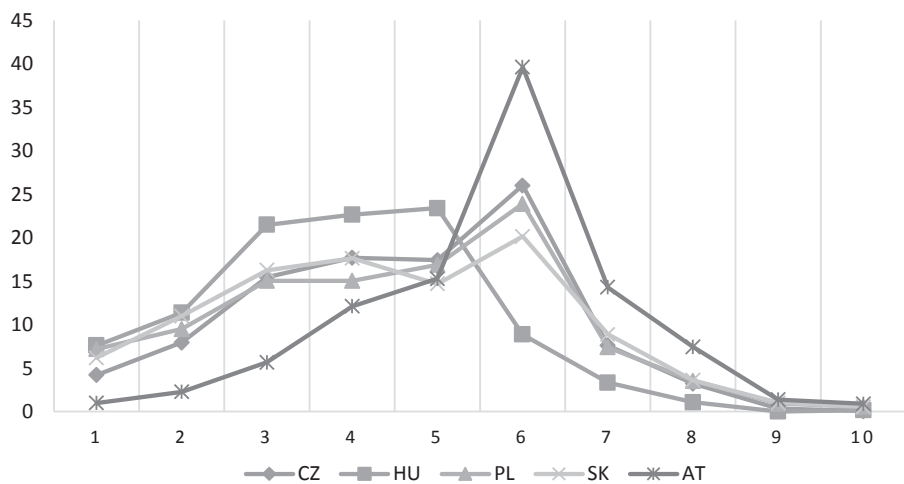
Při bedlivějším zkoumání srovnávacích dat v čase a napříč zeměmi V4 v porovnání s Rakouskem zjišťujeme některé obtížně vysvětlitelné skoky. To se týká například zastoupení vyšší střední třídy, které po minimálním podílu zaznamenává náhlý nárůst v Polsku v roce 2009 a v Maďarsku a Rakousku v roce 2019 – na rozdíl od pravděpodobnějšího vývoje v Česku. Rakouská data jsou i jinak poněkud zářejší, neboť bychom měli předpokládat, že tato společnost má – díky svému časnému návratu do společenství demokratických zemí a následné ekonomické a sociální úspěšnosti – více středostavovský ráz než Česko, vzpomínající se ze čtyřiceti let komunismu a jím oktrojovaného charakteru „souhrnného dělníka“. Přitom v roce 1999 dvě třetiny dotázaných osob afiliovaly k nižší střední třídě, z čehož zbyla v roce 2019 pouze pětina. Takže pochybnosti můžeme mít také o důvěryhodnosti rakouských dat.⁶⁴

Vedle otázky žádající dotázaného o zařazení do některé z předepsaných sociálních tříd byla též položena otázka na jeho zařazení na hypotetickou škálu sociální pozice v rozmezí 1–10. Je jasné, že zařazení do sociální třídy a na stratifikační

62) Vysoký je tento podíl rovněž v USA, kde je přitom rétorika dělnické třídy historicky potlačena ve prospěch střední třídy. Jak upozornil Mike Hout (2008), téměř jedna polovina Američanů se – i přes obecně silnou středostavovskou rétoriku – identifikuje s dělnickou třídou.

63) Poznamenejme zde, že Finsko se od „skandinávského standardu“ odlišuje i v jiných aspektech subjektivního třídního uspořádání a postojů k nerovnosti, kdy má blíže k méně vyspělým zemím (což nakonec odpovídá ekonomické realitě).

64) Problémem může být mj. nepřesný převod doporučené kategorizace z angličtiny do národních jazyků. Naši snaze o ověření této skutečnosti brání nedostatečná dokumentace výzkumů v databázi GESIS, která sice obsahuje použité národní dotazníky, ale v některých případech bez identifikační sekce, do níž právě byla zahrnuta také otázka na sebezaražení do sociálních tříd. Nicméně dalším problémem může být chápání příslušných pojmů v národních kulturních kontextech, jak jsme na to poukázali v kapitole 2.

Graf 10.1: Sebezařazení na škále 1–10 v zemích V4 a Rakousku v letech 1999, 2009 a 2019 (%)

žebříček spolu poměrně těsně souvisejí, neboť jde o vlastně o kvalitativní a kvantitativní pohled na stejnou situaci. Strohé hierarchii sociálních tříd se ovšem vymyká – v mezinárodním dotazníku použité – sebezařazení do dělnické třídy nabízené jako možnost zařazení mezi dolní a nižší střední třídou, která však má přitom ještě další sociální a historické konotace.

Pro názornost ukazujeme (Graf 10.1) distribuci sebezařazení na hierarchii společenského žebříčku v zemích V4 v porovnání se Rakouskem za dvě dekády ohraničené roky 1999 a 2019 (v předchozích modulech nebyla uvedená otázka kladena). Rakousko zde nám slouží jako jistý poměřovací standard se silnou koncentrací dotázané populace v hypotetickém mírně vyšším středu. V Rakousku se v roce 1999 40 % dotazovaných lokalizovalo na hodnotě 6 uvedené škály, což bylo vysoko nad zeměmi V4. K roku 2009 se uvedená distance zmenšila, a to z obou stran: na hodnotě 6 se v Rakousku umísťuje jen o něco méně dotázaných ve prospěch vyššího zařazení, kdy současně se dotázaní zemí V4 přibližují a kumulují na hodnotě 5 dané škály. Výjimkou je Maďarsko, kde se 70 % dotázaných umísťuje níže, v rozmezí 3–5.

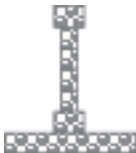
K roku 2019 se situace výrazně mění. Musíme však upozornit na četné problémy s daty, způsobené sběrem dotazníků v covidové éře. Především Polsko se této vlny výzkumu ISSP nezúčastnilo. Další dvě země, totiž Maďarsko a Slovensko, nebyly zahrnuty do mezinárodního datového souboru prezentovaného na webu ISSP kvůli problémům s daty. Pokud jde o Maďarsko, soubor neobsahuje identifikační údaje a zřejmě vykazuje i další problémy. Na Slovensku nebyl sběr dotazníků dokončen z důvodu obav tazatelů vstoupit do epidemicky problémových oblastí. V datech za rok 2019 je zejména zajímavé rozdělení českých dotázaných do dvou vrcholů na bodech 5 a 7, navozujících rozdělení střední a vyšší střední třídy. Překvapivé je mnohem plynulejší rozdělení rakouské populace s vrcholem na hodnotách 5 a 6, oproti předchozí koncentraci na hodnotě 6. Maďarská a zejména pak slovenská (neúplná) data sdělují výraznou koncentraci na hodnotě 5.

Situaci subjektivního zařazení dotázaných v roce 2019 dokresluje údaje v pravých sloupcích výše uvedené tabulky 10.6. Ukazuje se, že zařazení do sociálních tříd sice úzce souvisí se zařazením na hypotetickém žebříčku sociální pozice, avšak porovnání obou indikátorů nemusí poskytovat úplně konzistentní informaci. Například Francie skóruje výše než Německo v podílu vyšší střední třídy, ale níže v hierarchii sociální pozice. Rakousko a Itálie vykazují stejnou průměrnou sociální pozici, avšak obsazení sociálních tříd se dosti liší. Česko je v obou ohledech velmi blízké Rakousku, byť na jedné straně skóruje o něco výše než Rakousko podle sociální pozice a na druhé straně leží níže než Rakousko z hlediska zastoupení střední třídy.

Od otázek týkajících se sebezařazení přejdeme k otázkám týkajícím se toho, jak dotázaní vnímají celkový obraz své společnosti. Jak jsme již uvedli v metodické části této kapitoly, v příslušných otázkách je nabídnuto pět typů hierarchického uspořádání společnosti počínaje ostře polarizovanou společností s většinou lidí na úplném spodku (ve vyspělé Evropě těžko představitelnou) a konče společností v podobě obrácené pyramidy, kde je hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku (což je ovšem iluzorní typ uspořádání kdekoli). V práci s daty jsme postupně vyzkoušeli řazení zemí podle různých typů a nakonec jsme se rozhodli pro uspořádání podle podílu „nejvíce středostavovského“ typu, tj. společnosti tvaru cibule s největší masou lidí uprostřed a jen velmi malým podílem osob nacházejících se na spodku (Typ D).

V percepci dotázaných se „společnosti střední třídy“ nejvíce blíží skandinávské státy, z nichž v Dánsku a Norsku příklon k takovému obrazu přesahuje polovinu dotázaných

Tabulka 10.8: Percepce aktuálního sociálního rozvrstvení v evropských zemích v roce 2019 (%)

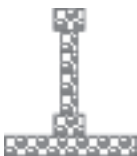
						
	Typ A	Typ B	Typ C	Typ D	Typ E	
	Úzká elita na špičce, velmi málo lidí ve středu a velká masa lidí na úplném spodku	Společnost jako pyramida, s malou elitou na špici, více lidmi uprostřed a většinou dole	Pyramida s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku	Společnost s většinou lidí uprostřed	Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku	Celkem
NO	2,8	9,7	24,8	54,2	8,6	100,0
DK	1,9	13,5	26,6	52,8	5,2	100,0
FI	6,8	17,0	32,4	41,6	2,2	100,0
CH	5,1	24,0	31,3	34,5	5,1	100,0
AT	11,3	30,8	32,0	23,6	2,3	100,0
DE	14,2	30,4	31,2	22,0	2,2	100,0
SI	28,6	26,0	22,0	20,9	2,4	100,0
CZ	14,6	35,2	30,5	17,0	2,7	100,0
FR	17,8	47,8	18,8	13,6	1,9	100,0
PL	36,8	32,8	13,8	12,7	3,8	100,0
SK	37,4	33,6	11,3	12,5	5,2	100,0
IT	30,8	40,5	14,4	11,6	2,7	100,0
HU	49,4	38,0	5,4	5,6	1,6	100,0
LT	42,0	37,2	14,7	4,2	1,9	100,0
HR	55,2	28,1	11,6	3,2	1,9	100,0
BG	56,3	33,2	7,0	2,9	0,6	100,0

Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora. Země jsou seřazeny podle podílu typu D.

(Tabulka 10.8). Teprve za nimi se řadí evropské země, a to jak státy západní Evropy, tak země V4. Také v těchto naposledy jmenovaných zemích se jako druhý nejfrekventovanější typ objevuje reflexe společnosti se silnou střední třídou, avšak současně s velkým podílem dolní vrstvy. Na konci tohoto pořadí se umísťují země populací reflektované (nepochybně oprávněně) jako silně polarizované. Jedna polovina, nebo i větší podíl dotázaných z Chorvatska a Bulharska, ale také z Maďarska, vidí své země jako společnosti s malou elitou a velkou masou lidí na úplném spodku. Česko se na uvedeném žebříčku situuje zhruba doprostřed, kdy od sousedící Francie se odlišuje hlavně užším spodkem společenské hierarchie (Typ C vs. Typ B).

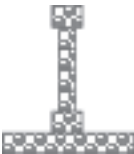
V představě žádoucího sociálního rozvrstvení (tabulka 10.9) skóruje středostavovský model (Typ D) jako nejčtenější ve všech sledovaných zemích. Je tomu tak přesto, že jeho superioritu sráží druhý nejčtenější, přitom však zcela nerealistický model obrácené pyramidy, kdy se většina lidí nachází poblíž vrcholu a jen velmi málo lidí dole (Typ E). K této fikci se uchylují zejména dotázaní z postkomunistických zemí, ale překvapivě rovněž ze Švédska či Rakouska. Česko má v tomto obrazu zcela výjimečnou pozici, neboť se mezi sledovanými zeměmi umísťuje nejnižší z hlediska „optimální cibule“ středostavovského uspořádání (Typ D), avšak ve prospěch realitě bližších konfigurací s menší nebo i větší spodní vrstvou (Typ C a Typ B).

Tabulka 10.9: Představa žádoucího sociálního rozvrstvení v evropských zemích v roce 2019 (%)

						
	Typ A	Typ B	Typ C	Typ D	Typ E	
	Úzká elita na špičce, velmi málo lidí ve středu a velká masa lidí na úplném spodku	Společnost jako pyramida, s malou elitou na špičce, více lidmi uprostřed a většinou dole	Pyramida s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku	Společnost s většinou lidí uprostřed	Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku	Celkem
FI	0,2	2,0	9,1	63,8	24,9	100,0
CH	0,9	7,3	13,1	60,6	18,0	100,0
NO	0,4	2,2	9,4	58,9	29,1	100,0
DE	0,3	3,2	15,6	58,9	22,1	100,0
UK	0,7	7,5	15,8	56,2	19,7	100,0
DK	0,9	3,9	12,6	54,9	27,8	100,0
AT	0,8	3,4	12,7	54,3	28,8	100,0
HR	2,0	3,3	6,4	53,9	34,3	100,0
SE	0,3	3,9	9,7	53,4	32,7	100,0
FR	1,6	7,2	18,4	52,1	20,7	100,0
BG	0,9	2,6	12,6	51,9	32,0	100,0
SI	1,3	3,8	10,7	49,8	34,3	100,0
HU	2,4	6,8	23,5	44,8	22,5	100,0
SK	2,0	5,3	14,1	43,8	34,8	100,0
IT	2,6	10,3	17,2	43,5	26,5	100,0
CZ	1,7	12,9	29,2	39,4	16,8	100,0

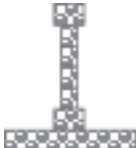
Zdroj: ISSP modul „Sociální nerovnost“ 2019. Výpočty autora. Země jsou seřazeny podle podílu typu D.

Tabulka 10.10: Percepce aktuálního sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce v letech 1992–2019 (%)

						
	Typ A	Typ B	Typ C	Typ D	Typ E	
	Úzká elita na špičce, velmi málo lidí ve středu a velká masa lidí na úplném spodku	Společnost jako pyramida, s malou elitou na špičce, více lidmi uprostřed a většinou dole	Pyramida s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku	Společnost s většinou lidí uprostřed	Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku	Celkem
Česko						
1992	22,4	39,2	13,9	21,2	3,2	100,0
1999	31,1	35,9	18,7	12,0	2,3	100,0
2009	30,9	35,1	18,5	13,5	2,1	100,0
2019	14,6	35,2	30,5	17,0	2,7	100,0
Maďarsko						
1992	50,3	32,5	6,8	7,1	3,3	100,0
1999	61,6	26,1	5,9	4,3	2,1	100,0
2009	56,6	32,3	6,0	3,7	1,4	100,0
2019	49,4	38,0	5,4	5,6	1,6	100,0
Polsko						
1992	50,2	18,3	5,8	8,4	3,5	100,0
1999	58,6	20,4	9,6	7,6	3,9	100,0
2009	36,8	32,8	13,8	12,7	3,8	100,0
Slovensko						
1992	35,8	38,5	8,9	14,3	2,5	100,0
1999	53,1	32,6	6,8	5,4	2,1	100,0
2009	43,6	39,1	8,5	7,4	1,4	100,0
2019	37,4	33,6	11,3	12,5	5,2	100,0
Rakousko						
1999	8,4	25,3	26,2	38,1	2,0	100,0
2009	17,4	26,5	31,0	22,6	2,5	100,0
2019	11,3	30,8	32,0	23,6	2,3	100,0

Zdroj: ISSP moduly „Sociální nerovnost“ 1992, 1999, 2009 a 2019. Výpočty autora.

Tabulka 10.11: Představa žádoucího sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce 2019 (%)

						
	Typ A	Typ B	Typ C	Typ D	Typ E	
	Úzká elita na špičce, velmi málo lidí ve středu a velká masa lidí na úplném spodku	Společnost jako pyramida, s malou elitou na špičce, více lidmi uprostřed a většinou dole	Pyramida s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku	Společnost s většinou lidí uprostřed	Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku	Celkem
Česko						
1992	1,5	4,2	18,4	37,2	38,7	100,0
1999	0,6	5,9	19,7	50,3	23,5	100,0
2009	1,2	6,5	29,1	41,8	21,4	100,0
2019	1,7	12,9	29,2	39,4	16,8	100,0
Maďarsko						
1992	1,3	4,7	15,5	44,0	34,5	100,0
1999	1,4	5,1	13,4	46,1	34,0	100,0
2009	1,7	4,4	19,3	55,1	19,5	100,0
2019	2,3	6,9	23,0	45,3	22,5	100,0
Polsko						
1992	2,7	9,7	6,9	47,0	33,7	100,0
1999	2,4	10,4	11,5	51,7	24,0	100,0
2009	1,6	6,5	7,0	44,8	31,6	100,0
Slovensko						
1992	0,8	4,0	14,0	38,0	43,3	100,0
1999	1,1	5,9	18,4	41,8	32,9	100,0
2009	2,9	6,3	27,7	40,0	23,2	100,0
2019	2,0	5,4	14,3	43,7	34,7	100,0
Rakousko						
1999	0,3	7,1	17,2	55,4	20,0	100,0
2009	1,9	5,8	12,2	57,3	22,9	100,0
2019	0,8	3,4	12,7	54,3	28,8	100,0

Zdroj: ISSP moduly „Sociální nerovnost“ 1992, 1999, 2009 a 2019. Výpočty autora.

Vývoj percepce stávajícího společenského uspořádání v čase předkládáme pouze za země visegrádského uskupení v porovnání s Rakouskem, a to za roky 1992–2019, pohříchu s mezerami ohledně některých časových údajů za Rakousko, Slovensko a naposledy i za Polsko (Tabulka 10.10). Nejnápadnější informací v tomto porovnání zemí a času jsou počty dotázaných vnímajících svoji společnost jako silně polarizovanou s úzkou elitou na vrcholu, málo lidmi uprostřed a převažující masou lidí na úplném spodku (Typ A). V této podobě viděla svoji společnost většina dotázaných v Maďarsku, v Polsku a na Slovensku v letech 1992 a 1999. Naopak v Česku činil tento údaj v roce 1992 pouze něco přes jednu pětinu a po přechodném zvýšení poklesl v roce 2019 na jednu sedminu, přičemž v Rakousku činí dokonce jen jednu desetinu.

Po poklesu percepce společnosti jakožto polarizované se v zemích V4 do popředí dostává volba pyramidy s malou elitou, více lidmi uprostřed a nejsilnější populací

Tabulka 10.12: Relace žádoucího a aktuálního sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce 2019 (%)

Žádoucí	Aktuální						
		A	B	C	D	E	Celkem
Česko	A	0,9	3,0	2,9	4,9	2,8	14,5
	B	0,2	5,6	15,9	11,0	2,6	35,3
	C	0,4	2,9	7,1	14,8	5,3	30,4
	D	0,1	1,1	2,7	7,4	5,9	17,2
	E	0,1	0,3	0,5	1,2	0,5	2,5
	<i>Celkem</i>	1,7	12,9	29,1	39,3	17,1	100,0
Maďarsko	A	2,1	2,4	12,6	21,0	11,9	49,9
	B	0,2	3,7	8,0	17,4	8,3	37,6
	C	–	0,2	2,4	2,2	0,4	5,3
	D	–	0,2	0,5	4,0	0,7	5,5
	E	0,1	–	–	0,2	1,4	1,7
	<i>Celkem</i>	2,4	6,6	23,6	44,8	22,6	100,0
Slovensko	A	1,2	1,9	6,6	16,7	12,0	38,4
	B	0,8	1,4	4,8	13,4	12,5	32,9
	C	0,1	0,3	0,9	5,3	4,6	11,2
	D	0,1	0,9	1,2	5,9	4,2	12,3
	E	–	0,8	0,4	2,7	1,4	5,3
	<i>Celkem</i>	2,2	5,3	13,9	44,0	34,7	100,0
Rakousko	A	0,0	0,5	2,4	5,1	3,5	11,5
	B	0,0	2,0	4,4	17,3	7,1	30,8
	C	0,1	0,5	3,1	19,2	9,5	32,3
	D	0,5	0,3	1,7	12,5	8,2	23,2
	E	0,2	0,1	0,7	0,6	0,6	2,2
	<i>Celkem</i>	0,8	3,4	12,2	54,6	28,9	100,0

na spodku společnosti (Typ C), popř. pyramida se slabší dolní vrstvou (Typ B). Toto se však pouze v menší míře týká Rakouska, kde v roce 1999 dominoval typicky středostavovský model (Typ D), jehož podíl se v dalších letech snížil ve prospěch dvou předchozích typů. Největší změny v čase – směrem k méně polarizovaným konfiguracím – zaznamenalo Slovensko. Souhrnně lze říci, že vývojová dynamika subjektivního obrazu sociálního uspořádání není v uvedených zemích nijak jednoznačná. Zjištěné změny bychom jen těžko mohli vztáhnout k nějakým objektivním zlomům ve společenské situaci. Skoky v distribucích, které jsou nejvýraznější v případě Maďarska, mohou – opět – signalizovat problémy se srovnatelností dat.

Pokud jde o žádoucí společenské uspořádání, směřování ke středostavovské společnosti (Typ D) nalézáme ve všech zemích V4, byť s četnými výkyvy (Tabulka 10.11). Jednoznačný trend zaznamenáváme pouze ohledně fiktivního modelu obrácené pyramidy (Typ E), a to ve směru jeho poklesu v zemích V4, kontrastujícím s nárůstem v Rakousku. Česko je v tomto ohledu zajímavým případem, neboť volba typu D je sice silná, avšak po roce 1999 poklesla, a to ve prospěch typu C. V něm naše země skóruje nejvíce, a to nejen v daném středoevropském, nýbrž i v širším evropském srovnání (viz Tabulka 10.9 výše). Pro vysvětlení lze odkázat – jakkoli váhavě – na realistickou střízlivost či dokonce skepticismus české populace ohledně možného uspořádání.

Překřížíme-li odpovědi na reálné a žádoucí uspořádání společnosti, shodují se jen v naprosté menšině případů, což je vcelku pochopitelné. Nicméně je zajímavé, že v tomto ohledu skórují čeští dotázaní nejlépe. Jinými slovy, zmíněná „realistická“ volba české populace se promítá do faktu, že shoda reálného a žádoucího uspořádání společnosti je u nás největší ze středoevropských zemí, a to konkrétně 22 % (Tabulka 10.12). Pak následuje Rakousko (18 %) a dále Maďarsko (14 %) a Slovensko (11 %). Ve všech případech je vzdálenost obou distribucí značná, nicméně různá míra této vzdálenosti podle zemí je určitě hodna pozornosti.

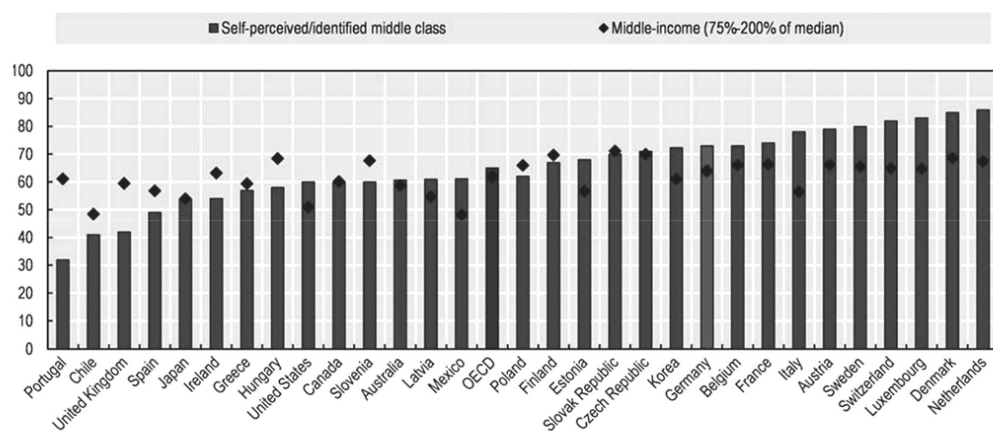
Závěrečné poznámky

V sociologické/ekonomické literatuře se setkáváme se snahami porovnat percepce nerovnosti společenského uspořádání (tak jak jsou vnímány lidmi) se skutečnou nerovností (jak ji dokládají statistická data). Příslušné studie se vcelku pochopitelně týkají pouze příjmové situace (kde jsou k dispozici objektivní data), přičemž nejčastěji jsou v nich povětšinou využívána na jedné straně „objektivní“ statistická data z databáze LIS Center a na druhé straně „subjektivní“ data ISSP.

Judith Niehus(ová) na základě uvedených dat za Německo, Francii a Švýcarsko zjistila, že fakticky neexistuje žádné propojení mezi reálnou distribucí příjmů a subjektivním hodnocením příjmových rozdílů. Do analýzy pak zapojila i další země a doložila nulovou korelaci mezi výší Giniho koeficientu vyjadřujícího reálnou příjmovou nerovnost a kritickým hodnocením příjmových rozdílů v reflexi dotázaných. Na rozdíl od této absentující vazby však naopak našla silný vztah mezi mírou vnímané nerovnosti a kritickými názory na rozdíly v příjmech a v důsledku toho i na přerozdělovací preference (Niehus 2014).⁶⁵

65) Autorka pro potřeby svých analýz konstruuje „subjektivní Giniho koeficient“, o kterém říká: „Naše nové měřítko systematicky udává nižší úroveň vnímané nerovnosti než Giniho koeficient subjektivního příjmu založeného na rozdílu ve výdělku (paygap-based subjective income): většina

Aboozar Hadavand (2018) použil stejné zdroje dat pro doložení teze, že vnímání nerovnosti je spíše ovlivněno referenčními skupinami – jako jsou skupiny utvářené podle dosaženého vzdělání či věku – a že tudíž nemusí odpovídat objektivním charakteristikám zjištěným za jednotlivé země. Zjistil přitom, že rozdílnost subjektivního a objektivního obraz distribuce je v evropském porovnání v zemích V4 největší. Vyjádříme-li tento poznatek konkrétněji, pak můžeme říci, že lidé v postkomunistických zemích častěji podceňují skutečnou nerovnost, a navíc k tomu častěji požadují její další zmenšení. Tento poznatek ovšem platí i obecněji. Gáspár et al. (2023) to doložili na analýze dvou otázek z výzkumu ISSP „Sociální nerovnost“ (mzdového ohodnocení vybraných profesí a typů uspořádání společnosti), na jejichž základě propočítali dva Giniho koeficienty subjektivního příjmu. Na individuální úrovni jsou lepšími prediktory individuálního verbálního hodnocení nerovnosti a jejich preference vůči přerozdělování.

Graf 10.2: Porovnání sebeidentifikace se střední třídou s objektivním zařazením do střední příjmové kategorie

Zdroj: Výpočet OECD na základě dat Luxembourg Income Study, EU-SILC (objektivní = příjmy) a dat Eurobarometeru, Gallup a World Values Survey (subjektivní= sebezařazení do střední třídy).

Tento poznatek dokládá rovněž výpočet sekretariátu OECD srovnávající zařazení do kategorie středních příjmů a sebezařazení do střední třídy podle zemí, kdy v průměru země OECD obě hodnoty zhruba korespondují (Graf 10.2). V levé části grafu se nacházejí země, v nichž je povětšinou sebezařazení pod úrovní středních příjmů, což znamená, že střední příjem v dané zemi nepostačuje na středostavovský status. Tam se objevují chudší země jižní Evropy a z postkomunistických zemí pak Slovensko, Maďarsko a Lotyšsko. Příjem nepostačující pro středostavovskou afiliaci ovšem – podle uvedených výpočtů – vykazují mnohé vyspělé země: USA, Kanada a zejména pak Velká Británie. Naopak sociální status nad příjmovým průměrem vykazují severské a západoevropské země, s nimi pak také Slovensko, Česko

osob ve většině zemí podceňuje nerovnost v jejich vlastních zemích; a také většina lidí ve většině zemí touží po nižších úrovních nerovnosti, než jakou vnímají.“ To znamená, že naše výše uvedené zjištění týkající se zemí V4 platí i obecněji.

a Polsko. V těchto zemích tedy naopak deklarace příslušnosti ke střední třídě přesahuje zařazení do střední příjmové kategorie.

Porovnávání dat pocházejících z různých zdrojů je vždy poněkud ošidné a vztahování statistických a subjektivních dat už je problematické vůbec, protože tato data mají velmi odlišný status. Většina autorů sociologických analýz se takovému počínání raději vyhýbá, na rozdíl od spíše ekonomicky zaměřených badatelů, kteří implicitně a poněkud naivně považují obojí druh dat za rovnocenný. Ostatně i v analýze jednoho a téhož výzkumu se setkáváme s překvapeními pocházejícími z malé pozornosti věnované otázkám ze strany dotazovaných. Rozumně koncipovaný dotazník proto v sobě obsahuje „chytáky“, které testují pozornost dotázaných pomocí ověřování konzistence odpovědí, a tedy vypovídají o robustnosti dat. Je celá řada příkladů, které můžeme najít v bohatém repertoáru výzkumů včetně ISSP.

Haller, Eder & Hadler (2023) sledovali asociaci názoru, že „rozdíly v příjmech jsou příliš velké“ se sebezařazením dotázaného na žebříčku sociální hierarchie (1–10). Očekávali bychom, že čím výše bude dotázaný hodnotit svůj sociální status, tím méně kritický bude k příjmovým rozdílům. A naopak čím níže se dotázaný bude zařazovat, tím kritičtěji se bude vyjadřovat k příjmové nerovnosti. Ve skutečnosti však konzistentní názory v tomto ohledu vyjádřili ve výzkumu ISSP 2019 ze střeoevropských zemí pouze čeští dotázaní, zatímco v ostatních zemích byla propojení zmíněných názorů pouze slabé (Pearsonovy korelační koeficienty mezi oběma názory: Česko 0,26, Maďarsko 0,14, Slovensko 0,15 a Rakousko 0,08). Obdobně vyhraněné názory jako Češi formulovali rovněž švédští a norští dotázaní, zatímco Rakušané vyšli v tomto ohledu – poněkud překvapivě – jako nejméně konzistentní.

Překvapivá je ovšem rovněž malá podpora obrazu „té nejvíce“ středostavovské společnosti (typu D) snoubící se s poměrně vysokou tolerancí k příjmovým nerovnostem v Česku. Přestože Češi si stále v hlavě drží model střední třídy, je volba typu D jako žádoucího modelu uspořádání společnosti v porovnání střeoevropských zemí u nás nejnižší a v časovém pohledu navíc klesající. Jestliže však vidí jako žádoucí typ C, který se nachází na rozmezí mezi společenskou „cibulí“ a společenskou „pyramidou“, můžeme v tom vidět více českého realismu: nežádat nespílitelné, očekávat dosažitelné. Podobně Češi jsou tolerantnější k příjmovým rozdílům než například Rakušané a mají v některých ohledech blíže k britskému pohledu na nerovnosti než k ostatním zemím střeoevropského prostoru.

Z unikátních dat výzkumu ISSP 2019 a jeho předchůdců tak sestavujeme komparativní obraz specifik střeoevropských zemí, z něhož Česko vychází vcelku příznivě jakožto společnost vyznačující se poměrně realistickým viděním situace. Tomu nasvědčuje větší tolerance k příjmovým nerovnostem, strážlivé posouzení společenského uspořádání a větší podobnost reflexe stávajícího a žádoucího uspořádání. Češi si nejméně ze střeoevropských zemí staví vzdušné zámky v podobě obrácené pyramidy, a dokonce jsou na posledním místě v rámci Evropy, kdo očekává to nejvíce středostavovské uspořádání. Zároveň však objektivní situace poskytuje dostatek reálií, které mohou tuto reflexi účelově posunout do polarizační a konfliktní optiky „třídního napětí“ ve společnosti.

Kapitola 11

Závěrem: střední třída a podpora demokracie

Střední třída je pojmem obsažným a v důsledku toho i značně kontroverzním, který vyvolává četné problémy a otázky. Jeho význam závisí do značné míry na sociálním a kulturním prostředí, ve kterém se aplikuje. V ideální představě je střední třída nejen výsledkem, ale především důležitou podmínkou úspěšné transformace a zárukou trvalosti jejích přínosů. Předpokládá se, že střední vrstvy mají konstitutivní a integrační úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Jejich hodnotový systém plně odpovídá otevřené demokratické společnosti, přičemž centrální umístění mezi kapitálem a prací a mezi státem a občany zajišťuje sociální integritu společnosti. Ekonomické aktivity jejich různých oddílů zajišťují tři klíčové podmínky efektivní ekonomiky: diversifikované trhy, bohaté informační toky a funkční instituce.

Z běžného slovníku se dnes již dávno vytratily termíny měšťanstvo či maloburžoazie, které označovaly třetí stav, tj. prosperující obyvatele měst věnující se obchodu a podnikání. Úsilím Karla Marxe a jeho následovníků i komolitelů byl koncept buržoazie převrácen do negativa spojením s kapitalisty jakožto nelítostné třídou vykořisťovatelů bažící po zisku jakožto jediném smyslu života. Proto měla tato třída být odstraněna proletářskou revolucí, a to na samém vrcholu „kapitalistické formace“. Lenin tuto teorii převrátil v opak řka, že revoluce se odehraje nikoli v nejméně, nýbrž v nejméně kapitalistickém, tzv. „nejslabším článku“ imperialistické soustavy. Tato misinterpretace posloužila vybudování leninsko-stalinského totalitního režimu v převážně rolnickém Rusku. V důsledku porážky hitlerovského režimu se sovětským tankům podařil import „revoluce“ do střední Evropy se všemi důsledky pro eliminaci všeho „buržoazního“ či „měšťáckého“ (=měšťanského) v myšlení a konání, mravech a způsobu života.

Po kolapsu komunismu došlo k mnoha návratům, avšak většinou spíše formálně než fakticky. Bylo možné restituovat alespoň zčásti majetky, avšak jen těžko bylo možné obnovit firmy s jejich někdejšími světovými značkami, odvážnými vizemi a mezigeneračními tradicemi. Svět se proměnil a étos podnikavé a kultivované buržoazie nakonec začal vyprchávat i v kontinuitně se vyvíjejících demokratických společnostech. Proto bylo na místě pojednat situaci v této oblasti neutrálními termíny namísto historicky ukotvených a hodnotově zatížených. Budeme proto i nadále hovořit o střední třídě či středních vrstvách. Přidržíme se také poněkud „staromódní“ terminologie odpovídající sombartovsko-bergerovskému chronologickému přístupu ke složkám střední třídy vyjadřující historický proces od ustavení jejich podnikatelsko-živnostnické složky k intelektuální a úřednické složce, resp. od produkce a rozdělování materiálních statků, a služeb k produkci a distribuci symbolických znalostí.

Protože komunistický režim starou střední třídu brutálně zlikvidoval, po jeho kolapsu se z někdejší „staré“ třídy stala vlastně „nová“. Skutečně novou střední třídou se ovšem stává její „digitální složka“, experti nových technologií v širokém spektru činností od materiální výroby až po tvorbu umělé inteligence.⁶⁶ V období „reálného socialismu“

66) K otázkám sociálních tříd v digitálním věku viz ojedinělý pokus projektu DIGCLASS (2023) zacílený k poznání toho, jak digitální technologie mění mechanismy, které generují nerovnosti

byla stará (podnikatelská) střední třída rozmetána, avšak nová střední třída vcelku úspěšně podstoupila svoji přeměnu v „socialistickou inteligenci“, z velké zčásti však spíše v „socialistickou byrokracii“.67 Obnovení podnikatelské střední vrstvy je – zejména v bývalém Československu – pomalejší a složitější než bylo očekáváno, přičemž transformace důležitých složek veřejných zaměstnanců v novou střední třídu poznamenáno dezintegrujícími rozdíly.

Připomeneme-li si naše výchozí pojmosloví (viz kapitola 5), převrat ve společenské hegemonii od dělnické ke střední třídě se uskutečnil v mnohem menší míře, než se očekávalo. Stejně zjištění může být rovněž zasazeno do kontextu skryté „společenské dohody“ uzavřené mezi režimem a obyvatelstvem. Taková imaginární dohoda byla za komunistického režimu uzavřena s dolními vrstvami a týkala se základních jistot práce a příjmu pro ně samotné při současném ponížení výše postavených. Věci se tedy jeví tak, že nová politická elita fakticky uzavřela onu imaginární dohodu spíše s horními vrstvami (finančním kapitálem, vrcholným managementem a byrokracií, zčásti i bývalou nomenklaturou), než se středními vrstvami.

Zatímco byla úspěšně implementována řada „středostavovských mechanismů“ (např. rostoucí úloha vzdělání v determinaci výdělků a zvyšující se vliv uplatnění členů domácnosti na trhu práce na rodinných příjmech), vzestup středních tříd jako takových nebyl novým režimem nijak zvlášť podporován. Stagnace byla škodlivá zejména u lidí odpovědných za utváření a rozvoj lidského kapitálu. Zatímco nová střední třída byla „fyzicky“ přítomná a její členové si podrželi dostatek moci k lobbování ve svůj vlastní prospěch, předběhla ji obnovená stará střední třída, která se však musela mimo jiné spolehnout na své mistrovství balancovat na rozhraní formální a neformální ekonomiky. Avšak jakkoli je vzestup drobných podnikatelů neoddiskutovatelný, byl určitě menší, než se očekávalo, resp. než oni sami očekávali.

Na tomto místě, alespoň v závěru, je třeba poukázat na úlohu středních vrstev v politice. Uvedená tématika stála ostatně na samém počátku jejich odborného studia. Je třeba vrátit se ke kořenům a případně podrobit zavedené předpoklady revizi. Pojednání o střední třídě zpravidla počínají odvoláním na Aristotela a jedno z jeho stěžejních děl *Politika*, které bylo napsáno v Athénách ve čtvrtém století našeho letopočtu.

Aristoteles psal: „Ve všech obcích jsou tři třídy občanů: velmi zámožní, velmi chudí a třetí uprostřed nich. Poněvadž tedy podle všeobecného mínění nejlepší je míra a střed, je zřejmé, že i co se týče majetkových poměrů, nejlepší ze všech je majetek, který zachovává střed [...] Obec chce být složena z občanů rovných a co nejvíce podobných, a ta podmínka se vyskytuje nejspíše u středních vrstev [...] Je tedy zjevné, že také politické společenství, které se zakládá na středních třídách, je nejlepší a že dobře spravovány mohou být právě takové obce, ve kterých střední třída je početná a je pokud možno silnější než druhé dvě třídy nebo alespoň než jedna z nich; neboť přidá-li se k jedné straně, rozhoduje a zabraňuje vzniku opačných krajností“ (Aristoteles, *Politika*, citováno podle Novák 2001, *passim*).

v distribuci zdrojů a životních šancí. V rámci tohoto projektu byla publikována řada studií, z nichž některé citujeme.

67) Podle Grzegorza Ekierta proběhlo od šedesátých let – namísto proletarizace buržoazie – zburžoaznění proletariátu, nebo alespoň jeho vyšších vrstev. Post-stalinští vůdci se snažili najít novou legitimitu své moci přizpůsobivými strategiemi, které se projevíly v „gulášovém socialismu“ v Maďarsku či „malou stabilizaci“ v Polsku, souhrnně Antonínem J. Liemem označených jako hledání „nové sociální smlouvy“ (Ekiert 2010, s. 197).

Starověký učenec tak poukázal na úzký vztah mezi formou vlády a sociální strukturou populace, v krystalické podobě tedy demokracií jako vládou chudých a oligarchií jako vládou bohatých. Namísto takových čistých forem vlády však dával přednost smíšeným formám, konkrétně *politei* resp. ústavní demokracii, která směšuje prvky umírněné demokracie a umírněné oligarchie, přičemž je v ní však více z demokracie než z oligarchie. Na rozdíl od demokracie a oligarchie je opřena o početné střední vrstvy. Taková ústavní demokracie je podle Aristotela nejlepším režimem „pro většinu obcí a pro většinu lidí“. Nevyžaduje nutně ctnostné jedince, ale stačí tam dobří občané, kteří jsou schopni i vládnout i poslouchat, což platí zejména o středních vrstvách. K tomu, aby byla vláda demokratická i oligarchická, je však třeba podle Aristotela zabránit tomu, aby se veřejné úřady nestaly zdrojem obohacování (Aristoteles, *Politika*, citováno podle Novák 2001, s. 420).

„Aristotelický pohled“ na střední třídu aplikoval pro moderní kapitalistickou společnost Seymour Martin Lipset, podle kterého „velká střední třída zmírňuje konflikt odměňováním umírněných a demokratických stran a trestáním extremistických skupin“ (Lipset 1960, s. 66). Podle něho, čím je společnost rozvinutější, tím širší a silnější její střední třída a tím lepší šance na demokratizaci a politickou stabilitu. Obdobně uvažoval Barrington Moore (1966), podle něhož jsou kapitalisticko-demokratické revoluce (jako byla anglická občanská válka, francouzská či americká revoluce) vyvolány nespokojeností střední třídy se zavedenou ekonomickou základnou a společenskou organizací. Propojenost silné střední třídy s demokracií je součástí modernizační teorie a zdůrazňují ji další významní badatelé jako například James Coleman (1990), Robert A. Dahl (1998) nebo Francis Fukuyama (2014). Silná střední třída oslabuje distribuční konflikt, což prospívá demokracii.

Střední třída představuje klíčový mechanismus propojení mezi sociálně-ekonomickou strukturou a politickým systémem, který však nemusí správně fungovat. Jak sumarizovali poznatky ze čtyřicetiletého vývoje demokracie v globálním měřítku Daron Acemoglu a James A. Robinson (2006), existují čtyři hlavní cesty politického vývoje. První vede od nedemokracie postupně, ale soustavně k demokracii, která – jakmile je jednou vytvořena – trvá a upevňuje se (příkladem je Velká Británie). Druhá cesta vede k demokracii, která po nějaký čas trvá, ale potom rychle zkolabuje. Pokud se však opět prosadí demokratizační síly, cyklus se opakuje (jako např. v Argentině). Třetí cestou je ta, kdy je země nedemokratická nebo v níž se demokratizace výrazně opožďuje. V tomto případě se buď demokracie nevytvoří, protože společnost je relativně rovnostářská a prosperující, což činí nedemokratický politický status quo stabilním (jako např. v Singapuru). Anebo režim osciluje mezi demokracií a vládou elity (jako např. v Jihoafrické republice).

Působení střední třídy na společenský systém je mnohostranné a může tedy být i rozporné. Střední třída je považována za zdroj sociální stability, neboť upřednostňuje stabilní instituce a udržování politického status quo. Na jedné straně politicky a společensky působí jako konzervativní síla, kdy zmírněním protichůdných přerozdělovacích požadavků ze strany bohatých a chudých stabilizuje stávající režimy. Na druhé straně se od ní ale očekává, aby byla hybatelem politické změny při udržení sociálního konsensu. Střední třída expandovala spolu s posilováním moderních demokracií a sociálního státu. Ústřední role jí byla určena v demokratizačním procesu v 19. století a potom v jeho dalších vlnách ve 20. století, a to nejprve v porážce fašistického/nacistického režimu a poté (bohužel až po čtyřech desetiletích) ve spojení s kolapsem komunismu. V zemích ovládnutých fašistickými a nacionalistickými hnutími ovšem střední třída sehrála i negativní roli jejich podporou.

Spojení střední třídy a demokracie není tedy jednoznačné a neměli bychom se jím zakládat. Eva Rana Bellin(ová) (2000) předložila teorii „podmíněné demokracie“, kdy demokracie získává třídní podporu podle různých okolností, k nimž patří závislost na státu, zavedená privilegia a sociální obavy. Zde musíme také znovu připomenout Theodora Geigera a jeho koncept „paniky střední třídy“ (Geiger 1932). Podle něho to byly statusové obavy střední třídy, které ji přivedly k podpoře nacismu a posléze tedy k volbě Hitlera a nastolení autoritativního režimu v Německu. Geiger sám se přitom odvolával na všeobecné mínění, když ve své stati uvedl, že „nikdo nepochybuje o tom, že nacionální socialismus vděčí za svůj úspěch hlavně starému a novému střednímu stavu“ (tamtéž, s. 647). Podle tehdejších odhadů polovina hlasů pro nacisty pocházela právě z této třídy, která prý „opustila zlatý střed a pokusila se být revoluční“, když následovala NSDAP do ulic.⁶⁸

Stejnou otázku je nyní nutno klást i v souvislosti se současnými autoritářskými režimy. Bryn Rosenfeld (2021) zkoumal takové režimy v postsovětských zemích z hlediska jejich podpory střední třídou, přičemž rozlišil střední třídu zaměstnanou ve státním sektoru a samostatně výdělečně činné. Jak zjistil, přes podobnost příjmů a vzdělání se jejich ekonomické a politické preference liší, kdy „státní“ střední třída je méně demokratická než „soukromá“ střední třída. Zaměstnání ve státním sektoru má tudíž jen slabý efekt na podporu demokracie. Jak dále zjistil, zatímco podíl kariér odehravších se ve státním sektoru během postkomunistické éry narostl, podpora demokracie se snížila. Co více, zaměstnání ve státním sektoru generuje podporu autokracie zlepšováním příležitostí a životních šancí, což vede k větší spokojenosti, a tudíž i větší loajalitě vůči režimu (tamtéž, s. 67). Celkově je tak v méně rozvinutých zemích podpora autoritářského režimu ze strany státem zaměstnané střední třídy docela častá.

Otázka compatibility střední třídy a autoritářského režimu je řešena také v Číně. Otázkou je, zda bude čínská střední třída podporovat politické změny směrem k demokracii v této nedemokratické zemi, kde komunistická strana pevně drží politickou moc již déle než půl století. Jie Chen (2013) došel k následujícím odpovědím: 1. střední třída nemusí nutně podporovat demokratizaci v autoritářských rozvojových zemích; 2. existuje negativní korelace mezi závislostí střední třídy na státu a její podporou demokracie; 3. vnímaný sociální a ekonomický blahobyt střední třídy je rovněž negativně spojen s její podporou demokracie. Jednoduše řečeno, žádné kauzální propojení ekonomického rozvoje, demokracie a střední třídy neexistuje, uplatňuje se však propletenec podmínek. Pokud blahobyt střední třídy závisí na státu a její příslušníci se bojí ztrát na svém socioekonomickém statusu, pak podpoří autoritářský politický establishment (Chen & Lu 2011).

V obdobném duchu se ovšem vyjadřují i maďarští sociologové, když píšou o oddělení (decoupling) procesů formování střední třídy a šíření občanských hodnot. Ákos Huszár a Viktor Berger (2022) konstatují, že „ačkoli občané jsou čím dál tím spokojenější s tím, jak demokracie v Maďarsku skutečně funguje, přičemž oddanost

68) Podrobnou analýzu sociální zázemí nacistického hnutí nabídl William Brustein (1996). Ve své další studii (1998) prozkoumal vzorek – jinak v úplnosti zachovaných – přihlášek do NSDAP z let 1925–1933. Ke „středostavovskému extremismu“ v současné západní Evropě viz blíže <https://oxi-blog.de/ein-werk-der-mittelklasse/>. Ohledně Theodora Geigera dodejme, že tento sociolog po Druhé světové válce konfrontoval třídní teorii marxismu (s níž sympatizoval) se sociální realitou průmyslové společnosti. Zjištění o zlepšování životních podmínek dělníků a jejich vzestupu ke střední třídě ho dovedlo k formulaci vlivného konceptu „tavicího tyglíku“ moderní společnosti (Geiger 1949).

demokracii se zřejmě také zvýšila, došlo současně ke zvýšení podílu těch, kteří by za určitých podmínek přijali diktaturu, a to zejména mezi lidmi patřícími ke střední a vyšší třídě. V důsledku toho nedochází k posílení politické participace a zájmu o věci veřejné; střední třída, zdá se, se k politice obrací zády [...] Na rozdíl od očekávání formulovaných v období změny režimu, novou maďarskou střední třídu lze jen stěží charakterizovat jako nositele občanských ctností a demokratických hodnot; namísto toho, aby fungovala jako motor demokratického rozvoje, tedy může být vnímána jako pilíř současného ne-liberálního politického uspořádání (tamtéž, s. 387).

Zde narážíme na problém, který zasluhuje malou odbočku. Sociální skupinou, která podporuje jakýkoli režim, z něhož může těžit výhody, je byrokracie. Její zařazení do společenské struktury není v příslušné literatuře dostatečné – pokud vůbec – řešeno. Personálně je byrokracie součástí střední třídy, její hodnoty však příliš nesdílí. Zde je však velmi obtížné vést hranici mezi státní administrativou jako efektivní službou ekonomice a společnosti v jejím nutném rozsahu (v pozitivním pojetí Maxe Webera) na straně jedné a rozpínavou byrokracií parazitující na občanovi a uplatňující nad ním svoji moc na straně druhé (v kritickém pojetí Roberta Michelse, Roberta Mertona či Michela Croziera). Velikost a moc této složky přitom roste s rozsahem státního přerozdělování a kontroly: čím rozsáhlejší a složitější jsou agendy, tím snáze se vytvářejí klientelistické sítě a bují korupce, která zase zpětně posiluje panství byrokracie nad občanem. Namísto průhledného prostředí s jasnými pravidly chování motivujícími prospěšnou činnost se lidé cítí být obestřeni temnými sítěmi neosobní moci, které je ovládají a jimž se musí přizpůsobovat.

Otázka moci či panství není ve stratifikačních schématech pojednávána. Platí tu, co Ellu Saar a Avo Trumm (2018) zdůrazňují ve svém analytickém přehledu přístupů k sociální stratifikaci ve střední a východní Evropě „hlavní výzvou je začlenit koncepty moci, vykořisťování a perspektivu dominance do studií ekonomické nerovnosti“. Nové přístupy propojující sociologický a politologický výzkum vrhají ostřejší světlo na sociální strukturu tím, že zachycují působení režimu pohledem shora. Takto postupovali Iván Széleányi a Péter Mihályi (2020) při aplikaci konceptu *Varieties of Capitalism*⁶⁹ na postkomunistické země nebo Balint Magyar a Balint Madlovics (2020) při demonstraci různých mocenských pyramid v postkomunistických trajektoriích. Toto je ovšem jiný obraz sociální stratifikace, jak jej doposud známe, tedy nikoli empirický a induktivní, nýbrž teoretický a deduktivní. Socio-profesně orientovaný výzkum sociální stratifikace a o koncept panství opřený výzkum politických režimů nejsou přitom ani komplementární, ale ani se vzájemně nevylučují.

Vraťme se však k české společnosti. Jak jsme uvedli výše, koncept střední třídy byl v rané transformaci zcela odvržen náhle se vynořivšími ekonomickými liberály jakožto „marxistické harampádí“. V protikladu k zavrženému konceptu sociálně stejnorodé společnosti byla naopak – po thatcherovsku – proklamována neexistence společnosti, neboť prý „existují jen jednotlivci a rodiny“. V politickém diskursu třídní pohled explicitě absentuje, implicitě se však objevuje v podobě bourdieuského

69) *Varieties of Capitalism* je vlivný koncept odstartovaný knihou Petera A. Halla a Davida Soskice (2001) rozlišující původně dva institucionální typy kapitalistické ekonomiky: liberálně-tržní (jako jsou USA, Velká Británie, Kanada a další) a koordinovaně tržní (jako je Německo, Francie, Japonsko a další). Politicko-ekonomický přístup autorů se opírá o firmy jakožto rozhodující aktéry ekonomiky, které zajišťují adaptaci k technologickým změnám a mezinárodní konkurenci. Uvedený koncept se stal předmětem mnoha debat a hlavně doplňování dalšími typy, včetně specifického typu postkomunistické ekonomiky.

„symbolického rozdělení společnosti na třídám podobné skupiny“. Za takové skupiny jsou považováni podnikatelé nebo manažeři, ale také mladí lidé či ti, kdo lpí na zavedených sociálních jistotách, které jsou vykreslovány jako hodnoty rozvíjející se v protikladu s demokracií a prosperitou (Musílek & Katrňák 2015).

V této studii jsme se jen letmo dotkli jednoho významného aspektu sociální stratifikace, totiž tzv. třídního hlasování (class voting), jinými slovy sociálně-třídně podmíněného volebního chování. Michael L. Smith a Petr Matějů (2011) konstatovali, že po období klesajícího efektu třídní příslušnosti na hlasování došlo v Česku k posílení vlivu sociální třídy na volbu politické strany v letech 1992–2010. Vzestupný trend spojili s procesem re-stratifikace české politiky, který doprovází rostoucí diferenciaci společnosti z hlediska ekonomických nerovností a rozdílů v přístupu k vyššímu vzdělání. Souběžně s krystalizací sociálního statusu a formováním sociálních tříd západního typu dochází podle autorů ke konsolidaci českého stranického systému a k posilování vazeb mezi stratifikačními proměnnými a politickými postoji. Podobně jako předtím Michael L. Smith sám (Smith 2009), uvedení oba autoři zjistili vyšší intenzitu třídně podmíněného volebního rozhodování u nás, oproti západním demokraciím.

V tomto ohledu můžeme odkázat i na další literaturu týkající se volebního rozhodování, počínaje prvními volbami zkraje devadesátých let (Kostecký 1994). Podle Lukáše Linka a Pata Lyonse (2013) rozebírajících volby roku 2010 je chování voličů ovlivněno sociální třídou, náboženstvím a generační příslušností, přičemž sociální třída staví proti sobě levicové a pravicové strany. Podle těchto autorů význam třídního hlasování pro volební výsledky v čase vzrostl, avšak ohledně pravolevé orientace došlo ke stagnaci či dokonce k poklesu jejího významu. Ve volbách roku 2006 navíc došlo k poklesu podílu věrných voličů hlavních stran a k nárůstu voličské volatility. Vlastimil Havlík a Petr Voda (2016) se zaměřili na transformaci stranického systému vyvolanou podporou nových populistických stran, která vedla k poklesu pravolevé dimenze stranické soutěže. Pokud jde tedy o sociální třídu, analýzy se zpravidla omezují na jednoduché třídění právě podle (na významu ztrácející) pravolevé osy, bez specifického zaměření na střední třídu.⁷⁰

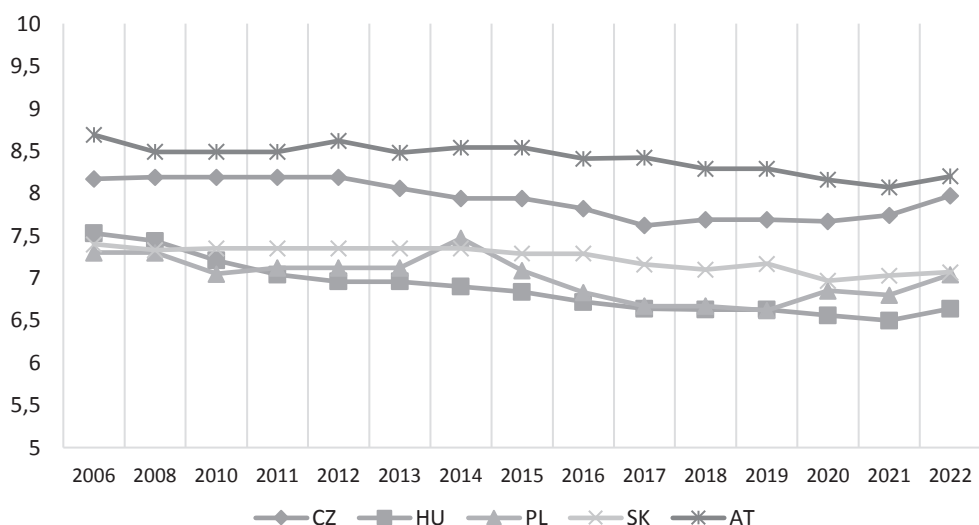
Fakticky doposud stále čekáme na zevrubnou analýzu volebního chování v postkomunistických zemích, stejně jako na porovnání volebního chování „západních“ a „východních“ občanů. To se týká zejména poslední – politicky, ekonomicky i sociálně – turbulentní dekády zahrnující nástup populisticko-autoritářských stran a hnutí. Bohužel, příklady potřebných analýz nacházíme prozatím pouze v západní Evropě a USA. Příkladem takového metodologicky žádoucího přístupu může být analýza, kterou provedl na kumulativních datech *European Social Survey* 2002–2018 za 12 západoevropských zemích Andrea Marchesi (2022). Jeho analýza ukázala, že sociální struktura nadále ovlivňuje volební chování podle „tradiční definice“ třídního štěpení. V poslední době však došlo k významným přeskupením, kdy vyšší střední třída se připojila k levicovým stranám, zatímco radikální pravice vstoupila do volební soutěže po boku nejvíce deprivovaných vrstev. V postkomunistických zemích lze však očekávat spíše odlišný vývoj.

S nástupem populistických stran jde o více než přeskupování v rámci původního schématu (viz k tomu např. Zaslove 2008). Tyto strany či hnutí překreslují politický prostor tím, že se vydávají za zástupce „lidu“ proti „elitě“ či jinak definovanému

70) Tematika „class voting“ je u nás obecně pojednávána velmi skromně, a to nejen v porovnání se západní sociologií, ale například i v porovnání se sociologií polskou (pro přehled analýz viz Przybysz 2018).

opozitu (v případě hnutí ANO proti „polistopadovému kartelu“ či „těm, co kradli a nemakali“; v případě SPD proti různým minoritám, především však proti imigrantům) a nabízí jednoduchá řešení palčivých politických problémů. Hovoří se sice o pravicovém či levicovém populismu, ve skutečnosti však programy populistů nejsou ukotveny v žádné ideologii, nýbrž předvádějí se jako tematicky všeobjímající s cílem oslovit všechny voliče (catch-all-parties). Výrazně personalizovaná politika je zaměřena na „hlas lidu“, zprostředkovaný průzkumy veřejného mínění či prázdnými klišé jako „lidé chtějí“ či „naši voliči požadují“ apod.

Ujařmení veřejného pole se propojuje se soukromými byznysovými zájmy, resp. byznysové žraloci si monopolizují svá ekonomická teritoria politickými nástroji. V této souvislosti Steven Saxonberg & Heinisch (2022) hovoří o svébytné formě populismu – „neideologickém podnikatelském populismu“, který podle autorů zaplnil v Česku neobsazený středový voličský segment. Populismus tudíž přitáhl i ty voliče, kteří nemají populistické postoje, a tudíž neprojevují tradiční populistické pohrdání demokracií, jejími institucemi a fungováním. Obdobně Vlastimil Havlík (2019) používá termín „technokratický populismus“ a vidí těsnou spojitost mezi ním a „demokratickou zpátečkou“ (jak volně překládáme democratic backsliding).⁷¹ Populistické režimy ve střední Evropě jsou alternativou vůči dominantnímu liberálně demokratickému paradigmatu, alternativou založenou na popření politického pluralismu, na anti-stranictví, odporu vůči konstitucionalismu a akceptování většinového přístupu.

Graf 11.1: Democracy Index 2006–2022

71) Jako jeden z prvních politologů pojednal tento trend Jacques Rupnik (2007). Od té doby je odborná literatura k uvedenému tématu velmi početná. Viz pro příklad Greskovits 2015, Bustikova & Guasti 2017, Landwehr, Saalfeld, & Schäfer eds. (2022).

Rostoucí vliv populistických stran je nyní v evropských demokraciích obecný, přičemž souvisí s de-politizací tematiky týkající se nerovnosti a redistribuce.⁷² Geofrey Evans a James Tilley (2012) ukázali, že to jsou spíše omezení na straně nabídky prezentované voličům než oslabení samotného třídního rozdělení společnosti, co je odpovědné za klesající politickou relevanci hodnot přerozdělování a třídní základ volebního chování. Podle uvedených autorů třídní politika ovlivňuje třídní hlasování, nikoli naopak. To ovšem podle našeho názoru funguje i obráceně, kdy se „všeobíhající“ politickým stranám či hnutím opravdu daří stírat přetrvávající třídní rozdíly týkající se rozdělování a přerozdělování, de-politizovat tato témata a oslovovat stejným programem (či spíše ne-programem) voliče v širokém spektru jejich sociálních situací. Pokud volí populisty, cíle je dosaženo, neboť původně odlišné či současné disentní názory se stanou irelevantními.

Populistické strany ovlivňují rovněž volební účast. Politologové (viz např. Landwehr, Saalfeld & Schäfer eds. 2022) tvrdí, že rostoucí sociální nerovnost vede k asymetrické politické participaci, kdy zatímco střední třída chodí k volbám, nižší třídy zůstávají doma. Zaměření populistických stran na „široké masy“ a jejich agresivní podpásový politický marketing překypující nereálnými sliby však tento „nedostatek“ do značné míry napravuje. Potom ovšem iracionalita vítězí nad racionalitou, krátkodobý pohled nad dlouhodobou vizí, vyčerpávání zdrojů nad jejich efektivním využitím. Podle Larry M. Bartelse (2024) prý výrazná část občanů není schopná hrát roli racionálních voličů. Lidé buď podléhají iracionálním předsudkům, anebo nejsou schopni identifikovat politické aktéry podle jejich skutečného vlivu na řešení ekonomických a sociálních problémů a také – dodejme – podle jejich pečlivě skrývaných skutečných zájmů.

* * *

Naše úvahy a dokumentaci můžeme uzavřít tím, že střední třída má nepominutelnou úlohu v oblasti ekonomické, sociální, kulturní a politické. Bez střední třídy nemůže dobře existovat konkurenční trh zboží a služeb, nýbrž naopak ekonomika směřuje ke kartelům a monopolizaci, stává se rigidní. Bez střední třídy se sociální struktura polarizuje kolem jedné (peněžní a/nebo mocenské) osy, namísto dynamiky její vícedimensionální diferenciace. Kultura podléhá zmasovění a (byznysové a/nebo marketingové) manipulaci. **A hlavně, zatímco střední třída může existovat bez demokracie, demokracie nemůže existovat bez střední třídy.** V tomto ohledu je dávný Aristotelův postulát platný i dnes. Ale neméně platné jsou i hrozby, které mají různé podoby a vykladače.

Zmínili jsme populismus a demokratickou zpátečku, můžeme upozornit na celkový „ne-liberální obrat“ ve světě a specificky ve středoevropském prostoru pojednáváný dnes již v desítkách článků. Připomenout bychom také měli teorii neo-feudalismu Joela Kotkina (2020), který vidí za masivní koncentrací bohatství a majetku, omezenou vzestupnou mobilitou, demografickou stagnací a zvýšeným dogmatismem analogii středověké společnosti „tří stavů“, s novým duchovenstvem a novou aristokracií nahoře a moderními nevolníky dole. V inspiraci maďarskou společností formuloval Bálint Magyar (2016, 2019) koncept mafiánského státu, v němž namísto

72) <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/21/revealed-one-in-three-europeans-now-votes-anti-establishment>

přímého nátlaku se bohatství a moc koncentrují prostřednictvím parlamentní legislativy, soudního a finančního aparátu, policie a tajných služeb.

Politologický hlas současnosti – točí se okolo do češtiny obtížně přeložitelných termínů jakými jsou democratic backsliding, populist backlash, illiberal turn – představuje chmurné alternativy vývoje moderních společností obecně, mezi nimi pak postkomunistických zemí s nezahlobenou demokracií zvláště. Ty se připojují k neméně chmurným vyhlídkám střední třídy představovanou četnými ekonomy a sociology jako třídu upadající, oslabovanou, scvrkávající se či prekarizovanou. Jenže střední třída, ať se nachází v jakémkoli rozsahu, stavu a dynamice, zůstává referenčním rámcem pro naprostou většinu populace. Proto jí náleží důstojné místo ve společenskovědním výzkumu opřeném o kritickou analýzu, v politických vizích opřených o tuto analýzu a také v konkrétních politikách z těchto vizí vycházejících. Avšak, realisticky viděno a upřímně řečeno, ovšem spíše přání je zde otcem myšlenky.

Použitá literatura

- Acemoglu, Daron & James A. Robinson (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge University Press.
- Adamski, W.W, P. Machonin & W. Zapf (2002). *Structural change and modernization in post-socialist societies*. Hamburg: Krämer.
- Albert, Fruzsina et al. (2018). Mapping the post-communist class structure. Findings from a new multidimensional Hungarian class survey. *East European Politics and Societies and Cultures* 32 (3): 544–565.
- Allardt, E. & W. Wesolowski eds. (1978). *Social Structure and Change - Finland and Poland - Comparative Perspective*. Warsaw: Polish Scientific Publishers.
- Andorka, R. & K. Zagórski (1978). Socio-economic structure and socio-occupational mobility in Poland and Hungary. *The Polish Sociological Bulletin. Special issue on social structure*, pp. 139–158.
- Andorka, R. & T. Kolosi eds. (1984). *Stratification and Inequalities*. Budapest: Institute for Social Sciences.
- Andorka, R. (1982). A társadalmi mobilitás változásai (Changes in social mobility). Budapest: KJK.
- Andorka, R., T. Kolosi, R. Rose & G. Vukovich eds. (1999). *A Society Transformed. Hungary in Time-Space Perspective*. Budapest: CEU Press.
- Appel, Hilary G. & Mitchell A. Orenstein (2018). *From Triumph to Crisis: Economic Reform in Postcommunist Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arndt, Christian (2012). Zwischen Stabilität und Fragilität: Was wissen wir über die Mittelschicht in Deutschland? Sankt Augustin/Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.
- Aron, Raymond (1964). *La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris: Gallimard.
- Atkinson, Anthony B. & Andrea Brandolini (2013). On the Identification of the Middle Class. pp. 77–100 In: Janet C. Gornick and Markus Jäntti eds. *Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Atkinson, Anthony B. & John Micklewright (1992). *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge University Press.
- Bartels, Larry M. (2024). *Democracy Erodes from the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe*. Princeton University Press.
- Bellin, Eva Rana (2000). Contingent Democrats: Industrialists, Labor, and Democratization in Late-developing Countries. *World Politics* 52 (2): 175–205.
- Benáček, Vladimír (1994). Small Businesses and Private Entrepreneurship during Transition: The Case of the Czech Republic. Working Paper CERGE-EI, April.
- Berger, Peter L. (1986). *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions About Prosperity, Equality and Liberty*. Basic Books.
- Birdsall, Nancy, Carol Graham & Stefano Pettinato (2000). Stuck in the tunnel: is globalization muddling the middle class? Working Paper No. 14. Washington, D.C. Brookings Center on Social and Economic Dynamics.
- Bláha, In. Arnošt (1925). *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Obzor.
- Bláha, In. Arnošt (1937). *Sociologie intelligence*. Praha: Orbis.
- Bourdieu, Pierre (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society* 14 (6): 723–44.

- Bradley, Harriet (2014). Class descriptors or class relations? Thoughts towards a critique of Savage et al. *Sociology* 48 (3): 429–436.
- Brustein, William (1996). *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party, 1925–1933*. Yale University Press.
- Brustein, William (1998). The Nazi Party and the German New Middle Class, 1925–1933. *American Behavioral Scientist* 41 (9).
- Bucholc, M. (2016). *Sociology in Poland. To Be Continued?* London: Palgrave-Macmillan.
- Bukodi, E. & J. H. Goldthorpe (2010). Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case. *European Sociological Review* 26 (6): 655–674.
- Bunčák, J. & V. Harmadyová (1993). The Transformation of Social Structure. *Slovak Sociological Review* 25 (4–5).
- Bunčák, J. et al. (2011). K niektorým otázkam sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. *Slovak Sociological Review* 43 (5).
- Bustikova, Lenka & Petra Guasti (2017). The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *COGITATIO. Politics and Governance* 5 (4): 166–176.
- Centers, Richard (1949). *The Psychology of Social Classes*. Princeton: Princeton University Press.
- Centers, Richard (1953). Social class, occupation, and imputed belief. *American Journal of Sociology* 58 (6), 543–555.
- CETA (2015). *Stínová ekonomika v České republice*. Praha: Centrum ekonomických a tržních analýz. Autoři: J. Rais, O. Klička, A. Rod.
- CHPS (2024). *České panelové šetření domácností. Dokumentace ke sběru a zpracování dat. Verze 1.0*. Praha: Sociologický ústav.
- Coase, Ronald H. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics* 3 (1): 1–44.
- Coleman, James (1990). *Equality and Achievement in Education*. London: Routledge.
- Coleman, R. & Lee Rainwater (1978). *Social Standing in America: New Dimensions of Class*. New York: Basic Books.
- Curtis, Josh (2013). Middle Class Identity in the Modern World: How Politics and Economics Matter. *Canadian Review of Sociology* 50 (2): 203–226.
- Čapek, Karel (1970). *Místo pro Jonathana!* Praha: Symposium.
- Čapek, Karel (1990). Proč nejsem komunistou? Přítomnost 4. prosince 1924. V: Proč nejsem komunistou. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čecháček, Jaroslav (1933). *Vzpouza středního stavu*. Praha: Nakladatelství Volná myšlenka.
- Český rozhlas (2019). *Rozdělení svobodou. Česká společnost po 30 letech* (Autoři: Daniel Prokop, Paulína Tabery, Martin Buchtík, Tomáš Dvořák a Matouš Pilnáček). Praha: Radio-servis, ltd.
- ČSÚ 2023. *Finanční situace domácností (FSD) – Metodika*.
- Dahl, Robert A. (1998). *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralf (1965). *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München: Piper.
- Dallinger, Ursula (2013). The endangered middle class? A comparative analysis of the role played by income redistribution. *Journal of European Social Policy* 23 (1): 83–101.
- Delsol, Jean-Philippe, Martin Emmanuel & Nicolas Lecaussin (2017). *Anti-Piketty: Capital for the 21st Century*. Washington, D.C.: Cato Institute.
- Demeter, T. ed. (2020). *Intellectuals, Inequalities and Transitions: Prospects for a Critical Sociology*. Leiden – Boston: Brill.
- Democracy Index 2022. *Frontline democracy and the battle for Ukraine*. Economist Intelligence 2023.
- DIGCLASS (2023). *Social Classes in the Digital Age. Technological Change, Social Inequalities and the Social Contract. 2021–2022 seminar series highlights*. Brussels: European Commission.
- Dnešek, staré myšlení a nová společnost. *Knihovna Sociálních problémů, Svazek 1*. Praha: Orbis 1934.

- Dobbs, Lou (2007). *War on the Middle Class: How the Government, Big Business, and Special Interest Groups Are Waging War on the American Dream and How to Fight Back*. Penguin Books.
- Dobrowolski, K. (1952). Badania historyczno-terenowe. Zagadnienia rekonstrukcji procesów historycznych na podstawie materiałów terenowych. Sprawozdania z posiedzeń Polskiej akademii umiejętności 6: 41–46.
- Domański, H. (1966). *Na progu konwergencji. Stratyfikacja społeczna w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN (anglicky: *On the Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press 2000).
- Domański, H. (1998). Two Transformations and Social Mobility. *Polish Sociological Review* 124: 313–331.
- Domański, H. (2015). *The Polish Middle Class*. Frankfurt am Main, New York: Peter Lang.
- Dostálová, Ivana, Eva Klvačová, Jiří Malý a Karel Mráček (2008). *Fenomén dobývání renty a jeho vliv na české veřejné finance*. Praha: Professional Publishing, 2008.
- Drahokoupil, Jan (2015). Class in Czechia: The Legacy of Stratification Research. *Class after Communism. Special Issue. East European Politics and Societies* 29 (3):578–587.
- Džambazovič, R., D. Gerbery & J. Sopóci (2018). *Sociálna stratiifikácia a sociálna mobilita v slovenskej spoločnosti. Pramenná publikácia*. Bratislava: Stimul.
- Easterly, William (2001). The middle class consensus and economic development. *Journal of Economic Growth* 6:317–335.
- ECB (2020). The Household Finance and Consumption Survey, Wave 2017, Statistical tables.
- ECB (2023). The Household Finance and Consumption Survey, Wave 2021, Statistical tables.
- Ekiert, Grzegorz (2010). The End of Communism in Central and Eastern Europe: The Last Middle-Class Revolution? Pp. 99–123 in: *Political Power and Social Theory* 21. UK: Emerald Publishing.
- ELA (2023). Extent of undeclared work in the European Union. Bratislava: European Labour Authority.
- Elias, Norbert ([1939]2007). *O procesu civilizace. Sociogenetická a psychogenetická zkoumání I., II.* Praha: Argo.
- Elias, Norbert ([1969]2023). *Dvorská společnost. Výzkum sociologie království a dvorské aristokracie*. Praha: Argo.
- Erikson, R. & J. Goldthorpe (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Countries*. New York: Oxford University Press.
- Eschenbach, Felix & Bernard Hoekman (2006). Services Policies in Transition Economies: On the EU and WTO as Commitment Mechanisms. World Bank Policy Research Working Paper 3951.
- Estache, Antonio & Danny Leipziger eds. (2009). *Stuck in the Middle: Is Fiscal Policy Failing the Middle Class?* Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Eurofound (2015). Recent developments in the distribution of wages in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union (Autoři: Enrique Fernández-Macías and Carlos Vacas-Soriano).
- Eurofound (2017a). Exploring self-employment in the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound (2017b). Fraudulent contracting of work: Bogus self-employment (Czech Republic, Spain and UK). Dublin: Eurofound.
- Eurofound (2019). Recent Developments in the State of the Middle Classes. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound Czech Republic (2008). Bogus self-employment found to be on the rise. Autor: H. Doleželová.
- Eurofound Poland (2009). Self-employed workers. Autor: P. Sula.
- Eurostat (2017). Methodological guidelines and description of EU-SILC target variables. Luxembourg: European Commission.

- Evans, Geoffrey & C. Wright Mills (1999). Are There Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure. *Sociology* 33:23–46.
- Evans, Geoffrey & James Tilley (2012). The Depoliticization of Inequality and Redistribution: Explaining the Decline of Class Voting. *The Journal of Politics* 74 (4): 963–976.
- Evans, Geoffrey & Jonathan Mellon (2016). Social class: Identity, awareness and political attitudes: Why are we still working class? *British Social Attitudes* 33, 1–19.
- Evans, Geoffrey (1997). Class Inequality and the Formation of Political Interests in Eastern Europe. *European Journal of Sociology* 38:207–34.
- Evans, Geoffrey ed. (1999). *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. Oxford University Press.
- Evans, M.D.R. & J. Kelley (2004). Subjective Social Location: Data from 21 Nations. *International Journal of Public Opinion Research* 16:3–38.
- Evans, M.D.R. & Jonathan Kelley (2016). Communism, Capitalism, and Images of Class: Effects of Reference Groups, Reality, and Regime in 43 Nations and 110,000 Individuals, 1987–2009. *Cross-Cultural Research* 51(4): 315–359.
- Evans, M.D.R., J. Kelley & T. Kolosi (1992). Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review* 57:461–82.
- Evropská komise 2014. Special Eurobarometer 402. Undeclared work in the European Union.
- Eyal, Gil, Iván Szélenyi & Eleanor Townsley (1998). *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London and New York: Verso.
- Fassmann, M. (2007). *Stínová ekonomika a práce na černo*. Praha: Briggs & Co.
- Ferge, Z. (1969). *Társadalmunk rétegződése (Social stratification of our society)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge, Z. (1979). *Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy, 1945–75*. Harmondsworth: Penguin.
- Ferge, Z. (2002). Social structure and inequalities in old socialism and new capitalism in Hungary. *Review of Sociology* 8 (2): 9–33.
- Ferge, Z. et al. (1997). Social costs of transition: international report. Vienna: The Institute for Human Sciences (IWM).
- Fernandes, Ana M. (2009). Structure and Performance of the Service Sector in Transition Economies. *Economics of Transition* 17 (3): 467–501.
- Fersterer, J. & R. Winter-Ebmer (2003). Are Austrian returns to education falling over time? *Labour Economics* 10 (1): 73–89.
- Filer, R.K., Š. Jurajda & J. Plánovsky (1999). Education and wages in the Czech and Slovak Republics during transition. *Labour Economics* 6 (581–593).
- Fischer, G. & R. Strauss eds. (2021). *Europe's Income, Wealth, Consumption, and Inequality*. New York: Oxford University Press.
- Fischer, Josef Ludvík (2005 [1933]). *Krise demokracie*. Praha: Karolinum.
- Fleck, Ch. (2016). *Sociology in Austria*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Freeman, Richard B. (1978). Job satisfaction as an economic variable. *American Economic Review* 68 (2):135–141.
- Frentzel-Zagórska, J. & K. Zagórski (1989). East European Intellectuals on the Road of Dissent: The Old Prophecy of a New Class Re-examined. *Politics & Society* 17 (1):89–113.
- Fritsch Nina-Sophie & Bernd Liedl (2022). Who Belongs to the Middle Income Class in Europe? The Role of Gender-Specific Occupational Characteristics in Multi-Level Analyses for 17 European Countries. *International Journal of Sociology* 53 (1):59–82.
- Fukuyama, Francis (2014). *Political Order and Political Decay. From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York: Farrar, Strauss and Giroux.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf & P. Róbert (1990). Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. In: *Research in Social Stratification and Social Mobility* 9, ed. by A. L. Kalleberg. Greenwich: JAI Press.
- Garner, T.I., K. Terrell (1998). A Gini decomposition analysis of inequality in the Czech and Slovak Republics during the transition. *Economics of Transition* 6 (1): 23–46.

- Garner, T.I., K. Terrell (2001). Some explanations for changes in the distribution of household income in Slovakia: 1988 and 1996. William Davidson Institute Working Papers Series, no. 377. University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.
- Gáspár, A. et al. (2023). A Twofold Subjective Measure of Income Inequality. *Social Indicators Research* 168:25–43.
- Gdula, M. & P. Sadura (2012). *Style życia i porządek klasowy w Polsce*. Warszawa: Scholar.
- Gehlbach, S. & E. Malesky (2014). The Grand Experiment That Wasn't? New Institutional Economics and the Postcommunist Experience. Pp. 223–247 in S. Galiani & I. Sened eds., *Institutions, Property Rights, and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geiger, Theodor (1930). Panik im Mittelstand. *Die Arbeit: Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde* 10.
- Geiger, Theodor (1932). *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Geiger, Theodor (1949). *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*. Köln und Hagen: Gustav Kiepenheuer.
- Gella, A. (1988). *Development of Class Structure in Eastern Europe Poland and Her Southern Neighbors*. New York: Suny Press.
- Glassman, Ronald M. (2023). *The middle class and democracy in socio-historical perspective*. Leiden – Boston: Brill.
- Gornick, Janet C. & Markus Jäntti eds. (2013). *Income Inequality, Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*. Stanford University Press.
- Gough, Ian (1972). Marx's theory of productive and unproductive labour. *New Left Review* 1/76, pp. 47–72.
- Gugushvili, A. (2011). Material deprivation, social class and life course in the Balkans, Eastern Europe and Central Asia. *Studies of Transition States and Societies* 3 (1): 39–54.
- Guio, A.-C., D. Gordon, H. Najera & M. Pomati (2017). Revising the EU material deprivation variables. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Jeřábek H. (2025). *Lazarsfeld's Methodology and Its Influence on Postwar Sociology in Europe: The Rise of the Columbia Model of Sociology*. Routledge, Taylor & Francis.
- Hadavand, Aboozar (2018). Misperceptions: An Analysis of Subjective Economic Inequality. Pp. 247–281 in: Bishop, J.A. and Rodríguez, J.G. eds. *Inequality, Taxation and Intergenerational Transmission* (Research on Economic Inequality, Vol. 26). Leeds: Emerald Publishing.
- Hall, P.A. & D. Soskice eds. (2001). *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press.
- Haller, M. & B.W. Mach (1984). Structural Changes and Mobility in a Capitalist and Socialist Society: A Comparison of Men and Women in Poland. Pp. 43–107 in Niessen, M., J. Peschar & C. Kourilsky eds. *International Comparative Research: Social Structures and Public Institutions in Eastern and Western Europe*. Pergamon Press.
- Haller, M. ed. (1990). *Class structure in Europe: New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- Haller, M., A. Eder & M. Hadler (2023). Changes in attitudes toward inequality and social justice in Austria, the Czech Republic, Hungary, and Slovakia: historical legacies, social pasts and recent developments. *International Journal of Sociology* 53 (6):397–420.
- Hamplová, Dana (2020). Marriage Squeeze Among Highly Educated: Living Arrangements of Young Highly Educated Women in Europe. *Sociológia - Slovak Sociological Review* 52 (6): 599–623.
- Hanley, Eric & Donald J Treiman (2004). Did the Transformation to Post-Communism in Eastern Europe Restore Pre-Communist Property Relations? *European Sociological Review* 20 (3): 237–252.
- Hanley, Eric & Donald J. Treiman (2005). Recruitment into the Eastern European Communist Elite: Dual Career Paths. *Research in Social Stratification and Mobility* 23:35–66.

- Hanousek, J. & F. Palda (2006). Předem odsouzeno k neúspěchu: měření šedé ekonomiky tranzitivních zemí pomocí makroekonomických metod. *Politická ekonomie* 54 (2):190–203.
- Hartmann, Thom (2007). *Screwed: The Undeclared War Against the Middle Class -- And What We Can Do About It*. Berrett-Koehler Publishers.
- Havel, Jiří (2008). Sociální demokracie pro střední třídu. *Listy* č. 3.
- Havel, Václav (2022). *Moc bezmocných a jiné eseje*. Praha: Knihovna Václava Havla (vydáno po prvé v samizdatu v roce 1978).
- Havelka, Miloš (2001). *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Havelka, Miloš (2002). Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii. Pp. 10–32 v: Skupinové mentality. Sociologické texty/Sociological Papers 02. Sociologický ústav AV ČR.
- Havlík, Adam (2022). *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha: Vyšehrad.
- Havlík, Vlastimil & Petr Voda (2016). The Rise of New Political Parties and Re-Alignment of Party Politics in the Czech Republic. *Acta politologica* 8 (2):119–144.
- Havlík, Vlastimil (2019). Technocratic Populism and Political Illiberalism in Central Europe. *Problems of Post-Communism* 66 (6): 369–384.
- Heers, Jacques (1983). *Fêtes des fous et carnivals*. Paris: Fayard (česky: Svátky bláznů a karnevaly. Praha: Argo 2006).
- Hegedüs, A. (1966). *A szocialista tarsadalom strukturnija* (Struktura socialistické společnosti). Budapest: Akademiai Kiadó.
- Hochfeld, J. & S. Nowakowski (1953). Uwagi o wykorzystaniu pamiętników do badań nad świadomością proletariatu. *Myśl Filozoficzna* 4 (10): 242–268.
- Horemans, J., O. Pintelon & P. Vandenbroucke (2011). Inkomens en inkomensverdeling op basis van Belgische enquêtegegevens: 1985–2007 (Příjmy a jejich rozdělení příjmů na základě údajů z belgického průzkumu: 1985–2007). Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Hortig, P. (2019). Století sčítání v samostatné republice. *Statistika & My*. <https://statistikaamy.csu.gov.cz/stoleti-scitani-v-samostatne-republice>
- Hout, Michael (2008). How class works: Objective and subjective aspects of class since the 1970s. Pp 25–64 in: Conley, D. & Lareau, A. (eds). *Social class: How does it work*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hrubec, Marek, Martin Brabec & Markéta Minářová (2021). *Základní příjem pro všechny: argumenty, experimenty, dějiny*. Praha: Epocha.
- Hrzal, L. & S. I. Popov (1972). Teorie sociální struktury a strukturně funkční analýza. *Sociologický časopis* 8 (4): 353–367
- Huszár, Á., Á. Győri & K. Balogh (2023). Resistance to Change: Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018. *Sociological Research Online*, 28(3): 838–857.
- Huszár, Ákos & Katalin Füzér (2023). Improving Living Conditions, Deepening Class Divisions: Hungarian Class Structure in International Comparison, 2002–2018. *East European Politics and Societies* 37(2): 740–763.
- Huszár, Ákos & Viktor Berger (2022). The new Hungarian middle class? *International Journal of Sociology*. Published online: 25 Apr 2022.
- Chałasiński, J. (1938). *Młode pokolenie chłopów I.–II.* Warszawa: Pomoc oświatowa.
- Charvát, F. a kol. (1972). *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha: Academia.
- Chase, R.S. (1998). Markets for communist human capital: return to education and experience in post-communist Czech Republic and Slovakia. *Industrial and Labour Relations Review* 51: 401–423.
- Chauvel Louis & Anne Hartung (2016). Malaise in the Western Middle Classes. Pp. 164–169 in: *UNESCO World Social Science Report 2016. Challenging Inequalities: Pathways to a Just World*.
- Chauvel, Louis (2007). *Les classes moyennes à la dérive*. Paris: Le Seuil.

- Chauvel, Louis (2016). *La spirale du déclassement. Essai sur la société des illusions*. Paris: Le Seuil.
- Chauvel, Louis, Eyal Bar Haim, Anne Hartung & Emily Murphy (2021). Rewealthization in twenty-first century Western countries: the defining trend of the socioeconomic squeeze of the middle class. *The Journal of Chinese Sociology* 8 (4).
- Chen, Jie & Lu Chunlong (2011). Democratization and the Middle Class in China. *Political Research Quarterly* 64 (3):705–19.
- Chen, Jie (2013). *Middle Class without Democracy: Economic Growth and the Prospects for Democratization in China*. New York: Oxford University Press.
- IE 2000. Střední třída, demokracie, prosperita. Sborník textů z konference. Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Jackman Mary R. & Robert W. Jackman (1973). An Interpretation of the Relation Between Objective and Subjective Social Status. *American Sociological Review* 38 (5): 569–582.
- Jaimovich, Nir & Henry Siu (2020). Job Polarization and Jobless Recoveries. *The Review of Economics and Statistics* 102 (1): 129–147.
- Janicka, K. (1987). *Zróźnicowanie społeczne i jego percepcja w latach 1965–1980*. Wrocław: Ossolineum.
- Ježek, Tomáš (1997). *Budování kapitalismu v Čechách. Rozhovory s Tomášem Ježkem*. Praha: Volvox Globator.
- Ježek, Tomáš (2007). *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990–1997*. Praha: Prostor.
- Jungmann, Bohumil (1969). Sebehodnocení a sebeidentifikace. Pp. 171–210 v: Machonin a kol. 1969.
- Jurajda, S. (2003). Gender wage gap and segregation in enterprises and the public sector in late transition countries. *Journal of Comparative Economics* 3 (2): 199–222.
- Kahanec, M. et al. (2014). Slovakia and the Czech Republic: Inequalities and Convergences after the Velvet Divorce. Pp. 569–592 in Nolan et al. eds. 2014.
- Karády, V. & P. T. Nagy (2019). *Sociology in Hungary. A Social, Political and Institutional History*. Cham: Palgrave-Macmillan.
- Katrňák, Tomáš & Petr Fučík (2010). *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Katrňák, Tomáš (2004). *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Katrňák, Tomáš (2005). *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Katrňák, Tomáš (2008). *Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keen M. & J. Mucha (2004b). *Sociology in Central and Eastern Europe. Transformation at the dawn of a new millennium*. Westport CT: Greenwood Press.
- Keen, M. & J. Mucha (2004a). Sociology in Central and Eastern Europe in the 1990s: A Decade of Reconstruction. *European Societies* 6 (2): 123–147.
- Keller, Jan (2000). *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan (2010). *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kelley, J. & K. Zagorski (2005). Economic Change and the Legitimation of Inequality: The Transformation from Socialism to the Free Market in Central-East Europe. *European Sociological Review* 22:319–64.
- Kendall, Diana (2005). *Framing Class: Media Representations of Wealth and Poverty in America*. Rowman & Littlefield.
- Kende, P. & Z. Strmiska eds. (1984). *Egalités et inégalités en Europe de l'Est*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Kennedy, M. D. (1991). Normative foundations and empirical sociology: social justice, democracy and inequality in Polish society. *Polish Sociological Bulletin* 1 (93):27–50.

- Khakhulina, Liudmila (2014). The Subjective Middle Class. Income, Material Situation, and Value Orientations. *Sociological Research* 40: 71–92
- Kharas, Homi (2010). The emerging middle class in developing countries. Working Paper No. 285. Paris: OECD.
- Kilias, J. (2020). Not only scholarships. The Ford Foundation, its material support, and the rise of social research in Poland. *Serendipities* 5 (1–2): 33–46.
- Klofáč Jaroslav & Vojtěch Tlustý (1959). *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.
- Klofáč, J. & V. Tlustý (1965, 1967). *Soudobá sociologie I, II*. Praha: Svoboda.
- Klofáč, Jaroslav (1985). Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980. Kolín/R.: Index.
- Knuegel, J. R., R. Singleton & C. E. Starnes (1977). Subjective class identification: a multiple indicator approach. *American Sociological Review* 42 (4):599–611.
- Knell, Markus & Helmuth Stix (2020). Perceptions of inequality. *European Journal of Political Economy* 65.
- Kogan, Irena (2012). Tertiary Education Landscape and Labour Market Chances of the Highly Educated in Central and Eastern Europe. *European Sociological Review* 28 (6): 701–703.
- Kohn, M. L., & K. M. Slomczynski (1990). *Social structure and self-direction: A comparative analysis of the United States and Poland*. Basil Blackwell.
- Kolářová, M. & K. Vojtíšková ed. (2008). Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kolosi, T. & E. Wnuk-Lipiński eds. (1983). *Equality and inequality under socialism: Poland and Hungary compared*. London: Sage.
- Kolosi, T. (1988). Stratification and Social Structure in Hungary. Pp. 405–419 in W. R. Scott and J. Blake eds. *Annual Review of Sociology*. Palo Alto: Annual Review, Inc.
- Kolosi, T. & P. Róbert (2004). Key Processes of Structural Transformation and Mobility in Hungarian Society since the Fall of Communism. pp. 47–71 in T. Kolosi, G. Vukovich & I. G. Tóth eds. *Social Report 2004*, Budapest: TÁRKI.
- Kostecký, Tomáš (1994). Economic, Social and Historical Determinants of Voting Patterns In the 1990 and 1992 Parliamentary Elections in the Czech Republic. *Czech Sociological Review* 2 (2): 209–228.
- Kotkin, Joel (2020). *The Coming of Neo-Feudalism: A Warning to the Global Middle Class*. Encounter Books.
- Kovács, J. M. ed. (1996). Social Costs of Economic Transformation in Central Europe. *International Review of Public Policy* 7.
- Krasko, N. (1996). *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1920–1970*. Warszawa: PWN.
- Krauze, T. K. & K. M. Slomczyński (1978). *Class Structure and Social Mobility in Poland*. White Plains, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Kreidl, Martin (2012). Educational Stratification of Marriage Entry under Different Political and Economic Regimes: Evidence from the Czech Republic during the Second Half of the 20th Century. *Population Review* 51 (2): 151–178.
- Krejčí, Jaroslav (1972). *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan.
- Krejčí, Jaroslav (1976). *Social Structure in Divided Germany*. London: Croom Helm.
- Krueger, Alan B. (2001). *Education Matters: Selected Essays by Alan B. Krueger*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Krzywicki, L. (1933). *Pamiętniki bezrobotnych*. Warszawa: Instytut gospodarstwa społecznego.
- KSH 1967. Social Stratification in Hungary (A Survey of 15,000 Households Conducted in 1963). Hungarian Statistical Office (autoři: Zsuzsa Ferge, István Kemény, Rudolf Andorka).
- Kuhn, A. (2015). The individual perception of wage inequality: A measurement framework and some empirical evidence. Institute of Labor Economics (IZA): Technical report.
- Greskovits, Béla (2015). The hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe. *Global Policy* 6 (S1), 28–37.

- Grzymala-Busse, Anna (2017). Global populisms and their impact. *Slavic Review* 76 (S1): S3–S8.
- Landwehr, Claudia, Thomas Saalfeld & Armin Schäfer eds. (2022). *Contested Representation. Challenges, Shortcomings and Reforms*. Cambridge University Press.
- Langer, František (1990). Proč nejsem komunistou? Přítomnost 18.12.1924. Přetištěno v: Proč nejsem komunistou. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1990.
- Lengyel, G. & P. Robert (2003). Middle classes in the making in Central and Eastern Europe. Ss. 99–132 v: Vladimir Mikhalev ed. *Inequality and Social Structure during the Transition*. Palgrave Macmillan for UNU WIDER, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
- Linek, Lukáš & Marcela Voženílková (2017). Strany na ústupu, lídři na vzestupu? Personalizace volebního chování v České republice. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 53 (2): 147–180.
- Linek, Lukáš & Pat Lyons (2013). *Dočasná stabilita? Volební podpora politických stran v České republice v letech 1990–2010*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lipset, Seymour Martin (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. The Johns Hopkins University Press; Expanded edition (1981).
- Literatura (1975) o sociální struktuře a dělnické třídě vydaná v evropských zemích socialistického společenství od roku 1970. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 11 (5): 551–558.
- Luijkx, R. et al. (2002). Changes in status attainment in Hungary between 1910 and 1989. *European Societies* 4 (1): 107–140.
- Lukács, György (1972[1923]). *History and class consciousness: studies in Marxist dialectics*. MIT Press.
- Machonin, Pavel (1961). *Cesty k beztrždní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Praha: SNPL.
- Machonin, Pavel (1963). *Brigády socialistické práce a přeměny v naší společnosti*. Praha: SNPL.
- Machonin, Pavel ed. (1966). *Sociální struktura socialistické společnosti. Sociologické problémy soudobé československé společnosti*. Praha: Svoboda.
- Machonin, Pavel a kol. (1969). *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Machonin, Pavel (1970). Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology* 75 (5): 725–741.
- Machonin, Pavel (1992). *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968*. Praha: Univerzita Karlova.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček a kol. (1996). *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček a Lubomír Gatnar (2000). Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999. Sociologické texty 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machotka, O. (1934). K novým hodnotám a k nové struktuře společnosti. *Sociální problémy* 3: 181–190.
- Magyar, Bálint (2016). *The Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest: CEU Press.
- Magyar, Bálint (2019). *Stubborn Structures: Conceptualizing Post-communist Regimes*. Budapest: CEU Press.
- Magyar, Balint & Balint Madlovics (2020). *The Anatomy of Post-Communist Regimes*. Budapest: CEU Press.
- Marchesi, Adrea (2022). Voting Patterns in Western European Countries. Class-Party Family Alignments and Their Mediation by Political Values. *Frontiers in Political Science* 4: May.
- Marlier, Eric, A.B. Atkinson, B. Cantillon & B. Nolan (2007). *The EU and social inclusion: Facing the challenges*. Bristol: Bristol University Press and Policy Press.
- Masaryk Osvoboditel. *Sborník*. Praha: ELK 1920.

- Matějů, Petr & Jules L. Peschar (1990). Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands. Pp. 121–145 in Haller ed. 1990. New York: Sharpe.
- Matějů, Petr (1996). Winners and Losers in the Post-communist Transformation: The Czech Republic in Comparative Perspective. *Innovation: The European Journal of Social Sciences* 9 (3): 371–391
- Matějů, Petr (1997). Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě. Pracovní texty výzkumného projektu Sociální trendy č. 1.
- Matějů, Petr (1998). Obnova středních tříd a její politické souvislosti. In: Jiří Večerník ed. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia 1998.
- Matějů, Petr & Eric Hanley (1999). Die Herausbildung ökonomischer und politischer Eliten in Ostmitteleuropa. Pp. 45–172 in: *Eliten im Wandel. Politische Führung, wirtschaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Matějů, Petr & Klára Vlachová eds. (1999). *Nerovnost, spravedlnost, politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matějů, Petr, Ondřej Schneider & Jiří Večerník eds. (2003). Proč tak těžko? Výroční publikace Institutu pro sociální a ekonomické analýzy (ISEA).
- Matějů, Petr & Jana Straková (2005). The role of the family and the school in the reproduction of educational inequalities in the post-communist Czech Republic. *British Journal of Sociology of Education* 26 (1): 17–40.
- Matějů, Petr & Jana Straková (2006). *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Matějů, Petr & Michael L. Smith (2009). The perceived value of education and educational aspirations in the Czech Republic: changes in the determination of educational aspirations between 1989 and 2003. *Comparative Education Review* 53 (1): 13–39.
- Matějů, Petr & Michael L. Smith (2011). Restratifikace české politiky. Vývoj třídně podmíněného volebního chování v České republice v letech 1992–2010. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 47 (1): 33–59.
- Matějů, Petr a kol. (2017). *Moc krásy - Pomáhá krása a atraktivita k životnímu úspěchu?* Praha: Karolinum.
- Merton, Robert K. (1970). Efekt sv. Matouše ve vědě (Úvaha o systémech odměn a komunikací ve vědě). *Sociologický časopis* 6 (2): 121–132.
- Merton, Robert K. (1995). The Thomas Theorem and The Matthew Effect? *Social Forces* 74 (2): 379–424.
- Meyer, J.W., N. Brandon Tuma & K. Zagórski (1979). Education and Occupational Mobility: A Comparison of Polish and American Men. *American Journal of Sociology* 84 (4): 978–986.
- Milanović, Branko (2005). *Worlds Apart. Measuring International and Global Inequality*. Princeton University Press.
- Milanović, Branko (2016). *Global Inequality A New Approach for the Age of Globalization*. Belknap Press,
- Mills, C. Wright (1951). *White Collar, the American Middle Classes*. New York: Oxford University Press.
- Mills, C. Wright (1967). *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mink, Georges (2017). Sociology of social structure and sociologists working in totalitarian and post-totalitarian regimes in Central Europe, 1945–1989. *Stanrzeczy* 2(13).
- Moawad Jad & Daniel Oesch (2023). The Myth of the Middle Class Squeeze: Employment and Income by Class in Six Western Countries, 1980–2020. European Commission: JRC Working Papers Series on Social Classes in the Digital Age 07.
- Možný, Ivo (1991). *Proč tak snadno ... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mühlberger, Detlef (2003). *The Social Bases of Nazism 1919–1933*. Cambridge University Press.

- Müller, Bernadette & Max Haller (2009). Social identities in comparative perspective. Pp. 175–197 v: *The International Social Survey Programme 1984–2009. Charting the Globe*. Routledge.
- Munich, D., Svejnar, J. & Terrell, K. (2005). Returns to human capital under the communist wage grid and during the transition to a market economy. *Review of Economics and Statistics* 87 (1):100–123.
- Musílek, Karel & Tomáš Katrňák (2015). The Notion of Social Class in Czech Political Discourse. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 51 (3): 387–416.
- Mysíková, Martina & Jiří Večerník (2019). Returns to tertiary education in Western and Eastern Europe. *Prague Economic Papers* 28 (1):30–48.
- Mysíková, Martina (2010). Income inequalities within couples in the Czech Republic and European countries. LIS Working Papers Series No. 552. Luxembourg: Luxembourg Income Study.
- Mysíková, Martina (2021). *Measuring Income Poverty in the EU: Visegrád Countries and European Empirical Data*. Prague: Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences.
- Mysíková, Martina (2022). Material deprivation in social stratification. Rukopis.
- Nedelmann, B. & P. Sztompka eds. (2011). *Sociology in Europe: In Search of Identity*. Berlin, New York: De Gruyter.
- Nejedlý, Zdeněk (1950). *Nedělní epistoly. Svazek V*. Praha: SNPL.
- Nekolová, Markéta (2008). Flexicurity – hledání rovnováhy mezi flexibilitou a ochranou trhu práce v České republice. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Németh, R. (2007). Changes in Social Mobility in Hungary during the Transition Period. *Review of Sociology* 13 (7): 49–66.
- Nešpor, Zdeněk R. (2007). Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43 (2):89–109.
- Nešpor, Zdeněk R. (2008). *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. (2011). *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. (2013). Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie. *Sociológia* 45 (1):27–47.
- Nešpor, Zdeněk R. et al. (2014). *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.
- Niehuus, J. (2014). Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences: An international comparison. Cologne Institute for Economic Research. IW-TRENDS Discussion Paper 2: 1–23
- Niessen, M., J. Peschar & C. Kourilsky eds. (1984). *International Comparative Research: Social Structures and Public Institutions in Eastern and Western Europe*. Pergamon Press.
- Nisbet, Robert A. (1959). The decline and fall of social class. *The Pacific Sociological Review* 2(1): 11–17.
- Nolan, B. et al. eds. (2014). *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries. Thirty Countries' Experiences*. Oxford University Press.
- Novák, Miroslav (2001). Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 37 (4): 405–423).
- Obrdlík, Antonín (1937). *Povolání a veřejné blaho*. Praha: Orbis.
- OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2011). *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2015). *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2017). *Preventing Ageing Unequally*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2018). *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2019a). *Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators*. Paris: OECD Publishing.

- OECD (2019b). *Working Better with Age. Ageing and Employment Policies*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2019c). *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2021). *Is the German Middle Class Crumbling? Risks and Opportunities*. Paris: OECD.
- Oesch, D. & Piccitto, G. (2019). The Polarization Myth: Occupational Upgrading in Germany, Spain, Sweden, and the UK, 1992–2015. *Work and Occupations* 46 (4):441–69.
- Oesch, Daniel & Nathalie Vigna (2023). Subjective social class has a bad name, but predicts life chances well. *Research in Social Stratification and Mobility* 83, 100759.
- Oesch, Daniel (2022). Class Analysis. JRC Working Papers Series on Social Classes in the Digital Age 2022/01 https://joint-research-centre.ec.europa.eu/system/files/2022-01/jrc_126506.pdf
- Orenstein, Mitchell A. (1994). The political success of neo-liberalism in the Czech Republic. Working Papers No. 68. Praha: CERGE/EI.
- Orenstein, Mitchell A. (2001). *Out of the Red. Building Capitalism and Democracy in the Post-communist Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Ossowski, S. (1963, Polish orig. 1957). *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge & Keagan Paul.
- Ost, D. ed. (2015). Class after Communism. Special Issue. *East European Politics and Societies* 29 (3).
- Patočka, Jan (1969). Filozofie českých dějin. *Sociologický časopis* 5 (5): 457–472.
- Pavelčíková, Nina (1997). Likvidace středních vrstev na Opavsku po roce 1945. Slezský sborník 4.
- Peroutka, Ferdinand (1947). *Tak nebo tak*. Praha: F. Borový.
- Persson Torsten & Tabellini Guido (2002). *Political Economics. Explaining Economic Policy*. Cambridge, MA: The MIT Press
- Perugini, C. & F. Pompei (2015). Wage inequality between and within education levels in transition countries. Pp. 170–197 in: C. Perugini & F. Pompei, *Inequalities During and After Transition in Central and Eastern Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Peschar J. L. ed. (1990). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Petrusek, Miloslav (2011). *České sociální vědy v exilu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Petrusek, Miloslav et al. (2017). *Ale snad i pro toto jsme žili, ne? Výběr z korespondence Milana Petruska, Martina Bútory, Aleny Miltové a Zory Bútorové*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press (orig. Le Capital au XXle siècle. Paris: Le Seuil 2013).
- Pohoski, M. (1964). Interrelation between social mobility of individuals and groups in the process of economic growth in Poland. *The Polish Sociological Bulletin* 10:17–33
- POLPAN (2012). The Polish Panel Survey, POLPAN 1988–2008. Thematic issue of the *International Journal of Sociology* 42 (4). Introduced by I. Tomescu-Dubrow & K. M. Słomczyński.
- POLPAN (2021). The Polish Panel Survey, POLPAN. Thematic issue of the *European Sociological Review* 37 (5). Introduced by I. Tomescu-Dubrow, K. M. Słomczyński et al.
- Pressman, Steven (2001). The Decline of the Middle Class: An International Perspective. Luxembourg Income Study (LIS) Working Paper Series, No. 280.
- Pressman, Steven (2007). The decline of the middle class: An international perspective. *Journal of Economic Issues* 41:181–200.
- Przybyśz, Dariusz (2018). Class Voting in Poland, 1991–2011. Chapter 10 in Tomescu-Dubrow, I. et al. (2018).
- Ravallion, M. (2010). The Developing World's Bulging (but Vulnerable) Middle Class. *World Development* 38(4):445–54.
- Reeves Richard V., Katherine Guyot, and Eleanor Krause (2018). Defining the middle class: Cash, credentials, or culture? <https://www.brookings.edu/research/defining-the-middle-class-cash-credentials-or-culture/>

- Richta, Radovan a kol. (1966). *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda.
- Róbert, P. & E. Bukodi (2004). Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000. Pp. 383–446 Richard Breen (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Róbert, Péter (1997). Social Determination of Living Conditions in Post-Communist Societies. *Czech Sociological Review* 5 (2): 197–216.
- Róbert, Péter (2021). Origins of multidimensional class locations in Hungary. *Polish Sociological Review* 215 (3):369–386.
- Rogoff Ramsay, N. (1983). The Research Committee “Social stratification and mobility”. ISA Bulletin 31.
- Romero-Vidal, Xavier (2021). Measuring objective and subjective class: the effects of survey questionnaires on the study of class voting. *Political Research Exchange* 3 (1).
- Róna-Tas, Ákos (1996). Post-communist transition and the absent middle class in East-Central Europe. Pp. 29–44 in: Victoria E. Bonnell ed. *Identities in Transition: Eastern Europe and Russia After the Collapse of Communism*. Center for Slavic and East European Studies Research Series No. 93. University of California at Berkeley.
- Rosenfeld, Bryn (2021). *The Autocratic Middle Class. How State Dependency Reduces the Demand for Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rupnik, Jacques (2007). From democracy fatigue to populist backlash. *Journal of Democracy* 18(4): 17–25.
- Rychliński, S. (1932). *Badania środowiska społecznego*. Warszawa: Instytut gospodarstwa społecznego.
- Saar, Ellu & Avo Trumm (2018). Social stratification and inequalities in Eastern and Central Europe. Pp. 146–158 in: *The Routledge International Handbook of European Social Transformations*.
- Sala-i-Martin, Xavier (2002). The world distribution of income. Working Paper 8933. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Savage, M. (2013). A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology* 47 (2): 219–250.
- Saxonberg, Steven & Reinhard Heinisch (2022). Filling the Demand Gap: The Success of Centrist Entrepreneurial Populism in the Czech Republic. *Europe-Asia Studies* 76 (3): 363–387.
- Sčítání lidu v republice československé 1921 a 1930. Pramenné publikace Československého statistického úřadu.
- Shand, Alexander H. (1984). *Capitalist Alternative: Introduction to Neo-Austrian Economics*. New York University Press.
- Shorrocks, A.F, Y. Shavit & H. Park (2016). Introduction to the special issue: Education as a positional good. *Research in Social Stratification and Mobility* 43:1–3.
- Schelsky, Helmut (1954). *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart. Darstellung und Deutung einer empirisch-soziologischen Tatbestandsaufnahme*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Schmoller, Gustav von (2022 [1897]). The Mercantile System and Its Historical Significance (kapitola z knihy *Studien über die wirtschaftliche Politik Friedrichs des Grossen* publikované v roce 1884). Legare Street Press.
- Schumpeter Joseph A. (1976). *Capitalism, Socialism & Democracy*. George Allen & Unwin (česky: Kapitalismus, socialismus a demokracie. Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004).
- Simkus, Albert & Rudolf Andorka (1982). Inequalities in educational attainment in Hungary 1923–1973. *American Sociological Review* 47 (6): 740–751
- Simkus, Albert (1984). Structural Transformation and Social Mobility: Hungary 1938–1973. *American Sociological Review* 49 (3): 291–307.
- Skocpol, Theda (2001). *The Missing Middle: Working Families and the Future of American Social Policy*. New York: W. W. Norton & Company.

- Skovajsa, M. & J. Balon (2017). *Sociology in the Czech Republic. Between East and West*. London: Palgrave-Macmillan.
- Ślomczyński Kazimierz M. & Grażyna Kacprowicz (1986). The Subjective Evaluation of Social Status. *International Journal of Sociology* 16 (1/2):124–143.
- Ślomczyński, K. M. & G. Shabard (1997). Systemic Transformation and the Salience of Class Structure in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 11 (1): 155–189.
- Ślomczyński, K. M. & W. Wesołowski eds. (1972). *Struktura i ruchliwość społeczna*. Wrocław: Ossolineum.
- Ślomczyński, K. M. & W. Wesołowski eds. (1978a). Theoretical orientation in the study of class structure in Poland, 1945–1975. *The Polish Sociological Bulletin. Special issue on social structure*, pp. 7–32.
- Ślomczyński, K. M. & W. Wesołowski eds. (1978b). Reduction of inequalities and status inconsistency. *The Polish Sociological Bulletin. Special issue on social structure*, pp. 109–121.
- Ślomczyński, Kazimierz & Grażyna Kacprowicz (1986). The Subjective Evaluation of Social Status. *International Journal of Sociology* 16 (1–2):124–143.
- Smith, M.L. & P. Matějů (2011). Restratifikace české politiky. Vývoj třídně podmíněného volebního chování v České republice v letech 1992–2010. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 47 (1): 33–59.
- Smith, M.L. (2009). The Inequality of Participation: Re-examining the Role of Social Stratification and Post-Communism on Political Participation in Europe. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 45 (3): 487–517.
- Smith, M.L. (2010). Perceived Corruption, Distributive Justice, and the Legitimacy of the System of Social Stratification in the Czech Republic. *Communist and Post-Communist Studies* 43 (4): 439–451.
- Sobotka, Bohuslav (2010). Hasiči, policisté či lékaři nejsou „líní a otravní“. Mladá fronta DNES 1. října.
- Sopóci, Ján a kol. (2019). *Sociálna stratifikácia a mobilita na Slovensku*. Bratislava: Stimul.
- Sopóci, J., D. Gerbery & R. Džambazovič eds. (2020). *Social Stratification and Social Mobility in Slovakia*. Bratislava: Comenius University.
- Soupis obyvatelstva českých zemí v roce 1947. Praha: ČSÚ.
- Sova, Václav (1964). *Diferenciace v příjmech obyvatelstva: hlavní činitelé diferenciace v příjmech na osobu a tendence jejího dalšího vývoje*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Stavovská myšlenka I. Knihy řádu. Praha: Vesmír 1936.
- Steiner, P.M., J. Schuster & S. Vogtenhuber (2007). Bildungserträge in Österreich von 1999 bis 2005, IHS-Projektbericht. http://www.equi.at/dateien/Bildungsrendite_IHS-STATA-05.pdf
- Steiner, Petr (2021). Neopěvovaný hrdina sametové revoluce: Zelinář Václava Havla. *Arteacta* 3, 05. <https://arteacta.cz/neopevovany-hrdina-sametove-revoluce-zelinar-vaclava-havla/STEM/MARK> (2021). Povělební výzkum. Analytická zpráva z kvantitativního výzkumu. Autoři: Jan Burianec a Jan Tuček.
- Svejnar, Jan (1997). *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Szabari, V. (2002). Opportunities of Hungarian Sociology between 1945 and 1948. Pp. 389–408 in Z. Rostas ed. *Dimitrie Gusti and the Bucharest School of Sociology*. Bucharest: International Specialized Book Services.
- Szabari, V. (2005). A brief history of Hungarian sociology between 1948 and 1989. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (4): 659–673.
- Szacki, J. ed. (1995). *Sto lat socjologii polskiej: od Supińskiego do Szczepańskiego*. Warszawa: PWN.
- Szczepański, J. (1970). *Polish Society*. New York: Random House.
- Szelényi, I. & G. Konrád (1979). *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: Harvester Press (rukopis byl napsán v roce 1974 v maďarštině a distribuován jako samizdat).

- Szelényi, I. (1983). *Urban Inequalities under State Socialism*. New York: Oxford University Press.
- Szelényi, I. (1988). *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelényi, I. & S. Szelényi (1995). Circulation or reproduction of elites during post-communist transformation in Eastern Europe. *Theory and Society* 24: 615–382.
- Szelényi, I. (2018). A Sociologist in Search for Continuity in a Rapidly Changing Half Century. *International Political Anthropology* 11 (2):69–88.
- Szelényi, I. & P. Mihályi (2020). *Varieties of Post-communist Capitalism. A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Leiden – Boston: Brill.
- Szelényi, S. (1998). *Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford University Press.
- Szmatka, J., Z. Mach & J. Mucha (1993). *Eastern European Societies on the Threshold of Change*. Edwin Mellen Press.
- Šanderová, Jadwiga (1995). Nesnáze s pojmem společenská třída. *Sociologický časopis/ Czech Sociological Review* 31(1):71–76.
- Šanderová, Jadwiga (1999). Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti. Čtyři obecné hypotézy. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 35(1):17–31.
- Šanderová, Jadwiga (2000). *Sociální stratifikace: Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum 2022.
- Špaček, Ondřej (2014). Distinkce a bydlení v pozdně socialistické společnosti. *Sociální studia* 4: 51–70.
- Štern, Ivan (2023). Ohledání třetí cesty mezi komunismem a kapitalismem. Hlídacípes 8. srpna 2023. <https://hlidacipes.org/ivan-sterne-o-hledani-treti-cesty-mezi-komunismem-a-kapitalismem/>
- Terama, E., A. Kóu & S. Kc (2014). Early Transition Trends and Differences of Higher Education Attainment in the Former Soviet Union, Central and Eastern European Countries. *Finnish Yearbook of Population Research* XLIX, pp. 105–122.
- Thatcher, M. (2003). *Umění vládnout: strategie pro svět v pohybu*. Praha: Prostor.
- Thomas, William & Florian Znaniecki (1918). *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago: Chicago University Press.
- Thurrow, Lester C. (1985). *The Zero-Sum Solution*. New York: Simon & Schuster.
- Tomescu-Dubrow, I. et al. (2018). *Dynamics of Class and Stratification in Poland*. Budapest: Central European University Press.
- Tomusk, V. (2004). *The Open World and Closed Societies: Essays on Higher Education Policies "in Transition"*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tóth, I. G. & I. Szelényi (2019). The upper middle class: a new aristocracy? Posing the question for post-communist Hungary. Pp. 101–119 in I. G. Tóth ed. *Hungarian Social Report 2019*. Budapest: TÁRKI.
- Tóth, I. G. & M. Medgyesi (2021). Income, wealth, employment and beyond: Central and Eastern Europe. Pp. 179–218 in G. Fischer & R. Strauss eds. *Europe's Income, Wealth, Consumption, and Inequality*. New York: Oxford University Press.
- Tóth, I. G. (1995). The first two waves of the Hungarian household panel: Methods and results. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 8 (1): 109–121.
- Tóth, I. G. (2014). Revisiting grand narratives of growing inequalities: lessons from 30 country studies. Pp. 11–47 in Nolan et al. eds. 2014.
- Transition Report (1994). *Economic transition in Eastern Europe and former Soviet Union*. London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Tuček Milan a kol. (2003). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tungul, Lucie a kol. (2019). *Střední třída na křižovatce*. Praha: TOPAZ.
- Tungul, Lucie a kol. (2020). *Doba (po)COVIDová: zaměřeno na střední třídu*. Praha: TOPAZ.
- Ullrich, Zdeněk (1934). Sociální struktura dneška. *Sociální problémy* 3 (3): 164–180.

- Ullrich, Zdeněk (1937). Sociální struktura dneška. V: Boháč, A. a další, Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek. Praha: Demografia.
- UNU-WIDER (2016). Estimating the level and distribution of global wealth. WIDER Working Paper 3. Autoři: James B. Davies, Rodrigo Lluberas, Anthony F. Shorrocks .
- Urban, Otto (2003). *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Van Parijs, Philippe & Yannick Vanderborght (2017). *Basic Income. A radical proposal for a free society and a sane economy*. Harvard University Press.
- Vaughan-Whitehead, Daniel (2020). European Middle Class under Threat. In: *The middle class in world society: negotiations, diversities and lived experiences*, C. Suter, S. Madheswaran & B. P. Vani eds. New York: Routledge.
- Vávra, Martin & Tomáš Čížek eds. (2023). *Vývoj empirického sociologického výzkumu na území Československa*. Praha: Karolinum v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR.
- Veblen, Thorstein (2009 [1899]). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions*. Oxford University Press
- Večerník, J. (1995). Changing earnings distribution in the Czech Republic. Survey evidence from 1988–1994. *Economics of Transition* 3 (3): 355–371.
- Večerník, J. (1996). *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, Jiří & Martina Mysíková (2017). Jací jsme rovnostáři? Výdělky, příjmy a situace domácností v Česku v porovnání s Evropou. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Večerník, Jiří & Petr Matějů eds. (1999). *Ten Years of Re-building Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia.
- Večerník, Jiří (1997). Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě. *Sociologický časopis* 33 (3): 259–272.
- Večerník, Jiří (1999). The Middle Classes in the Czech Reforms. *Communist and Post-Communist Studies* 32 (4): 397–416.
- Večerník, Jiří (2002). Výzkum společenské transformace a česká sociologie. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38(1–2): 55–77.
- Večerník, Jiří (2009). *Czech Society in the 2000s: A Report on Socio-Economic Policies and Structures*. Praha: Academia.
- Večerník, Jiří (2011). Self-employment in the Czech Republic and CEE countries: persons and households. *Post-Communist Economies* 23 (3): 359–376.
- Večerník, Jiří (2012). Earnings disparities and income inequality in CEE countries: An analysis of development and relationships. *Eastern European Economics* 50 (3): 29–52.
- Večerník, Jiří (2022). Cultural Participation and Cultural Activities Stratified. Pp. 93–118 in: *Social Stratification in Central Europe Long-term Developments and New Issues*. Cham: Springer.
- Verdery, K. et al. (2005). Rereading 'The Intellectuals on the Road to Class Power'. *Theory and Society* 34 (1): 1–36.
- Verhoeven, W.-J., H. Flap, J. Dessens & W. Jansen (2008). Income advantages of communist party members before and during the transformation process. *European Societies* 10 (3): 379–402.
- Vidovic, H. (2002). The services sectors in Central and Eastern Europe. Working Paper 289. The Vienna Institute for International Economic Studies.
- Vlachová, Klára & Blanka Řeháková (2007). Sociální třída a její vliv na volební chování. Pp. 133–146 in Tomáš Lebeda et al. Voliči a volby 2006. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Voříšek, M. (2012). *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha: Kalich.
- Weber, Max (1956). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie I*. Köln-Berlin: Kiepenheuer & Witsch.
- Wesołowski, W. (1966). *Klasy, warstwy i władza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (anglicky Classes, Strata and Power. London: Routledge & Kegan Paul 1979).

- Wesołowski, W. & K. M. Słomczyński eds. (1977). *Investigations on Class Structure and Social Stratification in Poland 1945–1975*. Warsaw: The Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences.
- Wesołowski, W., K. M. Słomczyński & B. W. Mach eds. (1978). *Social Mobility in Comparative Perspective*. Warszawa: Ossolineum.
- Wiatr, J. J. ed. (1971). *The State of Sociology in Eastern Europe Today*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Winclawski, W. (1991). *Lud, narod, socjologia. Studium o genezie socjologii słowackiej*. Torun: Uniwersytet M. Kopernika.
- Wirth, Heike & Klaus Pforr (2022). The European Union statistics on income and living conditions after 15 years. *European Sociological Review* 38 (5):832–848.
- WMCES (2023). *Future of Europe. Middle-Class Concerns and European Challenges. A Data-Driven Study from a Centre-Right Perspective*. Brusel: WMCES.
- Wright, Eric Olin (1979). *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.
- Zábrahová, L. (1976). *Třídně sociální struktura ve výstavbě socialismu. Východiska, kritéria a problémy ČSSR*. Praha: Svoboda.
- Zagórski, Krzysztof (1974). *Zmiany struktury i ruchliwosci społeczno-zawodowej w Polsce*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Zagórski, Krzysztof (1978). *Rozwoj, struktura i ruchliwość społeczna*. Warszawa: PWN.
- Zaslave, A. (2008). Here to Stay? Populism as a New Party Type. *European Review* 16 (3): 319–336.
- Závodský, Ondřej & Tomáš Lemešani (2022). *Oligarchs and Cronies. State capture in post-communist Czechia*. Praha: Nadační fond proti korupci.
- Želinský, T., M. Mysíková & J. Ng (2020). Choosing an optimal material deprivation indicator threshold. *Applied Economics Letters* 28 (2):100–104.
- Žuk, P. (2008). *Struktura i kultura*. Warszawa: Scholar.
- Žuk, P. ed. (2010). *Podziały klasowe i nierownosci społeczne*. Warszawa: Oficyna naukowa.

Webové stránky a zdroje použitých výzkumů

The International Social Survey Programme (ISSP)	https://issp.org/
The European Values Study (EVS)	https://europeanvaluesstudy.eu/
European Social Survey (ESS)	http://www.europeansocialsurvey.org/
Eurostat tables database	https://ec.europa.eu/eurostat/data/
OECD tables	https://stats.oecd.org/
Social Stratification In Eastern Europe After 1989 (SSEE)	https://www.soc.cas.cz/SSEE/
Social Consequences of Transition (SOCO)	archiv autora
Ekonomická očekávání a postoje (EOP)	archiv autora

Datové soubory evropského šetření EU-SILC byly zpřístupněny na základě smlouvy č. 265/14 mezi Evropskou komisí (Eurostatem) a Sociologickým ústavem Akademie věd ČR. Datový soubor výzkumu SOCO je autorovi k dispozici na základě jeho participace v příslušném projektu (vedoucí českého týmu). Aplikace a analýzy všech datových souborů jsou výlučně autorské.

Shrnutí

V bývalém Československu (potažmo v českých zemích) došlo během uplynulých sto let k několika převratům v podobě a reflexi sociální struktury. V meziválečné době došlo k posílení a pozvednutí střední třídy. Ta byla oslabena, resp. z velké části zlikvidována v poválečné komunistické éře v rámci třídního boje a cílené nivelizace a homogenizace společnosti. Po roce 1990 dochází opět k sociální re-stratifikaci, spolu expanzí a pozvednutím sociálního statusu střední třídy. Z různých úhlů pohledu studie shrnuje dosavadní poznání a mapuje dlouhodobý vývoj střední třídy na základě široké empirické báze pokrývající období 1990–2022. Soustřeďuje se na české země, poskytuje však i srovnání evropských zemí opřené o mezinárodní databáze.

1. Úvodem: střední třída a její výzkum. V roce 1990 vstoupila u nás – po čtyřicetileté přestávce – do odborného a veřejného diskursu střední třída, resp. tematika středních vrstev. Důvody byly jak objektivní, tak subjektivní. Objektivně (v reálné sociální struktuře) došlo k obnovení drobného podnikatelského stavu, veřejných služeb a k lepšímu využití a ohodnocení vzdělání. V různých ohledech byl restaurován středostavovský status. Subjektivně (v ideologii a percepci společenské situace) došlo k vymanění se z oktrojované marxisticko-leninské ideologie a otevření svobodného bádání o sociální struktuře populace na základě statisticko-sociologických dat. Velmi záhy se tak objevila – komunistickým režimem potlačená – tematika střední třídy. I když záhy narazila na odmítavou reakci ekonomických liberálů, tato tematika se objevila ve společenskovědním výzkumu i ve veřejném diskursu. Její osudy však byly složité: po vzestupu odborného i politického zájmu nastal jeho útlum, objevila se kritika a poté opět – byť sporadické – obnovení pozornosti živěné především změnami v distribuci příjmů. Cílem studie je, s využitím statistických a sociologických dat, stručně popsat osudy české třídy z hlediska její existence a percepce, a to počínaje předválečnými kořeny až po krizovou současnost.

Kapitola 2. Varieta vymezení střední třídy. Není žádná všeplatná definice střední třídy, nýbrž existují pouze její různá vymezení podle různých hledisek. Záleží na tom, zda o ní hovoříme z hlediska historického či teoretického, anebo do jaké míry chceme její velikost a charakteristiky měřit empiricky. Různost vymezení nakonec odpovídá složitosti sociální reality, specifitě výzkumných přístupů i autorským volbám. Také používané pojmosloví se různí v závislosti na konceptu, ale i na konkrétním jazyku. Omezíme-li se na přístup podle společenskovědních disciplín, pak můžeme definice střední třídy třídit na ekonomické (podle příjmů či majetku), sociologické (podle povolání, vzdělání, ale také životního stylu) či antropologické (podle kulturních návyků a chování, resp. celkového životního stylu). Důležitý je zřetel k mezigeneračnímu přenosu z hlediska ekonomického, kulturního, popř. i sociálního kapitálu. Možné definice se navzájem překrývají, přičemž středobodem tohoto překrytí je vzdělání. S úrovní a kvalitou vzdělání je spojené i povolání, ale také příjmy a další dosažené charakteristiky jednotlivce. Na pomezí všech těchto uvedených disciplín se pak nacházejí subjektivní definice střední třídy, kdy dotazovaní berou v úvahu různé charakteristiky.

Kapitola 3. Předválečné a poválečné osudy a výzkum českého středního stavu. Česká společnost se formovala od počátku 18. století z plebejských kořenů, kdy s pomocí vynořující se národní inteligence se postupně přetvářela do středostavovské podoby. V meziválečné epoše byla středostavovská společnost úběžníkem aktivity republikánských intelektuálů a jejich snahy povýšit drobného člověka. Avšak již v průběhu Druhé světové války započala devastace středostavovského potenciálu české společnosti, neboť německá okupační správa měla zájem pouze na průmyslových dělnících a naopak potlačovala domácí inteligenci. V bezprostředně poválečném období se z různých proudů slévala podpora socializujících tendencí, která vrcholila v poválečné atmosféře pod tlakem příchodu Rudé armády do střední Evropy. Velká část středního stavu volila v parlamentních volbách roku 1946 svého hrobaře v komunistické straně. Metoda teroru proti střední třídě, vytvořená a osvědčená v sovětském Rusku, byla použita v jeho poválečných „lidově-demokratických“ satelitech včetně Československa. Změna režimu na přelomu let 1989 a 1990 otevřela cestu k oživení středního stavu. Pád komunismu otevřel dveře třem procesům umožňujícím expanzi středních vrstev a jejich návrat do centra společenské dynamiky. Prvním byla „kapitalistická revoluce“, která uvolnila cestu soukromému podnikání, v níž je podnikatel klíčovou postavou znovuoobnovení tržního systému. Druhým byla „informační revoluce“, již se v transformaci otvíraly dveře technologickým a organizačním inovacím, což zase umožnilo vzestup lidí s vyšší kvalifikací. Třetí byla expanze „společnosti služeb“, kdy se zastaralá ekonomická struktura proměňovala ve prospěch služeb materiálního a informačního charakteru.

Kapitola 4. Počátky a vývoj stratifikačního výzkumu v zemích V4. Na počátku padesátých let bylo zkoumání sociální struktury a mobility ve střední a východní Evropě nahrazeno marxisticko-leninskou doktrínou. Cesty výzkumu sociální struktury se v jednotlivých zemích lišily. V bývalém Československu byl slovník třídního boje postupně nahrazen ideologií sociální stejnorodosti nebo také „všelidové společnosti“. Pro sociologický empirický výzkum bylo přínosné až období tání od poloviny šedesátých let. Po sovětské invazi v roce 1968 se však znovu prosadil tvrdý post-stalinský směr, který přetrvával až do roku 1989. Oproti tomu v Polsku se bádání v oblasti sociální struktury znovu ustavilo již v polovině padesátých let a nadále se úspěšně rozvíjelo v teoretické i empirické rovině. Proces těžil ze zavedené tradice uvedeného výzkumného proudu v polské sociologii, rychlé transformace polské společnosti po Druhé světové válce a také vlivu marxismu zakořeněného ve společenských vědách již v meziválečném období, který po roce 1945 zesílil. Podmínky pro stratifikační výzkum byly vcelku příznivé rovněž v Maďarsku, i když ne tak kontinuálně jako v Polsku. Transformace směrem k politické demokracii a tržní ekonomice zahájená v roce 1990 vedla k rozsáhlé sociální restrukturalizaci postkomunistických společností. Změna režimu otevřela dveře sociologickému výzkumu a spolupráci se Západem. Národní týmy sociologů a instituce ve střední Evropě nabyly nových sil, začlenily se do mezinárodní komunity a zapojily se do komparativních výzkumných programů. V tomto období a v těchto souvislostech se také dostala do centra pozornosti střední třída, k jejíž obnově transformace zcela zásadním způsobem přispěla a jež se stala legitimním předmětem výzkumu.

Kapitola 5. Společenská transformace a hodnotový obrat ve výzkumu sociální struktury. Tato kapitola nabízí dva z mnoha možných výkladů hodnotového obratu ve výzkumu střední třídy: koncept „sociální hegemonie“ a koncept „středostavovského konsenzu“. Předpokládá se, že vytvoření středních vrstev je nejen výsledkem, ale také podmínkou úspěšného dovršení transformace. Přesun „sociální

hegemonie“ v postkomunistickém období tedy představuje především nahrazení dělnické třídy středními vrstvami v centru společenského dění. Jejich expanze startuje a posiluje modernizační změny v hodnotovém systému a funkčních mechanismech společnosti. Zatímco v socialistických zemích byla ideologie dělnické třídy jakožto vládnoucí složky čirou fikcí, v hodnotovém smyslu byly tyto společnosti opravdu formovány jako dělnické s odpovídající elitou, kulturou a prioritami. Co bylo nad to, muselo být na režimu vyvzdorováno. Obdobně lze pro výklad postkomunistické transformace použít „středostavovský konsensus“ aplikovaný na přeměnu hodnot. Jeho povaha vynikne v kontrastu k hodnotovému základu ideologie dělnické třídy, tak jak byl pojednán v pracovní teorii hodnoty. Dlouhá historie vytváření alternativy vůči této teorii vyvrcholila “marginalistickou revolucí” v ekonomii a subjektivní definicí hodnoty, formulované rakouskou ekonomickou školou. Důraz je tedy položen na poptávkovou stranu, inovace a spotřebitelské preference. Nikoli zahledění do minulosti a stabilita, nýbrž otevření do budoucnosti, inovace a růst se stávají rozhodujícím vodítkem fungování ekonomiky. Nejen materiální výroba, ale také obchod a služby podněcují lidskou vynalézavost. Namísto fyzické práce se do popředí dostává práce duševní a řídicí, namísto výrobního kapitálu se stává rozhodujícím kapitál lidský. Namísto Marxova kapitalisty jako přívěsku kapitálu a vykořisťovatele přichází Schumpeterův kapitalista jako inovátor a dobyvatel.

Kapitola 6. Datové zdroje českého národního a evropského srovnávacího výzkumu. Tato kapitola ukazuje zdroje empirických dat pro výzkum sociální struktury a střední třídy, jejichž rozsah se časem mění. Z meziválečného období lze k obrazu sociálního složení obyvatelstva použít pouze data sčítání lidu provedených v letech 1921 a 1930. Až rokem 1958 pak začíná řada pravidelných mikrocensů, z nichž poslední byl realizován v roce 2002. Rokem 2005 započalo navazující šetření nazvané *Životní podmínky* prováděné již v rámci programu *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC), které je povinné pro všechny členské země EU. První československé šetření sociální stratifikace bylo provedeno v roce 1967 týmem vedeným Pavlem Machoninem. Během období normalizace byly provedeny Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV dva výzkumy nazvané *Třídní a sociální struktura Československa* v letech 1978 a 1984. V roce 1993 bylo provedeno šetření *Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989* v České a Slovenské republice a dalších zemích. Po roce 1990 se postkomunistická transformace stala výzvou a podnětem pro etablovanou západní sociologii a komparativní výzkumy sociální struktury. Česká sociologie se začala zapojovat do rozsáhlých mezinárodních projektů, konkrétně *International Social Survey Programme* (ISSP), *European Social Survey* (ESS), *Social Justice Survey* (EJS), *European Values Study* (EVS). V rámci různých projektů byly provedeny další české výzkumy zahrnující tematiku sociální struktury, naposledy i panelové šetření nazvané *Dynamika české společnosti*.

Kapitola 7. Dynamika stratifikačních dimenzí v zemích V4. Transformace zemí V4 po roce 1990 přinesla nastolení politické demokracie a konec státní administrace ekonomické sféry. Následné procesy rozsáhlé privatizace, liberalizace trhu práce, expanze vzdělanosti a rozvoje sektoru služeb proměnily sociální strukturu jejich společností. Privatizace umožnila vznik vlastníků, podnikatelů a živnostníků. Liberalizovaný trh práce vedl ke vzniku nových pracovních míst a povolání, zvyšování mezd a restrukturalizaci mezd směrem k vyšším odměnám za kvalifikovanější práci. Vzdělanostní expanze zvýšila lidský kapitál a produktivitu práce a rozvoj sektoru služeb nabídl inovativním lidem příležitosti k uplatnění svých dovedností. Všechny tyto vzájemně propojené procesy vedly k podstatným změnám v socioekonomickém složení

obyvatelstva v tranzitivních zemích. V dalších částech této kapitoly sledujeme na základě empirických dat tyto tři procesy – oživení soukromého podnikání, expanzi vysokoškolského vzdělávání a růst sektoru služeb. Všechny tyto procesy ve vzájemném propojení přetvářely sociální strukturu středoevropského postkomunistického společnosti, a také ovlivnily ekonomické a sociální nerovnosti v nich. K popisu těchto procesů čerpáme z údajů OECD a Eurostatu a zejména předkládáme vlastní výpočty založené na údajích z velkých evropských výzkumů, zejména *Social stratification in Eastern Europe after 1989* (SSEE), realizovaného v letech 1993–1994 a *Social Consequences of Transition* (SOCO) z roku 1994. Informace doplňujeme výsledky z pozdějších výzkumných programů, kterých se Česká republika zúčastnila spolu s dalšími postkomunistickými zeměmi a zejména dat *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC).

Kapitola 8. Vývoj české střední třídy a sociální struktury v letech 1990–2020.

Po roce 1990 došlo k obnovení střední třídy, fyzicky zejména její podnikatelské složky, z hlediska hodnot a prestiže však v mnohem širším smyslu. Současně došlo k rozmachu výzkumu sociální struktury na základě starých i nových datových zdrojů. Pavel Machonin spolu s Milanem Tučkem a dalšími postupoval v kontinuitě přístupů rozvinutých v rámci interpretace výzkumu sociální stratifikace z roku 1967, tj. s popisem „díličích statusů“, jejich syntézou a s pozorností věnovanou nesouladu zařazení dotázaných na jednotlivých škálách. Na střední třídu se nijak zvlášť nezaměřoval. Petr Matějů se střední třídě věnoval explicitně, neboť považoval její obnovu v postkomunistických zemích za zacelování výrazné mezery v sociální struktuře společnosti. Obdobně se tomuto tématu věnoval autor této studie, který doložil, že česká ekonomická reforma nebyla tak přínosná pro formující se střední třídy tak, jak se očekávalo. Shrňme-li zobrazený vývoj sebeidentifikace za posledních téměř dvacet let, pak i přes skoková a nepřilíhající důvěryhodná vychýlení je pokles pocítované příslušnosti ke střední třídě od poloviny devadesátých let nesporný, což nasvědčuje kritičtějšímu hodnocení situace a snižující se toleranci občanů vůči sociální nerovnosti. To sice neodpovídá reálnému vývoji v příjmové diferenciaci, která zaznamenala svůj největší růst právě v první polovině devadesátých let, přičemž v posledních letech již zcela stagnuje, avšak odpovídá to příklonu občanů k levé části politického spektra, který vynesl do čela řízení společnosti sociální demokracii a později pak ideově neukotvené, avšak úspěšně klamavé populisticko-autoritářské hnutí ANO.

Kapitola 9. Změny v diferenciaci výtěžků, příjmů domácností a majetku. Příjmové diferenciaci věnujeme samostatnou pozornost především s ohledem na její význam pro statusové uspořádání a postavení střední třídy, ale také s ohledem na lepší dostupnost dat z hlediska porovnávání v čase i mezi zeměmi. Případ České republiky je obzvlášť zajímavý, protože v socialistickém režimu zde byla příjmová diferenciaci nejmenší z evropských zemí. Bezprostředně po roce 1989 započaly reformy probíhající v ekonomické a sociální oblasti rychle měnit zaběhlé struktury výtěžků z hlediska míry nerovnosti a faktorů diferenciaci. Rozpětí výtěžků se zvětšilo, zvýšila se návratnost vzdělání, zmenšila se váha rozdílů mezi výtěžky mužů a žen v celkové varianci mezd (přestože tyto rozdíly zůstaly velké) a téměř se vytratil dříve výrazný věkový profil výtěžků. Pozornost výzkumu věnovaná oběma oblastem distribuce – výtěžkům osob a příjmům domácností – je nestejná a nepropojená. V podstatě platí, že první oblast spadá do ekonomického výzkumu, zatímco druhá oblast do sociologického výzkumu, s výrazným zaměřením na chudobu. Kapitola poskytuje podrobnější pohled na oba typy distribuce a na to, jakým způsobem se změnilo jejich propojení v posledních desetiletích. V centru pozornosti se nutně objevuje vliv

vzdělání. Formulujeme nejprve několik hypotéz o změnách v distribučním systému zahrnujících přechod od nerovností odvozených od kalkulace potřeb k nerovnostem vyplývajícím z působení tržních sil. Poté ukazujeme změny v rozdílech výdělků ve vztahu k rostoucí úloze vzdělání po roce 1989. V další části se zabýváme složením párů z hlediska vzdělání a dopadem jeho vlivu na dosažené společné příjmy a nakonec poskytujeme celkový pohled na determinanty distribuce příjmů v domácnostech, s použitím multivariačních analýz aplikovaných na individuální data statistických šetření.

Kapitola 10. Percepce sociální nerovnosti a subjektivní sociální status v letech 1992–2019. V zásadě existují tři přístupy, které můžeme v literatuře o vnímání sociální struktury a sociálních nerovností identifikovat: teze reflexe, teze sociální deprivace a teze dominantní ideologie. *Teze reflexe* předpokládá, že subjektivní vnímání a hodnocení nerovnosti reflektuje její objektivní úroveň. Z toho by plynulo, že lidé v ostře diferencovaných společnostech by měli být k nerovnosti kritičtější než lidé ve společnostech s menšími nerovnostmi. Podle *teze třídního postavení* či sociální deprivace jsou lidé přínaležející ke středním a vyšším třídám méně kritičtí vůči existujícím vzorcům nerovnosti než lidé z nižších společenských tříd. Podle *teze dominantní ideologie* pak v každé společnosti převažuje určitá ideologie či „sociální vědomí“, které vzniká jako výsledek soupeření mezi ideologiemi, jejichž obsah a vlivy se mezi zeměmi výrazně liší. Nejde však jen o to, jak se sám dotázaný z těchto hledisek vnímá, ale také jeho percepce podoby společenské hierarchie. Stejně či podobné objektivní podmínky a skutečná příjmová a sociální diferenciacie mohou být vnímány a hodnoceny odlišným způsobem, v závislosti na osobních charakteristikách dotázaných a na jejich ideologické a politické orientaci. Subjektivní sociální status tudíž představuje významné téma pro teorii i empirický výzkum. V mezinárodním srovnání se ukazuje, že konsolidace středních vrstev byla v zemích středovýchodní Evropy ve srovnání s vyspělými zeměmi velmi obtížná. Česká společnost představovala v tomto ohledu výjimku ve smyslu vyššího podílu lidí zařazujících se do středu statusové škály, avšak jen přechodně na počátku devadesátých let, poté došlo k opětovnému stlačení středu do kategorie reprezentující nižší průměr. Kapitola přináší podrobný výklad změn v percepci sociální nerovnosti od počátku devadesátých let v porovnání zemí V4 a EU.

Závěrem: střední třída a podpora demokracie. Střední třída expandovala spolu s posilováním moderních demokracií a sociálního státu. Ústřední role jí byla určena v demokratizačním procesu v 19. století a potom v jeho dalších vlnách ve 20. století, a to nejprve v porážce fašistických/nacistických režimů a poté (bohužel až po dlouhých čtyřech desetiletích) ve spojení s kolapsem komunismu. Lze shrnout, že zatímco u nás byla úspěšně implementována řada „středostavovských mechanismů“ (např. rostoucí úloha vzdělání v determinaci výdělků a zvyšující se se vliv uplatnění na trhu práce na rodinných příjmech), vzestup střední třídy jako takové nebyl novým režimem příliš podporován. Stagnace byla škodlivá zejména u lidí odpovědných za utváření a rozvoj lidského kapitálu. Zatímco nová střední třída byla „fyzicky“ přítomná a její členové si podrželi dostatek moci k lobbování ve svůj vlastní prospěch, byla předběhnuta starou střední třídou, která se ale zase musela spolehnout na své mistrovství balancovat na rozhraní mezi formální a neformální ekonomikou. Jakkoli je vzestup drobných podnikatelů neoddiskutovatelný, byl určitě menší, než bylo očekáváno. Střední třída rovněž představuje klíčový mechanismus propojení mezi sociálně-ekonomickou strukturou a politickým systémem, který však nemusí správně fungovat. Na jedné straně politicky a společensky působí

jako konzervativní síla, kdy zmírněním protichůdných přerozdělovacích požadavků ze strany bohatých a chudých stabilizuje stávající režimy. Na druhé straně se od ní ale očekává, aby byla hybatelem politické změny při udržení sociálního konsensu. Spojení střední třídy a demokracie není tedy jednoznačné a neměli bychom se jím zaklínat. Zatímco střední třída může existovat bez demokracie, demokracie nemůže existovat bez střední třídy.

Seznam tabulek a grafů

Kapitola 7

Tabulka 7.1 Ekonomicky aktivní osoby podle kategorie EGP v letech 1988 a 1993 (země V4, %)

Tabulka 7.2 Ekonomicky aktivní osoby podle kategorie ESeC v letech 2005 a 2018 (země V4, %)

Tabulka 7.3 Ekonomicky aktivní osoby podle stupně vzdělání v roce 1993 (země V4, %)

Tabulka 7.4 Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 1988 a 1993 (země V4, %)

Tabulka 7.5 Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 1992–1994 a 1999–2000 (země V4, %)

Tabulka 7.6 Ekonomicky aktivní osoby podle sektorů zaměstnání v letech 2005 a 2018 (země V4 a AT, %)

Tabulka 7.7 Ekonomicky aktivní osoby (mimo zemědělství) podle zdroje a výše výdělků v roce 2008 (země V4 a AT, %)

Tabulka 7.8 Mzdová návratnost středoškolského a vysokoškolského vzdělání v letech 1993, 2005 a 2018 u zaměstnanců ve věku 25–64 (země V4 a AT, nestandardizované regresní koeficienty)

Tabulka 7.9 Mzdová návratnost zaměstnání v terciárním sektoru v letech 1993, 2005 a 2018 u zaměstnanců ve věku 25–64 let (země V4 a AT, nestandardizované regresní koeficienty)

Tabulka 7.10 Výdělky podle statistické klasifikace ekonomické činnosti v roce 2014 (země V4 a AT, %)

Tabulka 7.11a Majetková nerovnost podle HFCS 2017 a Global Wealth Report 2019 (země V4 a AT)

Tabulka 7.11b Majetková nerovnost podle HFCS 2021 a Global Wealth Report 2022 (země V4 a AT)

Tabulka 7.12 Míry nerovností čistého majetku domácností v roce 2013/2014

Graf 7.1 Podíl OSVČ mezi ekonomicky aktivními v letech 1993–2022 (země V4 a AT, %)

Graf 7.2 Podíl zaměstnavatelů mezi OSVČ v letech 1997–2019 (osoby 25–64, země V4 a AT, %)

Graf 7.3 Terciárně vzdělaná populace ve věku 25–64 let v letech 1993–2022 (země V4 a AT, %)

Graf 7.4 Zaměstnanost v terciárním sektoru 1990–2019 (země V4 a AT, % pracovních sil)

Graf 7.5a Nerovnost ekvivalentního disponibilního příjmu domácností 1993–2018 (země V4 a AT, Giniho koeficient)

Graf 7.5b Nerovnost ekvivalentního disponibilního příjmu domácností 2005–2022 (země V4 a AT, Giniho koeficient)

Graf 7.6 Návratnost terciárního vzdělání v letech 2005–2018 u zaměstnanců 25–64 (země V4 a AT, nestandardizované koeficienty z OLS regrese)

Kapitola 8

Tabulka 8.1 Třídní rozdělení v postkomunistických zemích střední Evropy v letech 1988–1993 (%)

Tabulka 8.2 Faktory sebezaražení do střední třídy v letech 1997 a 2007 (ČR, koeficienty)

Tabulka 8.3 Výdělky podle odvětví ve dvou historických obdobích (ČR, %)

Tabulka 8.4 Postoje podle sociálních tříd v Česku v roce 1998 (%)

Tabulka 8.5 Ekonomicky aktivní populace podle ekonomického statusu a kategorie povolání v letech 1993–2021 (ČR, %)

Tabulka 8.6 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v roce 2022 (ČR, %)

Tabulka 8.7 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v členění na zaměstnance a OSVČ v roce 2022 (ČR, %)

Tabulka 8.7 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru v členění na zaměstnance a OSVČ v roce 2022 (ČR, %)

Tabulka 8.8 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle toho, jak vycházejí s příjmem v roce 2022 (ČR, %)

Tabulka 8.9 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle stupně materiální deprivace v roce 2022 (ČR, %)

Tabulka 8.10 Domácnosti s ekonomicky aktivními členy podle příjmu domácnosti a vzdělání hlavního páru, a podle stupně materiální a sociální deprivace v roce 2022 (ČR, %)

Kapitola 9

Tabulka 9.1 Diferenciace výdělků zaměstnanců podle šetření u firem/organizací a v domácnostech (ČR)

Tabulka 9.2 OLS regrese $\ln$ hrubého výdělku zaměstnanců podle pohlaví, vzdělání a doby praxe v období 1988–2020 (ČR, koeficienty)

Tabulka 9.3 Vzdělání a relativní výdělky partnerů v zaměstnaneckých domácnostech (ČR, %)

Tabulka 9.4 Logistická regrese zaměstnání ženy (0–1) podle vzdělání, věkové kohorty ženy a počtu dětí (ČR, zaměstnanecké páry ve věku 25–54 let)

Tabulka 9.5 OLS regrese příspěvku ženy k výdělkům páru podle vzdělání manželských partnerů, věkové kohorty ženy a počtu dětí (ČR, zaměstnanecké páry ve věku 25–54 let)

Tabulka 9.6 Složení a charakteristiky příjmové nerovnosti zaměstnaneckých domácností (ČR, úplné rodiny)

Tabulka 9.7 OLS regrese $\ln$ disponibilního příjmu v zaměstnaneckých domácnostech podle vzdělání obou partnerů, věku ženy a počtu dětí (ČR)

Kapitola 10

Tabulka 10.1 Sebezaražení do sociálních tříd v Česku v letech 1991–2019 (%)

Tabulka 10.2 Přesuny dotázaných z dělnické třídy do střední třídy v Česku v roce 2019 (%)

Tabulka 10.3 Charakteristiky dotázaných v Česku v roce 2019 podle sebezaražení do sociálních tříd (%)

Tabulka 10.4 Charakteristiky dotázaných v Česku v roce 2019 podle sebezaražení do sociálních tříd (nestandardizované regresní koeficienty)

Tabulka 10.5 Vybrané názory a hodnocení podle sebezaražení do sociálních tříd v Česku v roce 2019 (%)

Tabulka 10.6 Sebezaražení do sociálních tříd a na škále 1–10 v evropských zemích v roce 2019 (řazení zemí podle podílu vyšší střední a horní třídy)

Tabulka 10.7 Sebezaražení do sociálních tříd v zemích V4 a Rakousku v letech 1992–2019 (%)

Tabulka 10.8 Percepce aktuálního sociálního rozvrstvení v evropských zemích v roce 2019 (%)

Tabulka 10.9 Představa žádoucího sociálního rozvrstvení v evropských zemích v roce 2019 (%)

Tabulka 10.10 Percepce aktuálního sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce v letech 1992–2019 (%)

Tabulka 10.11 Představa žádoucího sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce 2019 (%)

Tabulka 10.12 Relace žádoucího a aktuálního sociálního rozvrstvení v zemích V4 a Rakousku v roce 2019 (%)

Graf 10.1 Sebezaražení na škále 1–10 v zemích V4 a Rakousku v letech 1999, 2009 a 2019 (%)

Graf 10.2 Porovnání sebeidentifikace se střední třídou s objektivním zařazením do střední příjmové kategorie

Kapitola 11

Graf 11.1 Democracy Index 2006–2022

Zkratky zemí

AT	Rakousko
BE	Belgie
BG	Bulharsko
CZ	Česko
DE	Německo
DK	Dánsko
EE	Estonsko
FI	Finsko
FR	Francie
EL	Řecko
HU	Maďarsko
IE	Irsko
IT	Itálie
LT	Litva
LU	Lucembursko
LV	Lotyšsko
NL	Nizozemsko
PL	Polsko
PT	Portugalsko
RO	Rumunsko
SE	Švédsko
ES	Španělsko
SI	Slovinsko
SK	Slovensko
UK	Velká Británie

Výtah z oponentských posudků

Garant:

prof. Ing. Milan Žák, CSc.

Když se zamyslím nad požadavkem „vyjádření garanta“, nenapadá mě nic jiného, než, že jde to v tomto případě o hypotetický imperativ. Jak mohu být garantem něčeho, co jsem jednak sám inicioval, a to z přesvědčení, že výsledek nemůže být jiný než kladný, a jednak z pozice kolegy a dlouholetého přítele autora, o jehož vědeckých kvalitách jsem nejen přesvědčen, ale i dlouhodobě a neustále přesvědčován. Nazývat se v tomto vztahu garantem bych chápal jako nevýslovnou pošetilost. Leč, jsa oficiálně garantem, musím konstatovat, že má očekávání byla naplněna mírou vrchovatou, vydávaný text bude zcela jistě patřit mezi ozdoby řady studií Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky a autorovi děkuji za součinnost.

Oponenti:

doc. Ing. Vladimír Benáček, CSc.

Téma uvedené monografie je jakoby stráženo pro Jiřího Večerníka, který tak dostal možnost sepsat rozsáhlou studii o podmínkách existence střední třídy v české společnosti. Autor je v dané oblasti vysoce erudovaný s publikací několika desítek článků. Studie je vysoce čtivá jak svou logickou konstrukcí (tj. formou), tak svým originálním badatelským obsahem. [...] Studie Jiřího Večerníka je vysoce erudovaná a mnohodimenzionální analýza, které lze jen málo věcí vytknout. Je po metodologické a ontologické stránce dobře vyvážená – je na úrovni kvalitních sociologických prací jinde ve světě. Doporučuji studii přijmout jako přínos k posunu poznání dané oblasti v Česku, včetně prezentace námětů pro sociální a ekonomickou politiku naší veřejné správy.

doc. Mgr. Milan Tuček, CSc.

Jde o rozsáhlou a v podstatě vyčerpávající studii, opřenou o rozsáhlou (dalo by se říci) úplnou literaturu, která byla na dané téma publikována u nás i v zahraničí (konkrétně v zemích V4), o zásadní datové zdroje jak z oficiálních statistik, tak z klíčových národních i mezinárodních sociologických výzkumů a v neposlední řadě o vlastní mnohaletou badatelskou práci autora studie a jeho osobní účast na výzkumech už od 60. let minulého století a především pak v období po roce 90, o čemž v textu podává cenné osobní svědectví. [...] K tomu svědectví bych chtěl jako pamětník dodat, že je zcela objektivní a podáno s velkou citlivostí a s určitým nadhledem. Pro čtenáře z mladších generací přináší autentickou výpověď a vlastně poučení o dění v České republice za posledních 50 let.

[...]

Celkově. Studie je vsutku propracovaným textem, který je věnován fenoménu středních tříd. I když v politickém i mediálním prostoru je střední třída v tom či onom smyslu neustále přítomna či zmiňována, rozsáhlá studie, která by zahrнула vznik a vývoj střední třídy v české společnosti (navíc v komparaci se střeoevropskými zeměmi) dosud nebyla napsána. Předložený text je více než vhodným, aby tuto podstatnou mezeru v sociologickém poznání společnosti zacelil.

Obsah

Kapitola 1: Úvodem: střední třída a její výzkum	5
Kapitola 2: Varieta vymezení střední třídy	9
Ekonomické přístupy	10
Sociologické přístupy	12
Mediální diskurs a politický marketing	15
Kapitola 3: Předválečné a poválečné osudy a výzkum českého středního stavu	20
Kapitola 4: Počátky a vývoj stratifikačního výzkumu v zemích V4	26
Československo	28
Česká a Slovenská republika	30
Polsko	32
Maďarsko	34
Srovnávací výzkum po roce 1990	36
Závěrem	39
Kapitola 5: Společenská transformace a hodnotový obrat v pojetí sociální struktury	42
Přesun společenské hegemonie od dělnické třídy ke střední třídě	43
Středostavovský konsensus a identita střední třídy	46
Kapitola 6: Datové zdroje českého národního a evropského výzkumu o sociální struktuře	52
Velká národní statistická šetření	52
Národní a mezinárodní sociologické výzkumy	55
Národní a mezinárodní výzkumy postojů	57
Kapitola 7: Dynamika stratifikačních dimenzí v zemích V4	60
Samostatní a podnikatelé	61
Vzdělanostní expanze	65
Sektor služeb	68
Majetková nerovnost	78
Závěrem	82
Kapitola 8: Vývoj české střední třídy a sociální struktury v letech 1990–2020	85
Konec komunistického režimu a první empirické výzkumy	85
Ekonomické reformy a sociální struktura	89
Vývoj sociální struktury podle statistických šetření	94
Kapitola 9: Změny v nerovnosti výdělků, příjmů domácností a majetku	102
Data a použité proměnné	105
Jednotlivci: diferenciací výdělků a její faktory	106
Páry: výběr partnera, zaměstnání a společné výdělky	109

Domácnosti: sdružování příjmů a výsledná nerovnost	113
Diskuse problémů s daty	116
Kapitola 10: Percepce sociální nerovnosti a subjektivní sociální status v letech 1992–2019	120
Empirický přístup a jeho datové zdroje	121
Výzkum subjektivní sociální nerovnosti u nás	125
Srovnání percepce nerovnosti se zeměmi V4 a EU	133
Závěrečné poznámky	144
Kapitola 11: Závěrem: střední třída a podpora demokracie	147
Použitá literatura	156
Webové stránky a zdroje použitých výzkumů	172
Shrnutí	173
Seznam tabulek a grafů	179
Zkratky zemí	182
Výtah z oponentských posudků	183
Přehled vydaných publikací v ediční řadě Studie NÚJH 1996–2025	186

Přehled vydaných publikací v ediční řadě Studie NÚJH 1996–2025

- 1/1996 Ing. Alexej Bálek, CSc.: Problémy sociálně ekonomického vývoje české republiky v období 1996–2006
- 2/1996 Mgr. Jana Šetřilová, Dr.: Alois Rašín (vybrané kapitoly)
- 3/1996 Doc. Dr. Zdislav Šulc, CSc.: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995
- 4/1996 Doc. Ing. Jiří Večerník, CSc.: Změny na trhu práce a v materiálních podmínkách života v České republice v období 1989–1995
- 5/1996 Kolektiv autorů za redakce E. Kubů a J. Pátka: Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami (vybrané kapitoly)
- 6/1996 Doc. JUDr. František Vencovský: Dějiny českého ekonomického myšlení do roku 1948 (vybrané kapitoly)

- 1/1997 Prof. Ing. Lubomír Mičoch, CSc.: Česká ekonomika a společnost mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled)
- 2/1997 Doc. Ing. Zbyněk Revenda, CSc.: Analýza systému regulace a dohledu bank v ČR (se zaměřením na pojištění vkladů)
- 3/1997 Doc. MUDr. Ctibor Drbal, CSc.: Zdravotní stav populace ČR a jeho prognóza jako dominantní determinanta požadavku na systém péče o zdraví
- 4/1997 Ing. Aleš Müller: Systémový přístup k analýze a tvorbě zdravotnictví (metodologická studie)
- 5/1997 Prof. JUDr. Jaroslav Krejčí: Demokracie, diktatury, exil. Zkušenost jednoho života.
- 6/1997 Ing. Mgr. Vladimír Tomšík: Příliv zahraničního kapitálu, režim devizového kurzu, vyrovnávací procesy platební bilance a autonomie monetární politiky v ČR v letech 1993–1996
- 7/1997 Ing. Jiří Havel: Chování subjektů v transformaci
- 8/1997 Ing. Karel Půlpán, CSc.: Státní dluh habsburské monarchie a jeho osudy v meziválečném období z československého hlediska (vybrané části)

- 1/1988 Ing. Mgr. Daniel Krejčí: Teorie endogenních peněz
- 2/1988 Pavel Hroboň, M. S.: Ekonomické hodnocení preventivních zdravotnických programů. Možnosti použití v ČR
- 3/1988 PhDr. Eva Křížová: Rovnost ve zdraví (ekvita) v transformovaném zdravotnictví České republiky
- 4/1988 Ing. Stanislav Šaroch: Podcenění kapitálových vstupů při stanovení důchodových daní v ČR
- 5/1988 Mgr. Vladimír Tomšík: Transformace ekonomik zemí střední a východní Evropy
- 6/1988 Prof. PhDr. Martin Potůček, CSc.: Analýza vývoje, neuralgických bodů a rozvojových příležitostí české sociální politiky po roce 1989
- 7/1988 Doc. Ing. Bojka Hamerníková, CSc.: Formování veřejného sektoru v ČR z pohledu veřejných financí

- 1/1999 Věra Kuchařová, Milan Tuček: Sociálně ekonomické souvislosti rodinného chování mladé generace v ČR
- 2/1999 Jan Frait, Luboš Komárek: Kapitálové toky a měnové kurzy v globalizované ekonomice
- 3/1999 Ing. Markéta Šumpíková: Chování podniků v institucionálně změněných podmínkách

- 1/2000 Ing. Mgr. Vladimír Tomšík, PhD.: Vyrovnávací procesy platební bilance a analýza vývoje zahraničního obchodu ČR v letech 1993–1998
- 2/2000 Ing. Mgr. Martin Lux, Mgr. Pavla Burdová: Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením (mezinárodní komparace a polistopadový vývoj v ČR)
- 3/2000 Ing. Martin Fassmann: Stínová ekonomika I.
- 4/2000 Prof. Dr. Ing. Jiří Vysušíl, CSc.: Koncepce automatizovaného zjišťování údajů pro národní účty a meziodvětvové vztahy
- 5/2000 Ing. Miroslav Zajíček: Konkurence v českém plynárenství

- 1/2001 Doc. Ing. Ladislav Průša, CSc.: Možnosti řešení současných disproporcí v oblasti sociálních trendů
- 2/2001 Doc. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc.: Začleňování reemigrantů do hospodářského života v letech 1945–1950
- 3/2001 PhDr. Eva Davidová, CSc.: Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití
- 4/2001 Ing. Viktor Kotlán: Politická ekonomie nezávislosti centrální banky
- 5/2001 Prof. Ing. Luděk Urban, CSc.: Evropský vnitřní trh a příprava České republiky na začlenění
- 6/2001 Ing. Leoš Vítek: Daňová politika České republiky
- 7/2001 Prof. Ing. Bedřich Duchoň, CSc., Ing. Květa Remtová, CSc.: Energie pro malé obce

- 1/2002 PhDr. Ing. Antonie Doležalová: Rašín, Engliš a ti druzí. Konfrontace hospodářské politiky a praxe 1. československé republiky ve fiskální a měnové oblasti. Léta 1918–1928
- 2/2002 Stanislav Šaroch: Vývoj cen aktiv v ČR. Hospodářský cyklus, konvergence k EU, perspektivy a doporučení pro hospodářskou politiku
- 3/2002 Jan Frait, Matouš Červenka: Předpoklady a faktory dynamického růstu české ekonomiky ve světle nové teorie a empirie růstu
- 4/2002 Milan Viturka: Regionálně ekonomické souvislosti procesu integrace ČR do EU
- 5/2002 Doc. dr. Zdislav Šulc, CSc.: Vize a skutečnost české transformace. K historii sporů o strategii přechodu k tržní ekonomice 1989–1999
- 6/2002 Alena Vančurová: Daňová podpora rodin s dětmi
- 7/2002 Hana Jírová: Deformace na českém trhu práce
- 8/2002 Václav Klusůň: Instituce a odpovědnost. K filozofii ekonomické vědy
- 9/2002 Lucie Cviklová: Rozklad nomenklaturního vlastnictví a postprivatizační proměny formálních a neformálních vztahů na podnikové úrovni
- 10/2002 Martin Lux: Finanční dostupnost bydlení v ČR a zemích EU
- 11/2002 Marie Vavřejnová: Distribuce a redistribuce příjmů obyvatelstva ČR v průběhu devadesátých let (vývojové trendy)
- 12/2002 Lubomír Brokl: Hledání občanské společnosti

- 1/2003 Marek Loužek: Populační ekonomie a její důsledky pro účinnost pronatalitních politik
- 2/2003 Dan Šťastný: Telekomunikační trh. Promarněná příležitost hospodářské politiky 90. let
- 3/2003 Lubomíra Breňová, Zuzana Džbáňková, Marta Nečadová: Změny ekonomického prostředí a jejich dopad na podniky v procesu připojování ČR k EU
- 4/2003 Martin Fassmann: Stínová ekonomika II (Stínová ekonomika v České republice)
- 5/2003 Drahomír Jančík, Eduard Kubů: «Arizace» na úvěr. Příspěvek Kreditanstalt der Deutschen ke germanizaci hospodářského života v «Protektorátu Čechy a Morava»
- 6/2003 Ladislav Průša: Reforma veřejné zprávy a její dopad na systém sociální ochrany obyvatelstva
- 7/2003 Jana Geršlová: Průmysl a výrobní řemesla v meziválečném Československu ve světle racionalizace a jejich ekonomických a sociálních důsledcích

- 1/2004 Ctibor Drbal: Naše zdraví a jeho otazníky
- 2/2004 Pavel Dvořák: Finanční krize jako globální problém a možnosti jejího vzniku v ČR
- 3/2004 Anna Kadeřábková: Strukturální změny české ekonomiky v období transformace
- 4/2004 Karel Kouba, Ondřej Vychodil, Jitka Roberts: Privatizace bez kapitálu. Zvýšené transakční náklady české transformace
- 5/2004 Marek Loužek: Rozšiřování EU z pohledu teorie veřejné volby
- 6/2004 Ivo Pospíšil: Slavistika jako české rodinné stříbro. Tradice, současný stav, výhledy, návrhy a koncepce
- 7/2004 Jan Pavel: Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918–1938
- 8/2004 Martin Macháček: Česká ekonomie v post-transformační éře: plyne s hlavním proudem či hledáme vlastní témata výzkumu? Empirická analýza publikací v akademických časopisech

- 1/2005 Luboš Komárek a kol.: Kurzové aspekty v procesu přistoupení České republiky k eurozóně
- 2/2005 Pavel Machonin: Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od konce 60. let 20. do prvních let 21. století. Stručné shrnutí a vybrané kapitoly
- 3/2005 Zuzana Kučerová: Teorie optimální měnové oblasti a možnosti její aplikace na země střední a východní Evropy
- 4/2005 Ilona Bažantová: Centrální bankovnictví v české historii po současnost. Institucionální pohled
- 5/2005 Lubomír Mlčoch: Ekonomie důvěry a společného dobra. Česká republika v Evropské unii: pokus o nástin perspektivy
- 6/2005 Dana Viktorová, Martin Pělucha: Uplatnění a evaluace předvstupní pomoci EU ve venkovských oblastech České republiky v kontextu vývoje zemědělské a venkovské politiky
- 7/2005 Zdeněk R. Nešpor: Sociokulturní kapitál a socioekonomické instituce v zemědělství

- 1/2006 Tomáš Krabec: Teoretická východiska soutěžní politiky
- 2/2006 Jiří Novotný: Státní finanční hospodaření v období protektorátu v letech 1939–1945
- 3/2006 Jiří Ševčík: Šance českého výzkumu a vývoje v EU
- 4/2006 Roman Horváth: Splňuje Česká republika kritéria teorie optimálních měnových zón k přijetí eura? (Vybrané aspekty)
- 5/2006 Martin Fassmann: Stínová ekonomika III. Práce na černo a boj proti stínové ekonomice
- 6/2006 Ladislav Průša: Stanovení indikátorů sociální problémovosti jednotlivých regionů v ČR
- 7/2006 Růžena Vintrová: Historické předpoklady a reálné perspektivy konvergence české ekonomiky k Evropské unii
- 8/2006 Alena Jaklová: Národnostní a sociálně-ekonomická sebereflexe českých přistěhovalců v čechoamerických periodikách 19. a 20. století
- 9/2006 Marie Dohnalová: Sociální ekonomika v evropeizaci českého hospodářství

- 1/2007 Jan Mertl, Helena Vychová: Úloha vzdělání a zdraví v ekonomickém rozvoji
- 2/2007 Rudolf Zahradník: Laboratorní deník. Zač jsme bojovali
- 3/2007 Jana Vobecká: Populační vývoj Židů v Čechách v 19. a první třetině 20. století. Společenské a hospodářské souvislosti
- 4/2007 Milada Polišenská: Antonín Gindeli a «evropská» dimenze jeho díla

- 1/2008 Zlatuše Komárková, Luboš Komárek: Integrace finančního trhu vybraných nových členských zemí EU s eurozónou
- 2/2008 Antonie Doležalová: Politické stranictví a ekonomický zájem. Příspěvek ke studiu mechanismů prosazování hospodářských programů a ekonomických zájmů politických stran
- 3/2008 Lenka Filipová: Lidský kapitál a jeho efektivní využití jako zdroj ekonomického růstu v České republice
- 4/2008 Ctibor Drbal: Budoucnost zdraví a zdravotnictví
- 5/2008 Oldřich Dědek: Historie evropské měnové integrace. Od národních měn k euru
- 6/2008 Lucie Cviklová: Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace
- 7/2008 Eva Klvačová: Vliv proměn institucionálního rámce EU na konkurenceschopnost české ekonomiky
- 8/2008 David Prušvic: Fiskální politika, fiskální pravidla a jejich postavení v systému národního hospodářství
- 9/2008 Marie Vavřejnová: Financování veřejných služeb pro obyvatelstvo a zdroje pro jeho krytí

- 1/2009 Václav Klusoň: Moderní korporace v soudobém kapitalismu
- 2/2009 Jan Pavel: Veřejné zakázky v České republice
- 3/2009 Jakub Handrlíca: Nezávislé správní orgány
- 4/2009 Zdislav Šulc: Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky (Vzpomínky novínáře a ekonoma 1945–1995)
- 5/2009 Jana Gibarti: Inovační prostředí regionů České republiky

- 6/2009 Radek Bednařík: Makroekonomické dopady role dolaru v mezinárodním měnovém systému
- 7/2009 Šárka Laboutková: Národní a specifické zájmy jako legitimní prostředek ovlivňující tvorbu a rozhodovací procesy hospodářské politiky
- 1/2010 Mgr. Eva Soukupová, Mitchel: Podpora rodin s dětmi v České republice v evropském kontextu
- 2/2010 Ing. Magdaléna Kudelová, Ph.D.: Občanství EU a vybrané aspekty jeho vlivu na ČR
- 3/2010 Mgr. Štěpánka Korytová-Magstadt, MA, CSc.: Kde domov můj? Češi a Slovinci v USA a jejich vazba k mateřské zemi, 1890–1918
- 4/2010 Mgr. Lucie Česálková: Film před tabulí
- 5/2010 JUDr. Ing. Igor Kotlán, Ph.D.: Daňová kvóta a struktura daní v ČR ve srovnání s vybranými zeměmi EU
- 6/2010 Lubomír Krbec: Duchovní hodnoty a budoucnost českých nadací
- 7/2010 PhDr. Magdaléna Rychlíková: Ludvík Feigl – Čech známý neznámý
- 8/2010 JUDr. PhDr. Josef Benda, Ph.D.: Restituce majetku bývalých šlechtických rodů po roce 1989
- 1/2011 Tomáš W. Pavlíček: Formování kulturního mecenátu Josefa Hlávky v souvislosti s komunikačními strategiemi v osobní korespondenci
- 2/2011 Jiří Šubrt: Aktér, jednání a struktura v mikro a makrodimenzi sociální reality. Příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii
- 3/2011 Jitka Koderová: František Venclovský. Život a dílo
- 4/2011 Eva Křížová: Postavení komplementární a alternativní medicíny v České republice
- 5/2011 Marie Vavrejšnová: Migrace obyvatelstva jako faktor ekonomického rozvoje. Zvláště v oblasti Evropské unie a České republiky
- 6/2011 Gabriela Thöndlová: Komparativní analýza agroturistiky v České republice a ve Svobodném státu Bavorsku
- 7/2011 Zuzana Podaná: Fenomén delikvence mládeže v České republice a středoevropském regionu
- 8/2011 Milan Tuček a kol.: Elity v české postsocialistické transformaci (1989–2007)
- 9/2011 Zuzana Kučerová: Vliv signifikantních faktorů na integraci finančních trhů ve světle světové finanční krize
- 1/2012 Klára Plecítá: Národní identita a vztah k Evropské unii. Česká republika v západu a středoevropském srovnání
- 2/2012 Bohuslav Pernica: Profesionální armáda v České republice: prvních pět let
- 3/2012 Miroslav Kudrna: Josef Bohuslav Foerster. Slyšet obrazy. Malířské dílo. Úvahy nad kronikou života skladatele-výtvarníka
- 4/2012 Jana Fojtíková: Josef Bohuslav Foerster. Svědectví pramenů. Nový soupis hudebního díla
- 5/2012 Zuzana Potužáková: Strukturální změny českého trhu práce a proměna sociálního modelu
- 6/2012 Ivana Kubicová, Luboš Komárek, Miroslav Plašil: Analýza makrofinančních rizik a jejich přenosů v kontextu zranitelnosti české ekonomiky
- 7/2012 Šárka Soudková, František Bartoš: Narcisismus: skrytá dimenze soudobé společnosti

- 8/2012 Josef Bernard, Věra Patočková: Mezinárodní mobilita českých vědců a výzkumníků a jejich pobyty v zahraničí
- 9/2012 Petra Klvačová: Biografie a identity cizinců usilujících o integraci do české společnosti. Od samozřejmé nerovnosti k samozřejmé rovnosti
- 10/2012 Zlatuše Komárková, Luboš Komárek, Petr Jakubí: Zranitelnost českého bankovního sektoru
- 11/2012 Zuzana Machová: Komparace úrovně lidského kapitálu evropských ekonomik s využitím modelu multikriteriálního hodnocení variant
- 12/2012 David Beveridge: Zdenka a Josef Hlávkovi – Anna a Antonín Dvořákoví. Přátelství dvou manželských párů a jeho plody v českém a světovém umění
-
- 1/2013 Igor Kotlán, Zuzana Machová: Konstrukce alternativního ukazatele daňového zatížení na základě Saatyho metody a jeho využití
- 2/2013 Lubomír Mlčoch: Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot
- 3/2013 Jan Rychlík, Magdalena Rychlíková: Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939
- 4/2013 Adéla Jůnová Macková: Nerovné partnerství. Československo-iránské vztahy 1918–1938
- 5/2013 Tereza Pospíšilová: Jiná než ostatní: Středoevropská univerzita v Praze v letech 1991–1996
- 6/2013 Jan Sucháček: Transformace v ČR z institucionálně-regionální perspektivy
- 7/2013 Oldřich Dědek: Historie evropské měnové integrace. Doba eura
- 8/2013 Antonie Doležalová (ed.): Albin Bráf, politik, národohospodář a jeho doba (Sborník)
- 9/2013 Vlasta Mádlová (ed.): Kolokvium o životě a díle Bohumila Němce (Sborník)
- 10/2013 Marek Loužek: Důchodová reforma
- 11/2013 Zuzana Richterová: Přínos Čestmíra Kožušníka českému ekonomickému myšlení (v kontextu diskuse o plánu a trhu)
-
- 1/2014 Tomáš Pavelka: Minimální mzda v České republice a její srovnání v rámci členských států Evropské unie
- 2/2014 Magdalena Kracík Štorkánová, Tomáš Hájek: Muzivní umění. Mozaika v českém výtvarném umění
- 3/2014 Alena Jaklová: Proměny etnické a kulturní identity českých přistěhovalců ve Spojených státech amerických. Interpretace analýz čechoamerického periodického tisku 19. a 20. století
- 4/2014 Antonie Doležalová: Hlávkovi předchůdci a pokračovatelé. Právní postavení a sociální funkce nadací v českých zemích a v Československu od jejich vzniku do současnosti
- 5/2014 Eva Davidová, Zdeněk Uherek: Romové v československé a české společnosti v letech 1945–2012, národnostní struktura, specifika romské rodiny a migrací
- 6/2014 Michaela Tichá: Ekonomická prosperita a právní prostředí se zaměřením na vlastnická práva: Česká republika a ostatní postsocialistické země pohledem institucionální ekonomie
- 7/2014 Jiří Štěpek: Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015 (První část 1915–1945)
-
- 1/2015 Lenka Fojtíková, Bohdan Vahalík: Analýza dlouhodobých změn ve vývoji zahraničního obchodu České republiky

- 2/2015 Jiří Štěpek: Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015 (Druhá část 1945–2015)
- 3/2015 Karel Šima: Humboldtovská idea jednoty výzkumu a výuky a její podoby v českém vysokém školství po roce 1989
- 4/2015 Magdalena Jáchymová Královcová: Emil Lederer, sociolog a ekonom
- 1/2016 Marek Waic: Tělesná výchova a sport v politickém životě meziválečného Československa
- 2/2016 Petr Wawrosz: Korupce v redistribučním prostředí – Česká republika, Evropa, svět
- 3/2016 Jaroslav Krameš: Profesor Albín Bráf a jeho žáci (česká národohospodářská škola Bráfova)
- 4/2016 Martin Pělucha, Viktor Květoň: Neoproduktivismus jako nové teoreticko-metodologické paradigma politiky rozvoje venkova EU
- 5/2016 Kateřina Rozinková: Konkurenceschopnost českých piv v zemích střední Evropy v době mezi dvěma světovými válkami
- 1/2017 René Milfait, Zuzana Svobodová: Vývoj a stav etického vzdělávání a teologickoetická reiterace lidských práv
- 2/2017 Eva Krulichová: Pocit bezpečí a obavy z kriminality v České republice
- 3/2017 Jiří Hasman, Josef Novotný: Kdo, odkud, kam a s kým: prostorová příbuznost migračních skupin na globální, národní i lokální úrovni
- 4/2017 Jana Geršlová: Vývoj novodobého stavebnictví v českých zemích do roku 1938 se zaměřením na betonové stavitelství a příklad firmy Pittel & Brausewetter
- 5/2017 Jakub Handrlíček: Transteritoriální správní akty
- 6/2017 Olga Šmídová Matoušová: Restituce jako hra očima jejích protagonistů
- 7/2017 Jindřich Schwippel: Věčné Lužany
- 8/2017 Václav Adamovský: Péče o hmotný odkaz Josefa Hlávky v Lužanech po roce 1989
- 9/2017 Magdalena Kracík Štorkánová, Martin Hemelík ml.: Tvá práce svítí, Marie, modlitbou k Viktorovi
- 1/2018 Josef Benda: Sbírka starého umění Národní galerie v Praze a její předchůdci – od počátků k marné současnosti, díl 1., díl 2.
- 1/2019 Soňa Štrbářová: Bohuslav Raýman: Vědec, vlastenec a Evropan
- 2/2019 René Milfait: Etické aspekty rozhodování v péči o nevléčitelně nemocné a umírající: Souvislosti lidských práv a náboženských tradic
- 3/2019 Kristýna Bašná: Vnímaná korupce v Evropě a post-komunistických evropských zemích. Příčiny, vývoj a rozdíly
- 4/2019 Jan Slavíček: Spotřební družstvo Včela mezi podnikáním a politikou v letech 1905–1938 aneb pevnost proletářů v Praze
- 5/2019 Petr Jíra: Evropské hodnoty ve věku ekonomismu
- 6/2019 Jaromír Mazák: Občanský sektor a advokační aktivismus v České republice
- 7/2019 Jana Geršlová: Podnikání ve stavebnictví v českých zemích se zaměřením na betonové stavebnictví v letech 1938–1948
- 1/2020 Andrea Preissová Krejčí, Jitka Stanja Brdar, Jana Kočí: Češství v nás. České školství a jeho vliv na zachování české národní identity v Chorvatsku

- 2/2020 Zdeněk Píkhart – Lukáš Pfeifer: Výzvy a rizika pro fiskální a finanční stabilitu na počátku 21. století a jejich rámcové možnosti řešení
- 3/2020 Marie Bohatá: Podnikatelská a hospodářská etika a její vývoj v České republice
- 4/2020 Michaela Žáková: Tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě
- 5/2020 Pavel Zdražil, Zdeněk Matěja: Společensko-hospodářské proměny českých a slovenských regionů
- 6/2020 Jitka Balcarová: „Práce šlechtí!“ Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba v meziválečném Československu
- 1/2021 Milan Jeřábek a kolektiv: České pohraničí. Od periferní národní pozice ke stabilnímu prvku evropské integrace
- 2/2021 Hana Moravcová: Hospodářská politika jako zdroj ekonomických pobídek pro kreativní průmysl v historii Československa
- 3/2021 Tomáš Diviák: Kriminální sítě. Akteři, mechanismy a struktury
- 4/2021 Antonie Doležalová: Jan Viktor Mládek (1911–1989). Přidělený úředník, vděčný student, opomíjený ekonom
- 1/2022 David Lukšů: Zrod české sportovní žurnalistiky (1826–1918). Od prvních zmínek po vznik specializovaných časopisů
- 2/2022 Kamila Fialová: Nízké mzdy v Česku. Ekonomické a sociální souvislosti
- 3/2022 David Lukšů: Zrod české sportovní žurnalistiky (1826–1918). Od prvních zmínek po vznik specializovaných časopisů
- 4/2022 Pavla Chmelová: Národohospodářská analýza financování rezortu dopravy v ČR od 90. let do současnosti
- 5/2022 Marie Čechová: Svět v češtině a svět češtiny. Za češtinou a pro češtinu
- 6/2022 Martin Doležský: Komunisté v Praze. Činnost a postavení Komunistické strany Československa ve Velké Praze v letech 1921 až 1939
- 7/2022 Zuzana Svobodová: Svoboda z dialogu. Dílo Radima Palouše v rozhovoru s vybranými filozofy a teology výchovy
- 1/2023 Pavel Kotlán: Problematické aspekty legislativní a exekutivní činnosti související s pandemií nemoci covid-19
- 2/2023 Jana Mezerová: Heimat. Úloha regionálního faktoru v procesu utváření identity Němců z českých zemí na příkladu analýzy vlastivědné produkce horního Poníší
- 3/2023 Jaroslav Krameš: K pojetí národohospodářské vědy jako oboru studia na českých vysokých školách v první polovině 20. století
- 4/2023 Vladimír P. Polách: Americký ústav v Československu (1931–1948) jako součást česko-amerických kulturních vazeb
- 5/2023 Markéta Mazáková Šetinová: Seznamování přes internet. Dopad online seznámk na hledání partnera
- 6/2023 Eva Křížová: Sociologie (over a post) turismu – příklad Prahy
- 1/2024 Karel Černý: Džihád v pojetí představitelů českých muslimských organizací. Adaptace, deprivatizace a sekuritizace českého islámu na příkladu džihádu
- 2/2024 René Milfait – Barbora Steinlauf: Etické a právní aspekty perinatální ztráty a perinatální paliativní péče
- 3/2024 Tomáš Jelínek: Fenomén prvorepublikových židovských podnikatelů v českých zemích

- 4/2024 Sergej Skorvid: České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století
- 5/2024 Jana Čechurová – Jan Hálek – Václav Ledvinka: Přemysl Šámal. Nenápadný muž v pozadí velkých dějin
- 6/2024 Daniel Hanuš: Ohrožené dítě v právu soukromém a veřejném
- 7/2024 Jana Geršlová: České kořeny v podnikání rakouských/vídeňských firem
- 8/2024 Marie Bohatá: Integrita: Teoretické koncepty a aplikace v praxi
- 9/2024: Jiří Hrabák: Regionální aspekty multifunkčního zemědělství v Česku. Případové studie zemědělství se silnou multifunkcionalitou
- 1/2025 Andrea Preissová-Krejčí: Jazyk a kultura v životě národnostní menšiny. Krajský tisk a literární tvorba Čechů v Chorvatsku
- 2/2025 Petra Schindlerová: Dynamika osídlení a chronologické modely raně neolitických komunit v povodí Sobínského potoka
- 3/2025 Zuzana Svobodová: Příspěvky Josefa Zvěřiny a Oto Mádra k rozvoji teologie jako teologie výchovy

Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 4/2025

Uspořádal Národohospodářský ústav Josefa Hlávky,
110 00 Praha 1, Vodičkova 17, tel. 224 947 691

(Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových)

Obhájeno před radou Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky dne 10. 3. 2025

Počet výtisků: 200

Praha 2025

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Tisk tiskárna Nakladatelství Karolinum, Pacovská 350/4, 140 00 Praha 4